

И. Алтосого

Худойназар Асозода аз Хатлонзамин аст. ӯ дар шаҳрҳои Кӯлобу Душанбе дониш омӯхта, хатмкунандаи факултаи филологияи тоҷики Донишгоҳи Тоҷикистон мебошад.

Дар риштаи адабиёти нави тоҷикӣ (форсӣ) ва насри муосири дари Афғонистон тахассус дорад. Доктори илмҳои филологӣ. Феълан профессори Донишгоҳи Тоҷикистон.

Асарҳои дигари адабиётшиносӣ муаллиф: «Нигорише ба насри муосири дари Афғонистон» (1981), «Сямои коргар» (1983), «Воқеияти зиндагӣ ва ҷамъбасти бадеӣ» (1984), «Развитие жанров в прозе на дари» (1987), «Формирование жанровой системы прозы Афганистана на языке дари» (1988) ва ғ. мебошанд.

Худойназар
Атозода

Адабиёти
форсии ба та
ҷомеаи он

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1991

А 83
ББК 83.3 Форс

Асозода Худойназар.

А 83 Адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он.— Душанбе: Маориф, 1991.—128 саҳ.

Китоби профессор Худойназар Асозода «Адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он» ба фарҳангу адабиёти мардуми форсизабон бахшида шудааст. Муаллиф муштарак будани адабиёти ин халқро таъкид кардааст.

ББК 83.3 Форс

Китоб аз ҳисоби муаллиф ба таъъ расидааст.

А $\frac{4603010000-500}{504(12)-91}$ —91

© Асозода Х., 1991.

Ба хотираи дурахшони қиблагоҳам
Асо Содикзода

Муаллиф

БА ЧОИ ПЕШГУФТОР

Аввалин китоби мо «Авесто» буд ва нахустин шоирамон Зардушт. Мардуми форсизабони Эрону Афғонистон ва Тоҷикистон фарҳанги муштарак доранд. Забону адабиётмонро низ форсӣст, фақат ба он фарқ, ки садан бист онро ба форсӣву дарӣ ва тоҷикӣ «маъруф» сохт. Оё, мо ин забону адабиётмонро медонем? Бале, аммо хеле заиф. Барҳам додани расмулхати арабиасос форсизабонони Осиёи Миёнаро дар мисоли Тоҷикистони имрӯза беш аз ҳафтад сол безабон сохт. Ҳамчунин алифбои лотинӣ ва баъд кирилӣ, ки сари ин мардум зӯран бор гардид, ба он хотир, ки халқро рафта-рафта аз байн баранд ва забони як «халқи кабир»-ро созанд. Мегӯянд: хоҳед, ки миллатро аз байн баред, расмулхаташро барҳам диҳед, он худ аз худ мемирад.

Акнун айёми нав бозсозиро рӯи кор оварду забони форсӣ дар ҷумҳурии мо бо чанд машаққату қурбониҳо «давлатӣ» эълон шуд. Афсӯс аст, аммо шоир рост гуфтааст:

Он ҷо ки силоҳ нотавонӣ бошад,
Сад парда хиёнати ниҳонӣ бошад.
Зинҳор, забони тоҷикон давлатӣ нест,
То давлати тоҷикон забонӣ бошад...

Забони миллат пояи миллат. Ин шиорест, ки имрӯзҳо вирди забони ҳамагон шудааст. Пояи мо забони форсӣст. Имрӯз ба он ҷо расидем, ки забонамонро зинда кунем. Ба ин хотир ҳазинаи «Ғанҷи забон» таъсис додем ва ба он ҳар кас аз рӯи қудрату майл пул медиҳад. Албатта, ин бадбахтист. Гуфтаниҳои дардманди зиёде ҳаст, ки онҳоро раванди таърих ҷо ба ҷо хоҳад кард. Хушбахтона, давлатҳои Эрону Афғонистон ҳар сиёсатбозиву табаддулоти ҳарбие, ки кардаанд, ҳеҷ гоҳ садди роҳи инкишофи адабиёту фарҳанги мардуми хеш нашудаанд. Барҳакс, ҳар амиру шоҳе, ки тоҷ бар сар ниҳод, барои рушду тақомули забону адабиёт ва фарҳанги форсӣ хидмат кард.

Феълан адабиёти форсӣ дар се ҳавзаи адабӣ — Техрон, Кобул ва Душанбе дар се муҳити иҷтимоӣ ба асоси се воқеият инкишоф дорад. Вақти он расидааст, ки маҳсули адабии ҳавзаҳои марбута муштарақ мавриди баҳси адабиётшиносӣ қарор гирад. Дар ин чода аз робитаҳои фарҳангӣ бояд қор гирифт, то ки мардуми форсизабон ба қорҳои эҷодии яқдигар ошно шаванд. Бояд иқрор кард: кам тоҷикеро меёбем, ки аз дастовардҳои намоёндагони адабиёти Эронӣ Афғонистон бархурдор аст. Дар он сӯи марзҳо низ ҳамин тавр аст. Аз ҷониби дигар, дер ё зуд, ҳатман дар қисматҳои форсизабони Осиёи Миёна расулхати бобой аз нав барқарор гардад. Он вақт донишмандони ин забонӣ адабиёт барои форсизабонон осон хоҳад гашт...

Банда ки унвони навиштаамро «Адабиёти форсӣ ва се шоҳи он» ниҳодаам, ба он маънӣ аст, ки ин адабиёт қарнҳо аз рӯи навъу ҷинсҳои маъмули адабӣ тақомул кардааст. Як нишона, ё як хусусияти адабиёти форсӣ истилоҳҳои адабиаш буд, ки имрӯз ҳам дар адабиёти Эронӣ Афғонистон ва доираҳои адабии форсизабонони Покистону Ҳиндустон ғазол мебошанд. Аммо дар адабиёти форсӣ — тоҷикӣ навъҳои ҷинси ҳамоса дар қолабҳои аврупоӣ, чун: ҳикоя (расказ), повест, роман, эпопея, сегона ва ғайра инкишоф дорад. Саволе ба миён меояд, ки чаро адибони Эронӣ Афғонистон чунин накарданд? Чӣ, магар насри онҳо аз инкишоф монд? Охир, онҳо аз мо пештар ба адабиёту фарҳанги Аврупоӣ Ғарб ошно буданд-ку. Аввалтар аз мо онҳо ба тарҷумаи падидаҳои адабиёти аврупоӣ пардохта буданд. Мо асосан солҳои сӣ ба ин қор оғоз намудаем. Ин «хидмат»-ро бузургони мо ба хотири ҷомеаи нав, ба хотири адабиёту фарҳанги русӣ кардаанд, ки намоёндагони он инқилобро бар сарзамини мо чун ҳодисаи «ҳаётбахш» оварда буданд. Қол он ки ҳеҷ қадом аз адибони насри қалонсоли тоҷик чӣ будани жанрҳои роману повестро намефаҳмиданд. Жанр, ки категорияи таърихист, он нишонҳои асосии адабиёт буда, хусусияти миллии адабиётро дар ихтиёр дорад. Насри гузаштаи форсӣ бо қиссаҳои, дostonҳои, ҳикоятҳои, солномаву ёддоштҳои ва сафарномаҳои садсолаҳо машҳур будааст. Чӣ зарурат буд, ки насри имрӯзро аз решаи мустаҳкамӣ гузаштааш қанда қунем? Ба таври мушаххас қиссаву дoston ва ҳикоят бояд гуфт. Дуруст аст, ки унвони жанри нишонҳои зоҳирӣ аст, вале фаромӯш қардан дарқор нест, ки ҳар миллиатро аз рӯи сару либосаш зудтар мешиносанд.

Унвони жанрҳо низ дар адабиёти форсӣ ҳамин салоҳиятро ба ўҳда доранд. Назарияи жанри қисса собит месозад, ки он дар инъикоси ҳаёт аз роман афзалиятҳои қамтар надорад. Баргаштан ба истилоҳи қисса нависандаи тоҷикро аз тасвири қолибӣ озод менамояд. Дар нақлу ҳикояти тасвири истеъдодӣ қиссагӯро боло мебарад ва ғайра. Чаро ғазалу рубой, қитъа ва мусаммату байт имрӯз ҳам дар болоравианду мафҳуми истилоҳии дostonу қиссаро аз болон навиштаҳои мон тарошидем?

Ҳатман, истилоҳҳои собиқани адабиётшиносӣ бояд аз нав зинда кунем. Аз ин адабиёти форсӣ — тоҷикӣ фақат бурд хоҳад кард.

Дар ин самт банди кӯшишҳои дорам, ки намунаҳои аз онро дар мазмуни ин китоб ба мушоҳида гирифтани мумкин аст... Худо кунад, ки бо ин навишта банди дониши муштариёни мӯҳтарамро андаке ба сӯи навӣ тақон дода бошам. Он ҷо ки маъқул наёфтед, мазамматам нақунед, зеро онҳо сирф ақидаи шахсии бандианд, ки ба мақсади қабулдан сурат набастанд. Ин шумо ва ин ҳам «Адабиёти форсӣ ва се шоҳи он». Ба таъбири Соғб:

Хар ки мо қач мениҳад, хуни дил мо мехӯрем,
Шишаи номуси олам дар бағал дорем мо.

ФАСЛИ АВВАЛ

I. БАРОИ АДАБИЕТУ ФАРҲАНГ МАРЗИ СИЕСЯ ГУЗОШТАН НОРАВОСТ

I

Вақте ки адабиёти навиштой—хаттӣ мегӯем, пеш аз ҳама таваҷҷуҳи касро ба кадом забон сурат бастанӣ он ҷалб хоҳад кард. Маълум аст, ки ҳар забон ба ҳайси як падидаи иҷтимоӣ ва мутобиқ ба шароит ва авзои рӯзгор нишебу фарозхоеро паймуда ва таҳаввулотеро дидааст ва табиист, ки роҳҳои дарозро низ дар пеш хоҳад дошт. Забони форсӣ, ки дарӣ ва тоҷикӣ низ хонда мешавад аз ин матлаб ҷудо буда наметавонад. Ин забон, ки ба ширинӣ ва салосат шӯҳрат дорад, рӯзгорон забони расми давлатҳо ва миллатҳо буд. Ба ибораи дигар ин забон василаи байни армонҳои халқҳои васеъ аз Туркияи усмонӣ то баҳри Ҳинд ва аз дурдастҳои Чин то сарзамини Ироқӣ араб ба шумор мерафт ва дар ин густураи номаҳдуд дорой тасаллут ва аҳамият будааст.

Сосониён ва Ашқониён аз посдорони пешинаи ин фарҳанг ва адаб буданд ва сулолаҳои Тоҳирӣ, Саффорӣ ва Темуриёни Ҳироту Ҳинд ба мадади ин забон дастгоҳҳои давлатӣ ва ҳукуматиашонро сохта буданд ва дар боландагии он хидмати арзандаеро ба ҷо овардаанд. Ба ин асос дар ҷараёни солҳои мутамоҷӣ садҳо ва ҳазорҳо асарҳои илмиву адабӣ ва ҳунарий дар ин забон ба вучуд омадаанд.

Ноғуфта набояд гузашт, ки забони форсӣ пеш аз истилои давлати араб дар сарзамини Орёно як забони холис ва мустакил буда, бо дигар забонҳо наёмехта, дар ҳамон шакли аслии худ монда буд. Баъд аз истилои араб он бо мурури замон бо забони арабӣ маҳлут гардид. Дар натиҷа, ба таъбири Маҳмуди Тарзии афғон «аз фасоҳат ва балогати арабӣ бо назокат ва латофати форсӣ як забони бисёр босалосат ва латофати ширине ба вучуд омад, ки онро «забони дарӣ» низ мегӯянд».

Ишораи М. Тарзӣ ба истилоҳи «забони дарӣ» гузаштаи дур дорад. Ҷуғрофиёшиноси қарни X—Ал-Муқаддасӣ дар «Аҳсан ут-тақсим фӣ маърифат-ил-ақолим» ном асараш таъкид кардааст, ки лаҳҷаҳои забони дари мардуми Хуросон гуногунанд: нишопурӣ, сичистонӣ, хиротӣ, балхӣ. Аммо «лаҳҷаи Балх бехтарини лаҳҷаҳост... Бо ин ҳама вай дарӣ аст. Лаҳҷаҳои ба ин мо-

нандро аз баҳри он дарӣ хонанд, ки бо он забон номаҳои султони навишта шавад ва он аризаҳо ба ӯ пешкаш кунанд. Баромати он аз «дар» аст, яъне «боб». Пештар аз Ал-Муқаддасӣ «Падари таърих» — Херодот низ гуногунлаҳча будани эронӣро (Орёноро) ба мушоҳида гирифта, илова намудааст, ки «онҳо бо якдигар бе тарҷумон гап мезананд». Ин ақидаро ҷуғрофиёшиноси асри III-и мелодӣ Стародуб низ тасдиқ кардааст: «аксари эронӣни шарқӣ (Хоразмиён, Марғиён, Тахорҳо, Суғдҳо ва Сакоён) қариб ба як забон ҳарф мезананд».

Бале, забони дарӣ роҳи дуру дарозро тай карда, ба таъбири Ал-Муқаддасӣ унвони «забони дарборӣ»-ро соҳиб гардидааст. Даҳҳо қарнҳо дар дарбор пайдо шуда, сайқал ёфтааст.

Агар пештар аз ин мутаваҷҷеҳ шавем, забони қадими форсии Орёно бо дини Зардуштӣ вобастагӣ пайдо карда буд. Бо омадани дини Исломоташкадаи форс хомӯш гардид ва аз байн рафтани истиклоли забони форсӣ низ зоҳир шудан гирифт. Яъне, вақте ки Орёно бо мардуми форсизабонаш тобеъ ва пайрави Арабистон ва арабҳо шуд, ҳамзамон забони форсӣ тобеъият ва ҳимояти забони арабиро чору ночор қабул намуд. Ба ибораи дигар мардум тобеи араб шуд, забон низ таҳти таъсири забони арабӣ қарор гирифт.

Табиист, ки дин, мазҳаб ва сиёсат бар ҳар навъ забон таъсири азимеро бор хоҳад кард. Ҳар дин ва сиёсате, ки болои дину сиёсати дигар ғолиб меояд, он таъъан забони он дин ва сиёсати баъдӣ бар он ғолиб хоҳад омад. Ҳамин буд, ки забони арабӣ забони умумӣ, динӣ, илмӣ ва сиёсии тамоми мардуми сарзамини Орёно, ки мусулмон гуфта мешуданд, қарор дода шуд. Намояндагони илму адаби араб тамоми қонуну усули динияву адаб ва сиёсиро ба забони арабӣ тартиб доданд. Дар ин ҳолат ҷунун шуд, ки зиёиёни форсизабон дар соҳаи забон ва илму адаб ва ҳикмати арабӣ маҳорату малака пайдо карданд ва осори навиштову афкори эстетиканишон низ ба ҳамон дараҷа қуввату қудрат ҳосил намуданд. Ин ҷо бояд илова кард, ки форсизабонон дар баробари он ки чизҳои аз забон ва адабиёти арабӣ барои худ гӯё «қарз» гирифтаанд, басон чизҳои арзанда барои арабҳо ҳамчун армуғон додаанд. Ал—Муқаддасӣ дар бораи Хуросон мегӯяд: «Ин пуршукӯхтарин иқлимҳост, ки аз ҳама бештар бузургон ва уламо ба олами Исломот додааст. Кони эҳсон, боргоҳи илм, сутуни устувории Исломот ва қалъаи пойдории ӯст...» Вобаста ба ин ҷиҳати робитаву ҳамкорӣ масъала якҷониба сурат набаствааст. Масалан, арабҳо бо китоби маъруфи «Калила ва Димна» аз тариқи забони паҳлавӣ, ки пешинаи забони форсӣ, ошно шуданд ва ғайра. Илова бар ин, ҳарчанд шеърҳои шоирӣ дар даврони арабҳо пешинаву собиқае доштааст, вале латофатҳои назокатҳои шеърӣ ва пирояҳои адабӣ вақте дар шеърҳои арабӣ роҳ пайдо карданд, ки бо баракати дини Исломот бо фарҳангу маданияти Эрону Рум ошноӣ фароҳам омадааст.

Ҷолиб аст, ки забони форсӣ баъд аз барҳам хӯрдани ҳокимияти арабҳо ҳам дар қуллияи салтанатҳое, ки аз қавмҳои мухталифа дар ҳар гушаи қитъаи Осиё ташкил ёфтаанд ба монанди ҳукуматҳои Салҷуқия, Ироқ, Эрон, Қуния ва ғайра, забони расмӣ онҳо эълон мегардад. Махсусан, сомониён, ғазнавиён ва ғуриён ин забонро ҳеле инкишоф додаанд. Дар даврони подшоҳони Қурағонияи Ҷағатой (темуриҳо) забони форсӣ чун забони умумӣ бонуфуз аҳамият дошт. Ин забон дар Ҳиндустон аз ҷониби подшоҳони Ҷағатой ва ғайра то асрҳои охир ҳамчун забони расмӣ ва адабии умумӣ қудрат пайдо карда буд. Дар давлати Усмония низ вақтҳои зиёде забони расмӣ ва адабии он забони форсӣ шинохта шудааст.

Ба ҳамин тартиб, забони форсӣ (дарӣ-тоҷикӣ) дар минтақаи феълӣи Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон ва ғайра ҳавзаҳои адабии қитъаи Осиё аз рӯзгори қадим вучуд доштааст ва адабиёту фарҳанги мардуми форсизабон маҳз ба ҳамин забон инкишоф мекардааст. Ҳар забон он вақт зиндаву ҷондор ва инкишофёфта шуморида хоҳад шуд, ки агар дар он забон адабиёту фарҳанги халқи муайян арзи вучуд карда бошад. Дар ғайри ин, забони марбута забони умумиву расмӣ барои он халқу давлат шинохта намешавад. Таври мисол давлати Афғонистон соли 1747 аз тарафи Аҳмадшоҳи Дурронӣ таъсис ёфт. Вале умури дафтardорӣ ва корҳои китобат ва мирзӣ, ки асоси ин салтанатро ташкил медоданд, ба забони форсӣ буд. Ин чунин маънӣ надошт, ки забони форсӣ «аз ёдгориҳои ҳукумати собиқаи Эрон» барои кишвари Афғонистон боқӣ мондааст, ки Маҳмуди Тарзӣ таъкид кардааст, балки забони форсӣ дар ин кишвар аз қадим вучуд дошт. Албатта, вақте ки Афғонистон истиқлолияти расмӣ пайдо кард, бояд забони расмӣ давлатиаш забони афғонӣ (пушту) шинохта мешуд. Аммо ба иллати ин, ки ин забон ба дараҷаи даркорӣ ислоҳ наёфта буд, онро ба зудӣ забони расмӣ давлати Афғонистон эълон кардан, мантиқан нодуруст мебуд. Ин ҳодиса чунин маънӣ дошт, ки китобҳои таълимиву дарсӣ ва илмӣ ҳамагӣ ё ба забони арабӣ буданд ё ба забони форсӣ. Забони пушту аз чунин намунаҳои адабиву фарҳангӣ батамом маҳрум будааст. Ҳамин буд, ки забони расмӣ давлати Афғонистон то соли 1936 забони форсӣ шинохта шудааст. Бо тақозои замон аз соли 1936 саркарда забони пушту (на афғонӣ) чун забони дуввуми давлатӣ эълон гардид. То имрӯз забони форсӣ дар кишвари Афғонистон дар паҳлуи ин ки яке аз забонҳои муҳимми давлатӣ мебошад, боз он мавқеи забони умумӣи муоширати байни миллатҳои ин кишварро дар ихтиёр дорад. Яъне забони форсӣ дар Афғонистони сермиллат ҳамон мавқеъро дорад, ки ҳоло забони русӣ дар Иттиҳоди Ҷомоҳири Шӯравӣ. Забони форсӣ яке аз забонҳои расмӣи Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида низ мебошад. Инро ҳам бояд ишора кард, ки аз оғози солҳои 60-уми қарни XX дар ҷомеаи Афғонистон ба ивази истилоҳи «забони

форсӣ» «забони дарӣ» ба истифода даромад, ки ин ҳам ба сиёсатҳои мавҷудаи давлатӣ вобастагӣ дошт. Мисли ин ки бо таъсиси Ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон (1924) дар минтақаи форсизабонони Осиёи Миёна истилоҳи «забони тоҷикӣ» расмӣ пайдо кард. Ба ҳамин тарик, марзғузориҳои сиёсӣ дар оғози солҳои бистум ва баъд боиси он шуд, ки истилоҳи «форсӣ» баъди давлати Эрон дар шакли анъанавиаш — забони форсӣ нигоҳ дошта шуд, «дарӣ» як забони расмӣ кишвари Афғонистон собит гардид ва «тоҷикӣ», ки номи миллати тоҷик буд, забони қонунии Ҷумҳурии Тоҷикистон муаррифӣ гардид. Ҳол он ки форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ се шохаи як дарахтанд, ки баёнгарӣ як адабиёту як фарҳанг мебошанд.

Вале дар адабиёти илмӣ — адабиётшиносӣ, вақте ки сари адабиёти Эрон сӯхбат мешавад, онро «адабиёти форсӣ» мегӯянд. Адабиёти форсизабонҳои Афғонистонро бо иборати «адабиёти дарӣ» ном мебаранд ва адабиёти баъдиинқилобии тоҷикро «адабиёти муосири тоҷик» меноманд. Азбаски як забон (форсӣ) бо се ном ҳоло забони расмӣ се давлати мустақил мебошад, дар се шакл истифода шудани онҳо аз рӯи ҳақиқат хоҳад буд. Ҷои шубҳа ҳам нест, ки адабиёти даризабони Афғонистон гуфта мешавад. Кӯшиш ҳам набояд кард, ки ба хотири баланд бурдани забони тоҷикӣ, мо адабиёти дариро тоҷикӣ гӯем. Муҳтарам Саиди Саъдизода ба ин ақидаанд, ки дар Афғонистон... дер ё зуд аз иборати «забони дарӣ» даст кашада, номи пешинааш «забони форсӣ»-ро муравваҷ мегардонанд. Аз як тараф, ҷӣ хеле пештар ишора шуд, «забони дарӣ» нисбат ба «забони форсӣ» пештар расмӣ доштааст, аз ҷониби дигар, бидуни баҳс ҳам инҳо як забонанд ва ба таъбири Мӯъмин Қаноат «Форсӣ гӯӣ, дарӣ гӯӣ варо, ҳарҷӣ мегӯӣ, би-гӯ». Масъалаи интихоби қабули истилоҳро ба ихтиёри халқи кишвари марбута бояд гузошт, то ки он аз мақсадҳои онҳо намояндагӣ карда тавонад. Масалан, дар Афғонистон то солҳои охир (то соли 1978) истилоҳи «тоҷикӣ», на ба ҳайси номи миллат ва на чун дар маънии «забон» расмӣ надошт: лаҳҷаҳои ҳазорагӣ, панҷширӣ, кобулӣ, ҳиротӣ гуфта мешуданд, ки манзур лаҳҷаи форсӣ буд. Аз ин миён лаҳҷаи «панҷширӣ» тоҷикӣ бояд бошад, зеро мардуми ин минтақа худро ба қавм «тоҷик» меноманд. Ҳодисаи дигар ҳам ҳаст. Тоҷики Афғонистонӣ худро кобулӣ, ҳиротӣ, панҷшерӣ, шимолӣ, бадахшӣ ва ғайра меноманд. Дар минтақаи тоҷикнишини Осиёи Миёна ҳам ба таъбири А. Д. Гребёнкин чунин будааст. «...Агар аз ўзбек пурсанд, ки ў кист, мегӯяд: «ман ўзбек, хитой, қатаған» ва ҳоказо. Тоҷик бошад, ба ин савол мегӯяд: «ман бухорӣ, тошкандӣ, хучандӣ» ва ғайра. У намегӯяд ё бисёр кам мегӯяд, ки ў тоҷик аст». Чунин камчуръатӣ дар миёни тоҷикон аз он ҷо сар задааст, ки аз соли 999 ба ин тараф онҳо зеро ситами миллӣ монда буданд ва метарсиданд, ки худро бо фахр тоҷик гӯянд. Аз тарафи дигар, тамоми тоҷики шаҳришинро бо номи «сортҳо» му-

аррифӣ кардани ҳокимони вақт ба он мақсад буд, ки ин миллати бонуфузро ба мурури замон кам нишон диҳанд. Вобаста ба ин масъала боз ҳамон афсари рус — А. Д. Гребёнкин хуб гуфтааст, ки «точикон бо исрор меғунд, ки номи сортро ба онҳо русҳо додаанд». Ин далелест, ки афсари рус соли 1864 замони забти шахрхон Туркистон ба мушоҳида гирифтааст ва ғайраву ҳоказо.

Бо вучуди ҳамаи ин фишорҳо, хоҳ бо роҳи ситами миллӣ сурат мегирифтанду хоҳ аз тариқи зӯроварии як давлат бар давлати дигар, забони форсӣ дарёро мемонад, ки ба таъбири М. Шукуров аз шохобҳои калони пурзӯри худ — форсии Эрон, форсии дари Афғонистон, форсии тоҷикии Осиёи Миёна ва шояд боз чанд шоҳаи дигар иборат бошад. Агар ҳамин мазмунро боз тавқият доданӣ шавем, ба навиштаи М. Тарзӣ муроҷиат мекунем: «Забони ширинбаёни форсӣ яке аз забонҳои бисёр муҳимаи олами исломӣ аст, ки баъд аз забони динии арабии мубин, як рукни бисёр олии забони исломӣро ташкил медиҳад. Забони форсӣ дар тамоми қитъаи Эрон ва Афғонистон ва минҳайси лисон буданаш, дар тамоми Мовароуннаҳр ва Бухоро ва Ҳиндустон маъруф... мебошад. Забондонони ин забон низ як ҷамъи касире аз нуфузи башар мебошанд, вале дар вақти ҳозир танҳо забони расмӣ давлатии... Эрон ва давлати... Афғонистон забони форсӣ мебошад». Дар ҳақиқат, дар кишвари Афғонистон «забондонони ин забон» фақат тоҷикҳо не, балки ўзбекҳо, туркманҳо, ҳазораҳо, балучҳо ва пуштунҳо низ як ҷамъи касире аз нуфузи башар мебошанд, вале дар нисбат доданамон ба он маънӣ нест, ки онҳо бо забони форсӣ дарӣ муошират мекунанд, балки аз ин дараҷа болотар мебошанд. Адиби даризабон аз нигоҳи миллияташ ўзбек, туркман, пушту ё ҳазора ҳам мебошад. Ҳарчанд ки дар худ Афғонистон ин қабил нависандагон бо гуфтани миллаташон чуръат намекунанд, мо гуфтани мумкин аст: Асадуллои Ҳабиб (ўзбек, ё туркман), Аъзам Раҳнаварди Зарёб, Карими Мисок (ҳазора), Ғулом Ғавси Хайбарӣ, Акрами Усмон (афғон) ва ғайра. Худи А. Ҳабиб борҳо иқрор шудааст, ки ў як ҷумла ҳам бо забони туркӣ нанавиштааст, зеро аз он рӯзе, ки ҷашм боз кардааст, лафзи форсиро шундааст. Баръакси ин, Ғулом Ғавси афғон ба ду забон — форсӣ ва пушту асарҳояшро эҷод менамояд. Намояндагони ҳазора бошанд, умуман забони модариашонро гум кардаанд ва онҳо ба дараҷаи адибони ба қавм тоҷик худро соҳиби забони форсӣ дарӣ меҳисобанд. Ба ҳамин сабаб, адабиёти форсии Афғонистонро таҳти истилоҳи «дари-забон» истифода кардаанд. Аз ин ҷиҳат, мисли ин ки дар Ўзбекистон иборати илми «адибони тоҷикзабон» маъруф аст ва дар Тоҷикистон «ўзбекзабон», «русзабон», дар Афғонистон, ҳоло чунин истилоҳҳо ба қор намераванд. Барои муҳаққиқи адабиёти бадеӣ, пеш аз ҳама маводи адабӣ қизи асосист, ки ба қадом забон сурат бастааст. Яъне баёнгари забони ҳолису рас-

мӣ адабиёти бадеву илмӣ ва ғайра шуда метавонад, ки дар забони худи як миллат ба вучуд омадаанд. Пас, ҳазораву дигар кивмиятҳои ғайрипуштуни кишвари Афғонистон дар истифодаи воситаи баёни хеш бо тоҷикҳо ва забони форсии дарӣ маълум шудаанд ва ҳатман рӯзе мерасад, ки баъзе аз ин қавмҳо соҳиби забону фарҳанги хеш мегарданд, мисли ин ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ акнун халқҳои забонгумкарда аз нав «зинда» шуда истодаанд.

Агар болотар ба навиштаи М. Тарзӣ тавачҷӯх намоем, забони форсӣ фақат забони расмии давлати Эрон ва Афғонистон мебошад. Замоне, ки М. Тарзӣ дар бораи шахомати забони форсӣ баҳс дошт, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вучуд наомада буд. Яъне таъкиди М. Тарзӣ ба солҳои то «Инқилоби халқии Бухоро» рост меояд. Ҳарчанд ба М. Тарзӣ маълум буд, ки забони расмии давлати шохии Бухоро низ форсӣ буд.

Масалан, Мирзо Яҳё Баротзода соли 1919 Анҷумани дониши эронӣи Самарқандро дар «Адабиёт» ном мақолааш бо овардани шеъре дар васфи забони форсӣ табрик меғӯяд:

Забони форс зи баъди араб ачаб сухан аст,
Ки мисли ширу шакар лаззаташ ба ҳар даҳан аст...

Албатта, аз ин шеър чунин маънӣ бардоштан, ки «аввалин шеъре, ки забони тоҷикиро бо номи форсӣ васф» карда бошад, нодуруст аст. Зеро, тавре ки пештар ҳам арз кардем, дар қаламрави Осӣи Миёна ҳам то таъсиси ҷумҳуриҳои социалистӣ, истилоҳи забони форсӣ маъруф буд. Аз оғози солҳои бистум, махсусан баъд аз таъсиси рӯзномаи «Овози тоҷик» истилоҳи «забони тоҷикӣ» дар шеърҳои навиштаҳои мухталиф қобили истифодаи умум қарор мегирад. Бештар шеърҳои табрикии нисбати таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон истилоҳи забони тоҷикиро ба расмият даровардаанд:

С. Айни меғӯяд:

Суҳанро чун арусон зеб дода,
Забони маърифатпардозӣ тоҷик.

3. Ҷавҳарӣ низ айни маъниро ифода мекунад:

Дамонад рӯҳ дар тан, мағз дар сар,
Қаломи маърифатпардозӣ тоҷик...

Ҳап дар ин аст, ки дар минтақаи Осӣи Миёна ибораҳои қавми тоҷик ё миллати тоҷик то Инқилоби Октябр ғайрӣ бошад ҳам, забони тоҷикзабонон бо номи форсӣ расмият дошт. Ин бояд ҳақиқат бошад. Агар Инқилоби Октябр рӯй намедод, гумон буд, ки миллати тоҷик дубора соҳиби давлати мустақил мегардид. Ҳодисаи дилчаспе, ки Инқилоби номбурда бар халқҳои ин минтақа ворид сохт низ ҳамин буд, ки халқҳои гуногунзабонро соҳиби давлату ҷумҳуриҳои мустақил сохт. То-

чикистон мустақил шуд ва забони давлатиаш на форсӣ балки тоҷикӣ эълон гардид. Албатта, забону фарҳанг марзи сиёсӣ дониста намешавад. Вале дар тӯли 70-соли гузашта барои тоҷикони он сӯи Ому ва ин сӯи он марзи сиёсӣ гузоштанд, ки ин чудоандозихоӣ сиёсӣ хоҳу нохоҳ ба инкишофи мӯътадили адабиёту фарҳанги форсизабонони кишварҳои марбута таъсири манфӣ расонданд. Забони форсӣ, ки як вақтҳо дар тамоми қитъаи Осиё оламафроси ҷаҳонگیرӣ буд, аз солҳои бист ба ин тараф рӯз ба рӯз рӯ ба фаромӯшиву таназзул овард. Ин ҳодиса барои халқи тоҷик ба он тамом шуд ки он «решаҳои мавҷудияти миллии моро сӯст кард» (М. Шукаров), пайванди маънавии форсизабонони Эрону Афғонистон ва Осиёи Миёнаро ба дараҷаи нестӣ расонд. Салтанатҳои фармонфармову зӯрвар дар кишвари Шӯроҳо ҳам буданд, ки аз тариқи дастгоҳҳои илмиву миллатгарии хеш, забони ҳолису мустақили форсиро ба се-забон — форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ чудо карданду забони русиро ба забони гуфтугӯиву расмӣ ҳамаи халқиятҳои Иттиҳоди Ҷамӯҳи Шӯравӣ табдил доданд шуданд. Чунин шуд, ки баъд аз Инқилоби Октябр ҳамон сиёсати миллатгарии Ҳукумати подшоҳии рус, ки ба таъбири Сайидризо Ализода «забонеро ба ҷуз забони русӣ ба расмият наменинохт ва эҳтиром намекард, ...барои маҳви забонҳои дигар мепардохт, чунон ки дардumi Лаҳистон ва Украинаро ҷабран ба истеъфои забони модариашон водошта, онҳоро маҷбур ба русӣ гуфтан ва навиштан карда буд...» Хушбахтона, замони бозсозӣ рӯи қор омад ва миллиятҳои «он сӯи марзу ин сӯи марз», акнун роҳҳои пайдо кардани ҳамон пайванди ағъанавии маънавию ҷустани мешаванд.

Ба ҳама маълум аст, ки дар ин муддат бо айби ҳокимону сиёсатмадорони ҳизбӣ ва зиёиёни худамон забони ҳазор сол инкишофёфта ба забони хонаводагӣ ва кӯчаву бозор табдил ёфт. Ба чунин ақидаи баъзе забоншиносони мӯхтарам, ки дар тӯли 70 соли ҷомеаи навин, забони тоҷикӣ инкишоф кард, розӣ шудан мумкин нест. Зеро ҳеч гоҳ 45 чилди В. И. Ленинро ба тоҷикӣ тарҷума намудан нишонаи инкишофи забони тоҷикӣ шуда наметавонад. Агар чунин намебуд, ба воситаи қонун расмӣ кунондани забони тоҷикӣ пеш намеомад. Дар ҷомеаи мо буданд касоне, ки ба қадри забони модариашон нарасиданд. Солҳои бистум ин гуноҳро ба сари туркпарастҳо бор мекардем. Имрӯз чӣ? Қиҳоянд онҳо?— Мансабдорони ҳизбӣ, қотибони ноҳияҳо, вазирҳо, ки дар яке аз пленумҳои февралӣ 1990 ду калимаи тоҷикиро шунидан нахостанд ва дар сессияи аввали Шӯро (апрели 1990) шоир Бозор Собирро аз хондани шеъри тоҷикӣ боздоштанд ва ғайра. Инҳо ҳамонҳоеанд, ки як вақтҳо Мирзо Баротзода бо ду мисраъ шеъраш мазаммат карда буд:

Агар нодонӣ ту қадраш, мағӯ, ки дур андоз
Зи риндҳои ҷаҳон мар-гуро ду сар таан аст.

Албатта, инҳо тоҷиконеанд, ки ҳокимият дар дасташон аст ва худашон аз забони модариашон бебаҳра мондаанд. Шоир дуруст таъкид мекунад, ки боз ҳазор соли дигар ҳам ки гузарад «риндҳои ҷаҳон», яъне шоирони классики форсу тоҷик, ки дар ин забон асарҳои оличаноб эҷод кардаанд, таънаашон хоҳанд зад.

Мурод аз баҳси иҷмолӣ сари истилоҳҳои форсӣ дарӣ ва тоҷикӣ ин буд, ки адабиёти мардуми форсизабон имрӯз ҳам ба як забон сурат мегирад ва аз ин ки дар қонуни забони тоҷикӣ дар қавсайн форсӣ дохил қунондаанд ба ҳамин маънӣ аст. Гап дар ин аст, ки адабиёти фарҳанге, ки ба кишварҳои марзҳои аз нигоҳи сиёсӣ ҳархела паҳн шудаасту инкишоф кардааст, ҳеҷ гоҳ ҷудо буда наметавонад. Масалан, имрӯз, ки тоҷикон аз мардуми даризабони Афғонистон ва эронӣ «қалимаву ибора ва истилоҳоти рехтаву суфта, таъбириҳои зебои пурмаъно, қолибҳои хушсоخته мегирем, ин қори мо чунин маънӣ дорад, ки ба сарғаху оғозгоҳҳои маънавии худ рӯ овардаем, он чизҳоро, ки як вақтҳо моли худӣ мо ҳам буд, вале солҳои пойдории тафаккури примитив ва қасодиву қарахтӣ ба бодӣ фаромӯшӣ додем, ҳоло боз қадриносии қарда, дигарбора аз худ менамоем, таъби худро ба онҳо одат мекунонем... Ҳатман дубора ба онҳо хӯ гирифта зарур аст» (М. Шукуров).

Бидуни шубҳа бояд гуфт, ки забони форсии тоҷикӣ дар давраи нави инкишофи худ, ки истилоҳи «забони адабии тоҷик»-ро соҳиб гардид, дар асари авомили иҷтимоӣ ва сиёсӣ аз инкишоф боз мӯнд ва он тавоноии пешини худро аз даст дод. Акнун аз шарофат ва баракати бозсозӣ дар Иттиҳоди Шӯроӣ ин шароит ба вуҷуд омад, ки забони тоҷикӣ (форсӣ) чун забони расмии давлатӣ дар ин ҷумҳурӣ шинохта шуд, мо ба қор ва қӯшиши зиёд зарурат дорем то ин забонро, ки забони деринаи мардуми мост, бо расмулхати маъмули он биомӯзем ва дар макотибу донишқадаҳо барои хурдсолон ва ҷавонон тадрис намоем ва ба ҳамин восита имконияти ёдгории онро ҳарчи бештар муяссар созем. Ба таъбири Сотим Улуғзода «Охир алифбо ба хат ба маънии аслию маҷозӣ ҳисм ва пайкари тамаддун, тафаккур, оин ва умуман тамоми маънавиёти ҳар миллат буда, дар айни замон инҳо рӯҳанд, ки дар пайкар ҳастии худро пайдо кардааст. Маънавиёт агар дар хату забон пурра ифодаи худро наёбад, вай мавҷудият надорад, гӯё ки нест». Хату алифбои арабӣ барои форсизабонон пайкари маънавиёташон мебошад. Баргаштан ба алифбои ниёгон, ки форсизабонони Туркистони тоҷикӣ маҳруманд, ҳатмиву зарурат.

Барои донишмандон ва пажӯҳишгарони тоҷик ин масъала бисёр аҳамият дорад, ки дар бораи собиқаи забони форсӣ (тоҷикӣ-дарӣ), ки ҳар се «фарзандони як модаранд», маълумот ва донишҳои бештарро ба даст оваранд ва аҳамияти ин забонро аз назарҳои мухталиф баррасӣ намоянд ва ба дигарон огоҳӣ бахшанд.

Бо ҳамин тартиб, забон рукни азими миллат аст, ки бо гум шудани он, миллат ҳам аз байн меравад. Бидуни забони холису мустақил ҳеҷ кадом миллате мавҷудияти хешро дошта наметавонад. Пас, забони форсӣ (тоҷики, дарӣ) қарнҳо боз боиси зинда мондани мардуми эронинаҷод будааст ва он ҷудоандозихои сиёсӣ ҳеҷ гоҳ садди роҳи рушду такомули адабиёту фарҳанги халқҳои марбута шуда наметавонидааст. Самараҳои амалӣ маънавии халқҳои форсизабон, сарфи назар аз ин ки дар минтақаҳои алоҳидаи расмӣ-давлатӣ, дар мисоли Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистон қарор гирифтаанд, дастраси яқдигар мешаванд ва моҳияти умумичаҳонӣ пайдо менамояд.

II

Адабиёти бадеие, ки воситаи баёнаш як забон аст, новобаста ба мавқеиятҳои таърихиву шароити ҷуғрофияиаш ҳатман дар ҳамкориву робита арзи вучуд менамояд ва яқдигарро инкишофи сифатӣ мебахшанд. Албатта, таърих гувоҳ аст, ки аз замони Инглис Эрону Афғонистон ва Ҳиндустонро зери тасаруф овардан ва Руссияи тазорӣ Осиёи Миёнаро (Туркистонро) зуран ба худ мутеъ сохтан, ҷудоандозихои фарҳангӣ низ дар байни кишварҳои форсизабон сурат бастан. Дар паҳлуи давлати мустабидаи Инглис ҳукумати подшоҳии Руссия низ дар ҳилаи сиёсиву маҳвусозии миллияту халқҳои камқуввату аз нигоҳи иқтисодӣ заиф ҳамто надошт. Ҳам Инглис ва ҳам Руссия подшоҳӣ мехостанд ҳокими мутлақи ҳамаи дунё бошанд. Чанд муддат ба натиҷаи дилхоҳ расиданд. Фақат наметавонистанд, ки роҳҳои тичоратиро дар байни шаҳрҳои минтақаҳои марбута банданд. Аз тариқи тичорат фарҳанг ҳам пахш мегардид. Ба ҳар навъе ки буд, то Инқилоби Октябр дар байни адабиёти халқҳои ҳамзабон робитаҳои адабӣ-фарҳангӣ вучуд дошт. Махсусан, дар охири қарни XIX ва аввали асри XX аз ин навъ робитаҳо чи дар Эрону Афғонистон ва чи дар минтақаи Туркистони Шарқӣ намоёндагонии адабиёту фарҳанг қор мегирфтаанд. Ба таври айёни сурат бастании робитаҳои фарҳангӣ дар кишварҳои Шарқӣ Мусулмонӣ аз он рӯ буд, ки дар қараёни қарни XIX дар ҳаёти маънавии халқҳои Эрону Ҳиндустон ва ҳам дар Афғонистону Туркия ва ҳатто Осиёи Миёна дигаргунҳои ҷиддие ба вуқӯъ пайваستاаст. Ин пеш аз ҳама ба барҳамхӯрии соҳти феодали ва рӯй овардан ба сӯи чомаеи сармоядорӣ буд. Албатта дар ин чода, мавқеи маорифпарварони кишварҳои марбута аввалдараҷа мебошад. «Саёҳатномаи Иброҳимбек»-и маорифпарвари Эрон Зайнулбиддини Мароғӣ, ки соли 1888 ба нашр расида буд, ба Бухорову Самарқанд ва Хива низ паҳн шудааст, ки барои хонандаи тоҷик моли ҳудаш ба шумор мерафт. Ҳамин асар ба Афғонистон ҳам оварда шуд, ба он фарқ, ки онро Маҳмуди Тарзӣ пурра дар саҳифаҳои «Сироч-ул-ахбор» порча-порча ба нашр ра-

сонд. Пас, хонандагони ин асар нисбат ба Бухорову Самарқанд дар Афғонистон бештар мегарданд. Чунин робитаҳои адабии аз тариқи тарҷума ҳам сурат мегирифт. Одатан, асарҳои дилчаспи нависандагони арабизабон, фаронсаӣ, итолиёӣ ва ғайра, аввалтар аз ҷониби маорифпарварони Истамбулӣ, ба монанди Аҳмади Мидҳат ба туркӣ тарҷума гардида, баъд ба забони форсӣ баргардонида мешудаанд. Ба ин ҷумла асарҳои таърихӣ нависандаи машхури араб Чурҷӣ Зайдон (1861—1914), Жул Верн, А. Дума, Хуго ва амсоли ононро дохил кардан мумкин аст, ки дар тарҷумани форсиву туркии озарӣ ба ҳавзаҳои адабии форсизабонон пареш меҳӯрдаанд. Маҳмуди Тарзии афғон, ки солҳои зиёде муқими кишварҳои арабӣ ва Истамбул буд, унвони расмӣ тарҷумониро дошт, як зумра асарҳоро аз туркӣ ба форсӣ баргардонида буд. Бешубҳа, он китобҳои нависандагони аврупоиву ғарбӣ, ки дар китобхонаи Синои Бухоро чамъоварӣ шуда буданд, ба тарҷумани М. Тарзӣ тааллуқ доштанд. Ӯ бештар саёҳатномаҳои аврупоиро, ки тарҷумани туркӣ шуда буданд, тарҷума мекард ва ҳамин фаёлияташ боиси он ҳам шудааст, ки ӯ худ дар ин жанр асаре таҳти унвони «Саёҳатномаи се қитъаи рӯи замин дар 29 рӯз» (1914) ба чоп расонд. Бешубҳа, «Саёҳатнома»-и Тарзӣ дар паҳлуи маҷмӯаи ӯ «Аз ҳар даҳан сухане, аз ҳар чаман сумане», ки ба китоби дарсии устод С. Айни «Тазҳиб-ус-сибён» дохил гардидааст, ба дасти хонандаи бухорӣ расидааст. Ба ҳамин монанд асари Аҳмади Дониш — «Наводир-ул-вақоъ» ва сафарномаи Мирзо Сироч «Тухафи аҳли Бухоро»-ро дар Эрон Афғонистон ва Туркия шояд медонистанд. Солҳое, ки М. Тарзӣ дар Истамбул иқомат дошт, Абдурауфи Фитрат, Хошим Шоик, Муқимбек, Содик Ашурзода, Абдулазизи Ғулчағӣ, Олимҷон Идрисӣ барин ҷавонони бухорӣ дар донишкадаҳои гуногуни Туркия таҳсил мекарданд. Баъдҳо Хошим Шоик ба Афғонистон рафту маҷаллаи «Оинаи ирфон»-ро таъсис дод, Абдурауфи Фитрат ба номи «Баёнати Сайёҳи ҳиндӣ» асар офарид. Мақолаҳои ӯ «Ҳаёт ва ғояи ҳаёт», ки дар маҷаллаи «Оина»-и Маҳмуд Хоҷаи Бехбудӣ чоп шудааст ва «Манфиат» маҳсули таассуроти Фитрат аз солҳои дар Истамбул будааш гувоҳӣ медиҳанд. Яъне дар ин миён масъалаи ташвиқи тарғиби адабиёту фарҳанги аврупоӣ Ғарб тамоми Шарқи Муслмониро фаро гирифта буд. Вақте ки китобҳои дарсии Қорӣ Абдуллои афғонистонӣ бо номҳои «Қироати форсӣ барои соли чаҳорум ва панҷуми ибтидоӣ», «Мунтахаботи адабия барои соли аввали макотиби рушдия», «Усули иншо барои синфи панҷуми ибтидоӣ» ва ғайра ба таърифи расида буданд, дар Бухорову Самарқанд низ ба нашри китобҳои дарсиву хониш ва дастури таълими барои мактабҳои усули қадидия эътибори махсус дода мешуд. Маҳмуд Хоҷа Бехбудӣ рисолаи «Алифбои мактаби ислом»-ро соли 1906 ба таърифи расонд. Солҳои 1907—14 китобу дастурҳои таълимии Муҳаммад Расули «Роҳбари форсӣ» ва «Мунтахаб-ул-гулистон ё худ ки-

роати форсӣ», китобҳои «Меъёр-ул-ахлоқ», «Таърихи Ҷайзи ом»-и Сайёҳ таълиф гардидаанд. Ба ҳамин ҷумла китоби маорифпарвари бухороӣ Абдулвоҳиди Мунзим — «Роҳбари хат» ва асарҳои устод С. Айни «Таҳзиб-ус-сибён», «Зарурияти диния», «Тартил-ул-қуръон» ва ғайраро, ки ширкати «Бухорои шариф» ба таъб расонда буд, номбар кардан мумкин аст. Тамоми китобҳои дарсиву дастурҳои таълимӣ, ки дар боло аз онҳо ёдовар шудем, дар айни замон соҳаи адабиёти маорифпарвариро низ ғани мегардонанд ва муҳимаш он аст, ки онҳо ба забони форсӣ таълиф ёфта буданду ба ҳамаи форсизабонҳо тааллуқ мегирифтанд. Қавӣ будани робитаҳои таълимиву фарҳангӣ ба он дараҷа будааст, ки «Таърихи милал» ном асари даҳқилдаро аз туркӣ Саидризо Ализодаи тоҷик ва Бурҳониддин Қушқакии афғон тарҷума кардаанд. Аз мисолҳои болоӣ чунин бармеояд, ки сарчашмаи аввалии инкишофи адабиёти нави ҷи Эрону Афғонистон ва ҷи Тоҷикистони тоҷикӣ пеш аз ҳама фолклори форсизабонону адабиёти классикии онҳост. Сарчашмаи дигари ин се шоҳаи адабиёти маорифпарвари поёни қарни XIX ва ибтидои асри XX-уми форсизабони Осиёи Миёнаву Афғонистон, Эрон ва ҳатто турку форсизабонони Наздиволгаву Қавказ шинохта хоҳад шуд, ба ин маънӣ, ки дар ин минтақаҳо ба ғайр аз ҷопи асарҳои тарҷумавӣ боз ба нашри китобҳои дарсиву хониш ва васоити таълимӣ барои мактабҳои усули ҷадидия тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Чунин китобҳо дар Тошканду Самарканду Бухоро, Хуҷанду Қогон, Истамбулу Деҳлӣ, Қобулу Ҳирот ва Машҳад ба таъб мерасиданд. Сарчашмаи сеюми инкишофи адабиёти наву намунаҳои назму насри адабиёти итолиявӣ фаронсавӣ, англисӣ русӣ ва ғайра буданд, ки аз тариқи тарҷумани форсишан таъсир ворид сохтаанд. Аммо сарчашмаи аз ҳама муҳимтар барои адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он воқеияти ҳаёт аст, ки ҳар кадом аз мустақилият бархурдор буда, вориди адабиёти бадеӣ гардидаанд. Махсусан, аз солҳои 20-уми қарни XX се воқеият, се муҳити иҷтимоӣ ва се муҳити сиёсӣ ин адабиётро фаро гирифт, ки вобаста буд ба марзҳои сиёсӣ. Ҷӣ хеле ки дида шуд, робитаи адабии халқҳои форсизабонони Осиёи Миёна бо Шарқи Мусулмонӣ ба истилоҳ хориҷӣ то солҳои мавриди назар мустақкам будааст. Маҳз ҳамин робита то солҳои бист як навъ шиносиву ошноии муштаракро таъмин карда, дар айни замон ба адабиёти форсизабони оғози қарни бистум равияи нави адабиро, ки оҳанги ғарбӣ дошт ворид сохтааст. Баъдҳо, ҷӣ тавре ки ишора шуд, ин робита дар байни намоёндогони ин адабиёт ба дараҷаи нести расида, дар алоқамандӣ бо адабиёти ғайри форсӣ сурат бастааст. Адабиёти муосири Афғонистон, ки аз «Саёҳатнома»-и М. Тарзӣ ва пайдо шудани шаклҳои нави шеъриву насрӣ, мисли шеъри мансур, насри адабӣ оғоз гирифтааст, минбаъд ба адабиёти фаронсавиву итолиёвӣ аз тариқи тарҷума робита пайдо кардааст. Адабиёти нави Эрон,

ки нисбат ба адабиёти Афғонистон пешравтар буд, ба он сабаб, ки намояндагони он барвақттар ба адабиёту фарҳанги Ғарбу Аврупо рӯ оварда будаанд. Чунин робитаро дар минтақаи мо ҳанӯз Аҳмади Дониш оғоз карда буд, ки «Наводир-ул-вақоъ»-и вай натиҷаи он шинохта шудааст. Бо вучуди ин, адабиёти нави тоҷик бо омадани Инқилоби Октябр ва ташкили Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон (1924) ба равияи нави адабӣ, пеш аз ҳама дар қисмати жанрҳои насри ва адабиёти рус «то андозае баҳра» гирифтааст. Ин ҳодиса адабиёти дигари халқҳои Осиёи Миёнаи ғайри форсизабонро низ фаро гирифт, зеро онҳо ба як муҳити иҷтимоиву сиёсӣ вобаста буданд ва як навъ алоқамандии фарҳангӣ ҳам дар байни адабиёти қазоқу қирғиз ва тоҷику ўзбек низ ба вучуд омад ва дар муҳити илмиву адабиётшиносии шӯравӣ ва хориҷӣ истилоҳи Шарқи Шӯравӣ низ ба вучуд омад. Ҳамин буд, ки муҳаққиқони адабиётдони ин минтақа расмӣ пайдо кард ва кӯшишҳои ҳам шуд, ки ин адабиётро ба таври типологӣ ба муштарак меомӯхтагӣ шуданд. Дар ин чода ба таври табиӣ не, балки зӯран хусусиятҳои милливу халқии адабиёти қазоқу қирғиз ва тоҷику ўзбекро кашф карданӣ мешуданд. Ҷилдҳои асарҳои тадқиқотӣ ба вучуд омад, аммо ҳеч не ки фарқи ҷиддиву ҳунарии ин адабиёт ва адабиёти асил ба ноасил будани онро ба тадқиқ гирифта тавониста бошанд. Яъне чунин шуд, ки адабиёти туркзабону форсизабон аз анъанаву реша ва пешравҳои адабиёти ҳамзабони хеш дар хориҷ бебаҳра монданд. Ҳамин буд, ки адабиёти Эрон муҳаққиқони алоҳидаро тақозо дошт, адабиёти Афғонистон ба тадқиқгари худ зарурат пайдо намуд, адабиёти тоҷик бошад дар як ғӯшаи дури ин минтақа бо зӯроварӣ арзи вучуд карда, то имрӯз дар танҳои инкишоф менамояд. Дуруст, аст, ки халқҳои қазоқ ва қирғиз аз ҷиҳати забон ва анъанаҳои адабӣ ба якдигар наздиктар буда, ин ҳолат имрӯз дар ҳамаи соҳаҳои асосии тараққи маданияти ҳар ду халқ намоён шуда меистад (М. Шукуров). Мутаассифона, ин ҳолатҳо ҳамчун ҳодисаи адабӣ дар мавриди адабиёти тоҷику ўзбек ташвиқ кардан шубҳаовар аст, ба ин сабаб, ки агар дигар ҷиҳатҳои таърихиву анъанаҳои адабиёти сарфи назар кунем, кофӣ аст бигӯем, ки воситаи асосии тасвири ин ду адабиёт як забон набуда, балки ду забони мустақилу аз ҳамдигар дур қарор гирифтааст. Аз тарафи дигар, албатта, то ҳодисаи дилчаспи бозсозӣ кӯшишҳои якзабона сохтани адабиёт ва доштани адабиёти фақат шӯравӣ ба назар мерасид. Илова бар ин, муҳаққиқон низ мехостанд, ки адабиёти сермиллатро муштарак ба тадқиқ гиранд. Вале он ҷе ки чун ҳодисаи адабӣ дар мутолиаи ин адабиёт ба мушоҳида мерасид, ҳамагӣ зоҳири вай буд, ботини он бо қонуниятҳои дохилиаш, психологияи қаҳрамонон дар якҷоягӣ бо муҳити сохти ҷуғрофӣ ва ғайра нуқтаҳо дар ториқӣ мемонанд. Инкор ҳам кардан мумкин нест, ки фаъолияти маданияти муштаракӣ ду халқи бародар тоҷику ўзбек асрҳо боз вучуд дошт. Аммо ин

ақида дар рӯ ба рӯяш саволхоро эҷод хоҳад кард. Қадом тоҷику ўзбекҳо? Охир, тоҷику ўзбекҳо дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр, ки ҳоло марбути Афғонистону Эрон ва ғайра мебошанд, буданд. Пас, дар ҷомеаи социалистӣ доираи фаъолияти муштараки фарҳангии халқҳои марбути маҳдуд шудааст-ку! Чӣ, магар ин ҷудонандозии фарҳангӣ нест? Оё, бо таъсиси методи ягонаи эҷодӣ-реализми социалистӣ ҳуқуқи эҷодии халқҳои ҳамҷавор маҳдуд нашуд? Чаро дар тӯли беш аз ҳазор сол адабиёти баландмазмунӣ форсӣ — тоҷикӣ ба методи ягона зарурат пайдо накард? Пас, масъалаи адабиёти озоду санъатҳои комилҳуқуқро чи навъ бояд фаҳмид? Чунин саволхоро зиёд гузоштан мумкин аст. Хушбахтона, ба бисёре аз ин саволҳо раванди бебозгашти бозсозӣ ҷавоб дода истодааст. Алҳол, ки халқу миллатҳо соҳиби забони давлатии хеш шуда истодаанд, дигар адабиёти ҳамзабонро, ҳамқавму ҳаммиллатро ба воситаи марзҳои сиёсӣ ҷудо накарда, балки адабиёти форсӣ-дарӣ-тоҷикиро муштарак, ба таври муқоиса бояд мавриди баҳси адабиётшиносӣ қарор дод. Дар мавриди адабиёти турк-забон ҳам чунин бояд кард. Маълум аст, ки аз қадим дар байни халқҳои, ки муқими сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр буданд, робитаҳо сурат мегиританд. Масалан, дар муҳити ҷуғрофиёи Афғонистон, вақте ки дар қарнҳои XV—XVI ҷараёни адабии мустақил ба забони пушту арзи вучуд намуд, он хоҳу ноҳӯ ба ҷараёни инкишофи адабиёти форсӣ вобастагӣ менамояд. Ҳамин буд, ки баробари нахустин рисолаи адабӣ-таърихӣ дар забони пушту «Дъ шайх Малӣ дафтар»-и Качухони Ронизиё, асари нависандаи форсигӯ Муҳаммадхони Ғозӣ «Сифатномаи дарвеш» ба вучуд омад. Мисоли дигар. Дар асарҳои XVI—XVII асари Боязиди Ансорӣ «Хайр-ул-баён» дар забони пушту ва «Махзани ислом»-и Охунди Дарвоз дар форсӣ иншо шудаанд. Асарҳои номбурда дар жанри рисолаҳои таърихӣ эҷод гардидаанд. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар байни адибони форсизабону пуштузабони Афғонистон як навъ муносибати эҷодии махсус вучуд доштааст. Имрӯз ҳам чунин муносибати эҷодиро дар байни адабиёти пушту ва дарии Афғонистон ба мушоҳида мегирем. Ҷолиб аст, ки аз ҳодисаҳои таърихӣ соли 1978 ба намоёндагони эҷодии халқҳои дигари Афғонистон — ўзбекону туркманҳо ва ғайра имкон фароҳам омад, то ки бо забони модарии хеш асарҳои худро офаранд. Ҳодисаи ҷолиби дигар ҳам ҳаст, ки адиби пуштузабон Ғулом Ғавси Хайбарӣ дар паҳлуи ба пушту асар эҷод карданиш ба дарӣ ҳам дostonҳои кӯтоҳу миёна офаридааст. Ноғуфта намонад, ки аксари адибони пуштузабон бо дарӣ хуб сӯҳбат мекунанд ва бешубҳа аз эҷодии адибони ҷи гузаштаву ҷи имрӯзаи форсӣ-дарӣ ошноӣ доранд. Айни ҳодисаро дар фаъолияти адибони тоҷику ўзбек ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. С. Айни бо забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ асар эҷод кардааст ва адиби шинохтаи ўзбек Ғафур Ғулом Саъдиву Ҳофиз ва Бедилро аз устодони

Ду.

эҷодии хеш донистааст. Назар ба иқрори нависандаи сермаҳсули тоҷик Ч. Икромӣ романнависи машҳури ўзбек Абдулло Қодирӣ ҳанўз солҳои бистум ўро мафтун сохта бувааст. Ё ин ки ҳамин А. Қодирӣ ба нависандаи шинохтаи қазоқ Мухтор Аевзов «таассуроти маҳвношудани боқӣ гузоштааст». Хело хуб аст, ки дар давраи нави инкишофи адабиёти халқҳои тоҷикӣ ўзбек, қирғизу қазоқ ва туркман, робитаву ҳамкориҳои эҷодӣ байни намоёндагони он рӯ ба инкишоф овард ва як навъ наздикшавии ин адабиёт мавриди баҳси адабиётшиносони соҳаи Шарқи Шўравӣ низ қарор гирифт. Махсусан, вақте ки насри реалистии ин халқҳо дар мисоли жанри роман ба тадқиқ гирифта мешавад, масъалаи умумияти типологии сарчашмаҳои адабии онҳо таъкид мегардад ва бағоят ба ҳам наздику монанд будан ва дар «давоми асрҳо» дар алоқамандӣ бо якдигар пайдо шудану таракқӣ ёфтани онҳо ишора меёбад. (М. Шукуров). Дар ин ҳода, аз дostonҳои қаҳрамонии фолклорӣ, шoҳномаҳои мансур, дostonҳои ишқӣ-романтикии классикӣ, насри омиёнаву китобҳои халқӣ ва ғайра сарчашмаҳои анъанавӣ ёд мекунамд ва пайдоиши насри реалистии адабиёти Шарқи Шўравиро ба онҳо вобаста медонанд. Ба истилоҳи дигар, насри баъдинқилобии тоҷикӣ ўзбек, қазоқу қирғиз ва туркман як сарчашмаи муштарак доштаанд. Албатта, чунин тадқиқотҳо ба асоси иқрору гуфтаҳои худӣ нависандагони шинохтаи халқҳои марбути сурат мегиранд. Яъне ҳамон «одоби шарқӣ»-ро намоёндагони ин адабиёт хеле нозуқона адо кардаанд. Ба ин маънӣ, «устод»-и насрнависони ин минтақа, пеш аз ҳама китобҳои беному муаллифдор шинохта шудааст. Баъдҳо устодони дигар ҳам дар симои шахсиятҳои эҷодии Аврупову Ғарб чун: Жул Верн, Виктор Ҳуго, Горкий, Абай, Айнӣ ва амсоли онон пайдо шудаанд. Чунин ҳолатро ба фаъолияти эҷодии насрнависони Афғонистону Эрон низ нисбат додан мумкин аст. Достоннависи хуби Афғонистон Қарими Мисоқ ба саволи банда, ки устоди эшон дар қори эҷодӣ кист? Китоб,— гуфтанд он кас. Нависандаи дигари ҳамин кишвар Аъзам Раҳнаварди Зарёб, Содик Ҳидоятӣ С. Айниро аз устодони худ мешуморад. Асадуллои Ҳабиб баробари Содик Ҳидоятӣ устод гуфтан эҷодиёти Горкийро низ эътироф менамояд. Акрами Усмон бошад аз Достоевский ёд карда, қори нависандагии Деҳхудову Чамоли Мирсодикӣ ва Маҳмуди Давлатободии эрониро мепазирад ва ҳар кадоме барои ӯ «раҳкушои дунёҳои чадида ҳастанд».

Ба ҳамин тартиб, адабиёти форсӣ-дарӣ-тоҷикӣ як адабиёти сермаҳсул ва инкишофёфта буда, асосан дар марзи се давлати мустақили дорои як забони давлатӣ—форсӣ (дарӣ, тоҷикӣ) (Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон) қарнҳо арзи вучуд карда, мутаассифона, аз солҳои бистуми қарни ХХ сар карда, дар байни онҳо як навъ дурӣ ва бегонагӣ ба мушоҳида расидааст. Мутолиаи вазъияти таърихӣ, хосса мавқеияти ҷуғрофийи кишварҳои марбути собит месозад, ки инсонҳои ин сарзаминҳо наме-

тавонанд ба дунёи хеш безътино бошанд ва ҳангоми пардохтан ба офариниши осори хунариву адабӣ он маҳдудиятҳои таърихро, ки бо маҳдудиятҳои зеҳнӣ меанҷоманд, нодида бигранд. Дар ин чода он чӣ зарур менамояд, ки агар эҷодкор аз он чаҳорҷӯбаҳои маҳдудиятҳои фикрӣ худро халос карда тавонад. Масалан, таърихгарой дар адабиёт, умуман, ба бемории бостонзадагӣ меанҷомад ва нависандаи ақибнигар, рафта-рафта одат мекунад, ки фардоро нодида бигирад. Воқеиятро дар ин адабиёт, фақат аз нигоҳи ростгӯӣ, ҷиддирафторӣ ва оромгӯӣ бояд баррасӣ кард. Он вақт хусусиятҳои хоси ин адабиётро дар ҳавзаҳои гуногуни адабиву фарҳангӣ равшан кардан мумкин хоҳад шуд. Дурусттараш адабиёти форсӣ, қабл аз ҳама бояд аз нигоҳи жанрҳои бадеӣ мавриди тадқиқи адабиётшиносӣ сурат бигирад ва баъд воқеияту ҷамъбасти бадеӣ аз ин маводи фаровони адабӣ ҷустуҷӯ шавад ва ғайра.

II. ЖАНРҲОИ НАСРИ НАВИ ФОРСӢ (ДАРИ)

Маълум аст, ки жанрҳои бадеӣ фақат дар марҳалаи инкишофи санъати суҳан пайдо шуда, сипас баробари адабиёту санъат вусъат меёбанд. Онҳо вобаста ба даври замон муҳити адабӣ ҳамеша дар тақомуланд ва имкон дорад, ки гоҳе ба дигаре табдил гарданд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки як жанр ҷои жанри дигарро ишғол менамояд ва ё жанре барои адабиёти бадеӣ доимист. Гап дар ин аст, ки тарзу воситаҳои таснифоти жанрҳо тағйир меёбад. Яъне табиату навъи жанрҳо ва вазифаҳои онҳо дар марҳалаи муайяни инкишоф ба дигаргунӣ дучор мегарданд.

Мафҳуми имрӯзини тақсимшавии жанрҳо, ки ба асоси нишонаҳои адабӣ сурат мегиранд, хеле дертар ба вучуд омадааст. Масалан, барои адабиёти рус принципҳои таснифоти жанрҳо фақат дар асри XVII мавқеъ пайдо менамояд (Д. И. Лихачев). Табиист, ки то ин замон жанрҳои адабиёти Қадими Рус то андозае бар иловаи вазифаи бадеӣ доштанишон, вазифаҳои ғайри адабиёти низ анҷом меодаанд. Чунин ҳолатро дар адабиёти Қадими форсӣ хеле пештар ба мушоҳида мегирем, ки онҳо дар шаклҳои гуногуни насри сурат мебастанд, чун: дoston, сафарнома, солнома, таъзира, мактуб, мақола, ҳикоят, ҳадис ва ғайра. Сарфи назар аз ин ки дар гуфтору навишти адибони онвақта истилоҳи «жанр» ба маънии имрӯзиаш вучуд надошт, вале он ҳодиса ҷолиб аст, ки гоҳ-гоҳе дар унвони асарҳои бадеӣ жанри онҳо тағйир мегардид. Ҳамин тағйирот як навъ муайянкунандаи жанрҳои насри форсӣ шинохта мешуд. Насри бадеие, ки дар навъҳои номбурда сурат мебаст, асосан маъниҳои қорбарӣ ва хидматиҳо ба ўҳда доштанд. Ба истилоҳи дигар, чунин наср ба мақсади муайян сурат бафта, ба ҷиҳати маънавият қамтар тавачҷуҳ дошт. Яъне сифати дилҷаспи насри пешина интиҳоб карда тавонистани қаҳрамони асосӣ ва

тасвири симои зоҳирни он ва рафтору гуфтори ӯ буд. Ин сифатҳо ба жанри дoston ва ё ба истилоҳи имрӯзӣ қиссаҳои халқии навъи «Абу Муслимнома», «Доробнома», «Ҳабашнома», «Амир Арслон» ва ғайра тааллуқ мегиранд. Ба ҳамин ҷумла «сафарнома»-ҳоро ҳам марбут медонанд.

Сайри таъриҳии тамомили аксар адабиёти бадени халқҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки насли бадени онҳо аз «китобҳои халқӣ» (Ф. Энгельс), ки дар марҳалаҳои гуногуни зиндагии мардум аз тарафи халқ эҷод шудаанд, бархурдор будааст. Муаллифони ин китобҳои халқӣ барои хонандаи имрӯза маълум нестанд: Ҷумон, меравад, ки мазмуни чунин асарҳо дар тӯли асрҳо аз тарафи халқ эҷод шуда, тартиб гардида, баъд дар шакли маҷмӯа ё китоби ҷудогона гирд оварда шудаанд. Дар адабиёти форсӣ намунаи ин навъ китобҳои халқӣ хеле бисёранд.

Ба таъбири олими шинохта марҳум А. А. Семёнов: «Дар паҳновардаштҳои Осӣи Миёна ва дар водио нишебиҳои Эрон, дар шабнишинҳои гуногун ва сӯхбатҳои маҷлисҳо (гап, гаштак, машварат, базм ва ғайра) ҳамеша ин асарҳои муаллифони номаълумро, ки ба повестҳои афсонавимазмун, саргузаштҳои романтикии аҷоибу ғароиб ва умуман воқеаҳои гуногуни диққатангез ҳастанд, меҳонданд ва бо диққат гуш мекарданд». Пӯшида нест, ки ҳанӯз дар асрҳои VII—X дар атрофи номҳои Абу Муслим, Амир Ҳамза, Самаки Айёр ва амсоли онон даҳо қиссаҳо ба вучуд омада буданд, ки баъдҳо асоси китобҳои халқии форсизабонон гардидаанд. Қиссаҳои қариб ба ҳамаи мардуми форсизабони Ҳинду Ҳитой мансуб будааст. Олими Покистонӣ мегӯяд, ки «халқ қисса мегуфт... Қиссагӯӣ дар байни ҳамаи табақаҳои ҷамъият аз шоҳ то деҳқон маълум буд...» Пас, муаллифони нахустин китобҳои халқӣ қиссаҳои будаанд. Онҳо қасонеанд, ки чанде аз шундаҳои хешро аз байни халқ дар як хатти суҷа ҷо ба ҷо карда, баъд онро ба тартиб дар байни издиҳом нақл менамуданд. Дар гузашта муҳит чунон буд, ки аксари мардум қисса мешуниду намехонд. Ба истилоҳи дигар, адабиёти шифоҳиро издиҳом меҳонд. Мавҷудияти издиҳом аз қиссаҳои маҳорати зиёдеро талаб менамуд. Агар қиссаҳои аз ӯҳдаи вазифааш намебаромад, шунавандаву тамошбин аз ин навъ қиссаҳои беҳунар худро дур меандоخت. Ҳамин буд, ки қиссаҳои бомасъулиятона муносибат мекард, зеро рӯзгораш аз ҳамин ҳисоб сурат мебаст. Аз тарафи дигар, чунин қиссаҳои яқтову дуто не, балки дар як шаҳр чандто буданд, ки байни худ мусобиқа дошта, фаъолияти эшон як навъ озмуно ба хотир меовардааст. Ҳар кадом кӯшиш мекардааст, то ки ҳунари қиссаҳои мардум бипазирад. Маҳорати қиссаҳои мувозину ҳаракат ва овози малакаи ӯ ба мушоҳида гирифта мешуд. Ҳаракатҳои садобаландкунии вай бояд ба дараҷаи қиссаи мегуфтааш мувофиқат менамуд.

Дар илми адабиётшиносӣ услуби «Чор дарвеш» барин асарҳои халқиро «ҷаҳорҷӯба» (рамка) ё «афсона дар афсона», «по-

вест дар повест» меноманд. Ақидае мавҷуд аст, ки ин услуб хоси эҷодиёти ҳунармандҳои машриқзамин буда, таърихи пайдоиши он ба замонҳои хеле қадим иртибот доштааст. «Папирос» ном асари маъруфи мисрӣ (Весткари), ки ба қарни XVIII-и қабл аз мелод мансуб аст, маҳз ба ҳамин услуби «чаҳорҷӯба» эҷод шуда будааст. Дар китоби мазкур оварда мешавад, ки Хеопс ном Фиръавн ҳангоми хафагиву зикиаш чор фарзанди худ — шоҳзодагонро ба наздаш меҳонд ва ҳар кадоми онҳо барои падарашон як ҳикоятӣ нақл менамоянд. Чор ҳикоят пайдо шуда, як асари муқаммал ба вуҷуд меояд. Ҳар чор ҳикоят дар якҷоягӣ як ғояву мақсадро ифода менамоянд. «Бахтиёрнома», масалан ба ҳамин услуб сурат бастааст: ҳикояти вазири сеюм, ҳикояти вазири чорум рӯзи чаҳорум, ҳикояти вазири панҷум... ҳикояти вазири даҳум дар рӯзи даҳум. Мантиқу натиҷа: бо сабру тоқат будан дар зиндагӣ.

Мутолиаи ба истилоҳ «повести чаҳорҷӯбадор» таваҷҷӯҳи таҳқиқгарро ба сӯи адабиёти қадимтар, чун адабиёти Санскрит равона мекунад, ки он вобаста аст ба асарҳое, ки дар ин адабиёт ба услуби чаҳорҷӯба эҷод шуда, дорои сухани ягона мебошанд. Дар мисоли «Панҷатанра» («Панҷ китоб»), ки дар адабиёти Эрон нусхаи он бо номи «Қалила ва Димна» шинохта мешавад, ё «Шукасантати» («75 ҳикояти тутӣ»), ки барои форсизабонон ҳамчун «Тӯтинома» маъруф аст, ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Тавре ишора шуд, ин услуб хоси осори халқҳои Орено ва араб буда, дар тӯли мавҷудияти худ ба адабиёти Ғарб бетаъсир намондааст. Китоби Боқаччо «Декомрон» («Даҳ шаб») аз ин услуб баҳра бурдааст. Н. Г. Чернышевский ин навъ асарҳои марбут ба Шарқи Мусулмониро бо шавқи зиёд мутоила менамудааст. Бешубҳа, «Повестҳо дар повестҳо»-и ӯ ба ҳамин равиҷ эҷод шуда, ба сохти қиссапардозиҳои форсизабонон шабоҳат пайдо кардааст. Ба ақидаи Чернышевскийӣ бартарии услуби чаҳорҷӯба дар он аст, ки он дорои хусну латофати бадеӣ буда, ба нависанда имкон медиҳад, ки хонандаи асари вай дар бораи тақдир сарнавишти қаҳрамони асар фикр наояд ва ҳатто бо эҷодкор дар тартибу сохти қиссабандӣ ҳамкорӣ кунад.

Дар мавқеи дигар ҳамин муаллиф дар бораи «Ҳазору як шаб» чунин менависад: «Дар синни ҷавонӣ маро афсонаҳои «Ҳазору як шаб» мафтун карда буданд ва он афсонаҳоро ба ҳеҷ вачҳ «афсонаҳои бачагона» номидан мумкин нест. Баъд дар синни калонсолӣ ҳам ман он «афсонаҳо»-ро борҳо гашта баргашта хондам ва дар ҳар бор ин китоби сеҳрангез маро мафтун ва мафтунтар мекард. Ман асари шеърӣ олиҷанобро медонам, аммо аз ин олиҷанобтарро надидам...»

Одатан, ин навъ асарҳоро бо номи маҷмӯи ҳикоятҳо муаррифӣ менамоянд. Ҳол он ки дар мундариҷаи китобҳои мазкур дар паҳлӯи ҳикоят дostonу қиссаҳо низ ғунҷонида шудаанд. Дар адабиёти муосир ҳам чунин тартиб додани маҷмӯаҳоро

мебинем. Яъне унвони маҷмӯаҳоро бо номи ягон асари дилчасп гузошта, дар паҳлуи он боз асарҳои дигари муаллифро ҷой медиҳанд, ки жанрашон дигар аст. (Масалан, «Барф ҳам мегузарад»-и С. Турсун, «Аз арш то фарш»-и Б. Фируз ва ғайра). Дар ин шакл маҷмӯа баёнгари жанри асар набуда, балки яке аз жанрҳои асосӣ унвони маҷмӯаҳои муосирро ташкил медиҳанд. Дар ин маврид жанрҳои дигар ҳамчун жанрҳои васила хизмат карда наметавонанд. Дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав акси ин ҳодисаро ба мушоҳида мегирем. Дар ҷараёни «Сафарнома» навъҳои дигари насриро мебинем, ки ҳамчун боби алоҳида оварда мешаванд. Ҳарчанд ки таҳминан тамоми ҳикоятҳои ин асар бо калимаи «сифат» оғоз меёбанд, аммо дар як боб истилоҳи «сияр» (сират) оварда мешавад, ки онро ҳамчун жанри насри шинохтан дуруст хоҳад буд. Вақте ки Носири Хисрав «Сияри Султони Миср» мегӯяд ин ҷо калимаи аввал сияр ифодакунандаи жанр аст, ки ба воситаи он сару сирати подшоҳону амиронро муаррифӣ менамуданд. Ин ҷо «сияр» жанри васлкунанда буда, боиси инкишофи тақомули сифатии воқеаҳои жанри асосӣ — «Сафарнома» гардидааст. Дар айни замон «сияр» дар вазъияте ки дар «Сафарнома» дорад, предмет нақлшавандаи он ба этикеткаи адабиёти сафарӣ мувофиқат намекунад. Онро зарур буд, ки дар алоҳидагӣ арзи вучуд мекард. «Синдбоднома»-и Заҳирӣ дар асл «Китоби Синдбоди Ҳаким» ном дорад. Мазмуни онро достону ҳикоятҳои зиёде ташкил додаанд: «Достони ҳамдуна бо рӯбоҳ ва моҳӣ», «Достони гургу рӯбоҳу уштур», «Достони шоҳи Қашмир бо Пилбон», «Ҳикояти вазири аввал, дуҷум, сеҷум, чорум...» ва ғайра. Бо вучуди ин, типӣ «Синдбодномаҳо»-ро маҷмӯа номидан нодуруст аст, ба ин маънӣ ки ҳама тавачҷӯҳ сари Синдбоди Ҳакиму Амир Арслону Ҳотами Той ва амсоли онон мутамарказ мешавад, ки ба истилоҳи имрӯзӣ сарнавишти онҳо ба дараҷаи «роман» расидааст. Дар адабиёти Қадими Рус зиндагиномаи («Житие Александра Невского») Александр Невский дар мавридҳои гуногун бо номҳои «Зиндагинома...», «Достон...» ва дар ҳолати дигар «повест—қисса» пешниҳод шудааст. Як асарро бо чанд жанр муаррифӣ кардаанд. Ин корро мусаннифон анҷом додаанд, ки вобаста ба завқи худ асарро номгузорӣ кардаанд. Ҳол он ки дар ин адабиёт истилоҳи «зиндагинома» мавқеи аввалдараҷаро дошт. Ин ҷо ду мафҳум ба ҳам омехта мешавад: яке жанр, дигаре предмети тасвиршаванда. Дар байни онҳо фарқҳои равшан сохтан процесси дуру дароз буда, қори зиёдеро талаб менамояд. Дар адабиёти Шарқи Мусулмонӣ барои ифодаи сарнавишти авлиёву пайғамбарон ва амиронро шоҳон жанрҳои сияр, манокӣб, мақомот ё мақома, қасида ва ғайра мавҷуд буданд. Дар ҳар кадом предмети тасвиршаванда жанри асарро муайян мекард, ва аз тарафи дигар, ҳуди истилоҳи жанрӣ, мисли сияр, дар худ маъниро ифода менамуд. Чи навъе ки «сафарнома», «саёҳатнома» ҳамин вазифаро анҷом додаанд.

Фарк дар ин аст, ки жанри сафарномаву саёхатномаҳо ҳақиқатан муаллифони маъруф кардаанд. Маҳмуди Тарзӣ афғон асарашро «саёхатнома» номидааст, Зайнуллобиддини Мароғӣ низ жанро аз тариқи унвони китобаш таъйин кардааст — «саёхатнома», аммо Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ» гуфта жанри китобашро муайян накардааст. Ҳол он ки дар ин китоб раҳти се сафари Дониш ба Петербург оварда шудааст. Пас, саёхатҳои Дониш чун жанри васлшаванда ба ин асар мавқеъ дорад, на жанри асосӣ ва мустақил. Дар сафарнома ва саёхатнома муаллифони ба қолибу талаботи ин жанрҳо риоя кардаанд. Носири Хисрав дар «сафарнома» менависад: «Масофати роҳ ду ҳазору дувишту бист фарсанг буд ва ин саргузашт он чӣ дида будам, ба ростӣ шарҳ додам...» М. Тарзӣ дар пешгуфтори «саёхатномааш» чунин арз кардааст: «Ман «румун» наменависам, саёхатнома менависам... Аз ибтидои ҳаракат то ба интиҳои саёхат рӯзмарра вақоён дидани ва шунидани худро дар қайди таҳрир овардам... Нусхаи ин саёхатнома дар яке аз китобҳои ҷайбӣ дар ҳамон сафар бо қалами пенсил рӯз ба рӯз навишта шуда буд...» Чунин ишораро дар сафарномаи Носири Хисрав пайдо намекунем. Муаллифи сафарнома баъд аз сафари ҳафтсола он дидаву шунидаҳояшро болои қоғаз овардааст. Саёхатноманавис бошад рӯзмарра мушоҳидаҳояшро ба рӯзнома сабт мекардааст. Яъне, агар асоси пайдошавии сафарномаро ёддошту хотираҳои ба зеҳн нақшбаста ташкил диҳад, барои жанри саёхатнома дафтари рӯзномаи сайёҳ мавқеи асосӣ дорад. Моҳияти ҳарду жанри мазкур як чиз бошад ҳам, вобаста ба инкишофи ҷомеа ва марҳалаҳои тақдирӣ он — аз сохти феодалӣ ба сармоядорӣ гузаштан ва ғайра падидаҳои дар таҳаввули жанри бадеӣ фавқуллода муҳим аст. Ҳатто, ҳаёти феодалӣ дар инкишофи худ як навъ набуд. Он дар ҳар марҳалаи тақдирӣ жанрҳои хоси худро доро буд. Масалан, дар Руси Қадим феодалҳои калон ба вассал табдил меёфтанд, ки онҳо Сюзерно менамунданд. Жанрҳои адабиёти онвақта низ бо номи табақаи феодалҳо иртибот пайдо мекардааст. Жанрҳои «сюзерен» ва ё «вассал» дар адабиёти Қадими Рус мавқеи намоён доштаанд. Аз ҳамин ҷост, ки категорияи жанрҳои адабиро категорияи таърихӣ ҳам меноманд. Ё ин ки жанри сафарнома дар адабиёти Шарқи Мусулмонӣ аз асри X то қарни XVII, таҳминан мавқеъ дошт. Аз ин баъд истилоҳи жанри саёхатнома ба вуҷуд омад, ки он натиҷаи саёхатномаҳои аврупоӣ буд. Вале саёхатномаҳои шарқӣ ҳеҷ гоҳ нусхаи саёхатномаҳои аврупоӣ набуд, балки онҳо батамом хусусиятҳои миллии худро нигоҳ доштаанд. Ҷиҳатҳои муштарак ҳам доранд. Масалан, мақсади сафар якест. Носири Хисрав ва ҳам Маҳмуди Тарзӣ сабаби сафарашон зиёрати Маккаву Мадинаро нишон медиҳанд. Носири Хисравро дар ин сафар бародараш Абусаид ва ҳиндӯписари ғулом ҳамроҳӣ мекард. Маҳмуди Тарзӣ низ дар ин саёхат танҳо набуд. Падараш Ғулом Муҳаммадхон Тарзӣ ва хид-

матгорашон — Абдулмуҳиддин ҳамсафари муаллиф буданд. Фарқ дар он аст, ки дар «Саёҳатнома»-и М. Тарзӣ на муаллиф, балки падараш нияти ҳаҷ мекунад. Фарзанд падарро то Истамбул гусел мекунаду бас. Сафари Носири Хисрав ҳафт сол тӯл кашида бошад, саёҳати М. Тарзӣ ҳамагӣ 29 рӯз идома ёфтааст. Жанри мазкур дар адабиёти Аврупо низ таърихи қадим дошта, дар давраҳои аввали пайдоиши зери истилоҳи «сафар», «саёҳат» (хождение) истифода мешудааст. Ин сафар ба сӯи зиёратгоҳҳои христинӣ, яъне ба мақсади зиёрати «замини муқаддас» сурат мебастанд. Масалан, бо номи сафари Фаластин, Афон, Константинопол ва ғайра баён меёфтанд. Нахустин сафар дар Русӣ Қадим дар солҳои 1106—1108 аз тарафи Даниил ба Фаластин сурат гирифтааст.

Истилоҳи жанрии «сафар» дар қарни XIX ба мафҳуми «саёҳат» табдил меёбад. Масалан, «Саёҳат ба Италия»-и Стендал, ки соли 1811 амалӣ шуда буд. «Саёҳатномаҳо»-и Радишеву Пушкин аз ҳамин қабиланд. Дар ҳар сурат ин жанр чи дар Шарқи Мусулмонӣ ва чи дар Аврупо дорон хусусиятҳои муштараканд.

Дар адабиёти Шарқи Мусулмонӣ ин ду истилоҳ мустақил буда, ҳарду аз калимаҳои арабии «сафар» ва «саёҳат» пайдо шудаанд. Қисми дуҷуми ин истилоҳҳо якест — нома. Манзур аз нома, пеш аз ҳама сабти ёддошту хотира аст, ки дар дафтари рӯзнома нақл меёбад. Ноғуфта намонад, ки дар адабиёти қадим калимаи «нома» маънии «китоб»-ро ҳам дода метавонист.

Бояд гуфт, ки саёҳатнома ин шакли такмилёфта ва ҷадиди сафарномаҳои пешина мебошад. Яъне дар қарни XIX асарҳои сафариро «саёҳатнома» мегуфтагӣ шуданд. «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзосироч (даҳаи аввали қарни XX) низ дар жанри сафарнома буда, дар пайравии саёҳатномаҳои аврупоӣ офарида шудааст. Худи ӯ менависад: «Ин ходими миллат низ ба онон (саёҳони русу Аврупо) таассӣ (пайравӣ) намуда... такдими миллати худ намудам».

* * *

Тавре ки маълум аст, насри гузаштаи форсиро муҳаққиқон ба насри ривоятӣ ва таълифӣ тасниф кардаанд. Китобҳои халқӣ муаллифи мушаххас надоранд. Дигар навъи асарҳои насрӣ муаллифдоранд. Масалан, мо се китоби калонҳаҷмро бо номи «Чавомеъ-ул-ҳикоёт» мешиносем. Яке моли халқ аст, дуҷумӣ аз Муҳаммад Авфӣ мебошад. Китоби сеюм ба қалами Абдулқодири Шакурӣ тааллуқ дорад, ки соли 1909 тартиб гардидааст. Дар ин китобҳои насрӣ истилоҳҳои жанрии ҳикоёт, қисса, дoston, сафарномаву саёҳатнома, ёддошт, намунаҳои шеърӣ ва ғайраро ба мушоҳида мегирем. Дар давраи гузариши адабиёти форсӣ ба давранави инкишофи хеш, дар асари таъсири адабиёту фарҳанги Аврупову Ғарб, дар силсилаи жанрҳои ин адабиёт дигаргуниҳо ба вучуд омад. Махсусан, дар солҳои бис-

туми ин қарн, вақте ки байни давлатҳои Эрону Афғонистон, Тоҷикистон ва ғайра марзҳои сиёсӣ гузошта шуд, дар адабиёти форсиабони қисмати Туркистон истилоҳҳои нави жанрӣ аз қабилӣ повест ва роман ба миён омад. Дар ду адабиёти дигар — Эрону Афғонистон ба маънии насри хунарӣ — истилоҳҳои дoston ва қисса қабул карда шуд. Яъне, агар имрӯз дар адабиёти тоҷик жанрҳои ҳикоя, повест ва романро таҳти маънии насри бадеӣ фаҳманд, дар адабиёти Афғонистон достони кӯтоҳ, миёна ва дароз дар кулл дoston гуфта мешавад. Дар адабиёти Эрон бошад, асосан истилоҳи қисса — мафҳумҳои жанрии қиссаи кӯтоҳ, миёна ва тӯлониро ифода менамояд. Ба ин маънӣ, агар ҳоло насри ягонаи форсӣ гуфта шавад, онро мафҳумҳои дoston, қисса ва насри бадеӣ дар бар мегирад. Истилоҳҳои дoston ва қисса гузаштаи дур дошта бошанд ҳам, маънии имрӯзии онҳо насри хунарӣ, насри ба шакли аврупоӣ суратгирифтаро меदिҳад. Истилоҳи муосири насри бадеӣ тарҷумаҳои таҳтуллафзии «художественная проза» мебошад. Ба ҳамин мафҳум, аввалҳо дар доираҳои адабии Эрону Афғонистон, истилоҳи «румон»-ро мепазиранд. Вақте ки онҳо «румон» мегуянд насри аврупоиро дар назар доранд. Аз ин ки ҳанӯз то Инқилоби Октябр дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон асарҳои насрии калонҳаҷро муаллифонашон «румон» гуфтаанд, манзур ба тариқи насри аврупоӣ эҷод кардан мебошад. Яъне истилоҳи «роман» дар адабиёти ин халқҳо дар поёни қарни XIX ва оғози асри XX ба истифода омадааст. Нависандаи қазоқ С. Қубеев соли 1913 «Қалим» ном асаре эҷод карда, жанри онро «роман» муайян мекунад. Ба ҳамин монанд, асарҳои адибони ўзбек Мирмуҳсини Фикрӣ — «Агилдибои бекфарзанд» (1914) ва Ҳамза Ҳақимзода «Саодати нав ва ё романи миллӣ» (1915) роман хонда шудаанд. Албатта асарҳои номбурда мафҳуми романи навро дода наметавонистанд, аммо муаллифонашон зери таъсири романҳои аврупоӣ монда, ба таври сунъӣ жанри китобхояшонро «роман» гузоштаанд.

Дар ибтидои асри XX аз ҷониби адибони форсиабони ин минтақа чанд асари насрии Абдурауфи Фитрат — «Мунозира» (1909) ва «Баёноти Сайёҳи ҳиндӣ» (1912), Садриддин Айнӣ — «Хонадони хушбахт» (1917) эҷод шуданд, ки жанрашонро муаллифон муайян накардаанд. Академик М. Шукуров истилоҳи имрӯзаро истифода карда, жанри онҳоро повест номидаанд. Ба таъбири В. Г. Белинский «повест як фаслест, ки аз роман қанда гирифта шудааст..., дар айни замон повест ҳам ҳамон роман аст фақат ба ин фарқ, ки аз нигоҳи ҳаҷм хурдтар мебошад». Мавзӯи таърифи аниқу интиҳои жанрҳои насри дар тамоми адабиёт баҳснок буда, то кунун касе ба он нуқтаи охириро наниҳодааст. Бинобар ин, ҳоло баҳси ин масъаларо ба вақти дигар гузошта гуфтанием, ки дар насри гузаштаи форсӣ истилоҳҳои жанрии ҳикоят, дoston, қисса, сафарнома, сәҳхатнома, ҷангнома ва ғайра дар истифода буданд ва имрӯз ҳам он-

хо дар доираҳои адабии Эрону Афғонистон, Тоҷикистону қисмати шимоли Ҳиндустон ва адабиёти Урду ғаъл мебошанд. Танҳо дар адабиёти тоҷик аз солҳои 20-ум ба ин тараф насри калонро бо истилоҳҳои повесту роман, очерки сафарӣ ва ғайра таъдил доданд, ки аз насри русиву аврупоӣ интиқол шудаанд.

Бо овардани Инқилоби Октябр ба сарзамини Осиеи Миёнаву Қазокистон, ки аз як тараф, сабабгори «шукӯҳу азамати дигаргуниҳои бузург дар зиндагии халқҳои гардид», аз тарафи дигар, боиси шуури эпикӣ халқро ба чунбиш овардан ҳам шуд (М. Шукуров). Ҳамин «ду ҳодисаи чашмас» адибонро водор сохтааст, то ки ба жанрҳои калон—повесту роман рӯй оваранд. Маънии «ду тезиси болоӣ дар навиштаҳои ҷӣ муҳаққиқони тоҷик ва ҷӣ ўзеку қазок борҳо таъкид ёфтааст, ки мутаассифона заминаи пайдоиши онҳо боз ҳамон диктаи адабиётшиносони русӣ асту бас. Зеро ба ҳар кас равшан хоҳад буд, ки инъикоси бадеии воқеияти вусъатнокро ба қолиби жанрҳои калонҳаҷм вобаста кунондан хатост. Як ҳикояти хуб вазни романи чорсадсаҳифагиро доштаниш мумкин аст. Чаро Чехов роман нанавишт? Ин ақидаи ғалат, ки зӯран ба сари эҷодгарон бор карда шуда буд, боиси таърифҳои беасоси дигар гардид. Гӯе насри бақувват ҳамон аст, ки роман дошта бошад; насрнависе, ки повесту роман нанависад ўро адиби барҷаставу ҳақиқӣ шуморидан душвор аст. Ҳамин буд, ки адиби советӣ бо ҳикоят оғоз мекарду бо фосилаи як-ду сол повест эҷод карда, баъд нақшаи романро пеш мегузошт. Ин ҳолат адабиёти нави тоҷикро ҳам фаро гирифта буд. Аз ин ки дар солҳои бистуму баробари ҳикоят повесту роман ба вучуд омад, ҳамин саросемакорӣ буд, ки «гӯе аз ҳаёт қафо мемонда бошад». Устод Айни бо ҳамон қадар бузургиаш ба маъниҳои жанрии повесту роман ва эпопея сарфаҳм намерафт. Агар ин воқеият наредошт, устод «Ятим»-и ман румон аст» намегуфтанд. Ҷ. Икромӣ то ҳол ба ин ақида аст, ки «Ман гунаҳгорам»-и ў роман мебошад. Чаро устоду шоғирд ба чунин ақида омадаанд? Ба хоҳири ин, ки агар повестҳои онҳо роман гуфта шаванд, қимату қудрати асари номбурдаи онҳо баландтар меравад. Он баҳсхое, ки баъзан сари повест ё роман будани ин ё он асар сурат мегирад, ба мақсади муайян кардани мавқеи хубтари асар мебошанд. Вобаста ба ҳамин масъала бояд таъкид кард, ки Раҳим Ҷалил нависандае буд, ки то поёни умраш ба жанри ҳикоят содиқ монд, ҳарчанд ки аз рӯи зарурату бештар зери таъсири муҳити адаби монденаш повесту романҳо эҷод кардааст. Вале Р. Ҷалилро ҳамчун ҳикоятнависи бонистеъдод бояд шинохт ва ҳамин жанр кофист, ки ў ба саҳифаи таърихи адабиёт дохил гардад. Фазлиддин Муҳаммадӣ дар эҷоди ҳикоят ҳамто надошт, аммо як дафъа ба повесту роман ва ҳатто асарҳои драматӣ пардохт. Бо вучуди ин, ўро хонанда, пеш аз ҳама ҳамчун устоди ҳикояти нави тоҷикӣ эътироф менамояд, на романнавис ва драматург.

Мантиқан дуруст мебуд агар Чалол Икромӣ романи «Духтари оташ»-ро идома намебахшид. Аммо ҳамон ҳай-ҳайҳои «сегонанависӣ» боло гирифтӣ ӯ боз воқеахоро зӯран кашола карда, ду романи дигар эҷод намуд. Яъне кор ба ҷое расид, ки роман навиштан ҳоло барон насрнависи барҷаста шудан кофӣ нест, сегона бояд эҷод кард. Ҳамин ғалатфаҳмиҳо буд, ки адабиётшиноси тоҷик Юрий Бобоев се романи Юсуфи Ақобир — «Замини падарон», «Норак» ва «Водии муҳаббат»-ро «сегона» номид. Чунин шуд, ки «вусъатнокии воқеият» дар адабиёт ба «кашолғалии пуч» табдил ёфт. Як сабаби ин ки насри баъдиинқилобии тоҷик ба таври бояду шояд дар жанри калон муваффақияти сифатӣ пайдо накард, ин кӯркӯрона муносибат намудан ба қонунмандии жанрҳои мазкур буд. Махсусан романи ҳақиқӣ навиштан кори ҳар эҷодгар нест. Чунки «роман идеали баландтарини санъат аст» (Галич), «роман ҳамосаи (эпопея) даврони мост» (Белинский), «роман баҳр аст; соҳил надорад ё дида намешавад» (Гончаров) ва ғайра. Пас, агар ҳамин се таърифро кифоя шуморем, дар насри ҳафтод соли охири тоҷик қадом романи тоҷикӣ ин талаботро дар худ ҳал кардааст? Ман гумон намекунам, ки чунин роман дошта бошем. Аз ин рӯ, ҳеч зарурат нест, ки асарамонро роман номем. Зеро аз ин ки мо повесту роман эҷод менамоем, кайфият ва сифати насрамон боло намеравад. Роман рушду тақомули қаҳрамон дар тӯли таърих аст. Вале ин рушду тақомули ба методи реализми социалистӣ пойбанд карда шуд ва дар натиҷа инсонии бадеӣ аз воқеият дур рафт ва ба як шахси маъмулӣ табдил ёфт. Инсоне, ки қудрати мубориза қардан надорад, аммо таслим намешавад. Ӯ мурдан намехоҳад, ҳарчанд ки воқеият талаб дорад, ки қаҳрамон кушта шавад. Ё ин ки асаре, ки хонандаро дар рӯҳи коммунистӣ тарбия карда наметавонист, онро асари пешқадам шинохтан мумкин набуд. Ин ҳамон стереотипное буд, ки адабиёти тоҷик мутеи он шуд ва бо ҳамин қолиби пешакӣ тайёркардашуда мувофиқат дошт. Хол он ки роман ба мавзӯ ва мазмуни пешакӣ интихобшуда сару кор надорад ва қолиби он ҳеч гоҳ дар фаъолияти қаҳрамон маҳдудиятхоро пеш намеорад. Қаҳрамони роман шахси «серҳаракат» ва «тағйирдиҳанда» аст, ки чун одами зинда ва воқеӣ дар суҷа ҳаракат менамояд. Чунин қаҳрамонро Достоевский дар романҳои дода буд. Мутаассифона, романи тоҷикӣ аз ин навъ қаҳрамон маҳрум монд.

Дар мавриди повесту романҳои тоҷикӣ баҳси ҷиддӣ оростан мумкин аст, вале ҳоло хонандаи тоҷик дар мисоли адибу мунаққид ва амсоли онон ба чунин баҳсҳо омода намебошад. Даҳпонздаҳ сол бояд интизорӣ кашид ва баъд аз ҳусну кубҳи романи тоҷикӣ сӯҳбат кард. Хулосаи ин қисмат он хоҳад буд, ки насрнависони тоҷик фирефтаи истилоҳҳои аврупоӣ шуда, қонунмандии онҳоро дида наметавонистанд ва дар амалӣ сохтани жанрҳои насрӣ ба таври сунъӣ (механикӣ) муносибат на-

муданд. Ин боиси он шуд, ки дар эҷодашон аз анъанаи насри гузашта дурӣ чустанд ва ҳар мавзӯи шуду ношудро дар суҷа чой доданд ва ба ном повесту романи аврупоинамо офариданд.

Дар натиҷа, романи тоҷикӣ аз хусусиятҳои миллиаш бебаҳра монда, ба романҳои халқҳои дигари шӯравӣ омехта гардид. Ин «якшавӣ» боиси он гардид, ки истилоҳи «романи миллий» аз истифода дур шуд. Ҳоло душвор аст гуфтан, романи тоҷикиро аз ўзбекӣ ё қазоқӣ кадом хусусиятҳои фарқ кунонда метавонад. Ба истиснои ҷои воқеа, романҳои Шарқи Муслимонии Шӯравӣ дорои як навъ хусусият мебошанд. Раҳбари идораи давлатӣ дар хатти суҷа ҳамон фаъолиятро анҷом медиҳад, ки ҳамтӣпӣ ў дар ҷумҳурии дигар аз он мавқеъ берун буда наметавонад. Ин рақам қаҳрамон ба эҷодгар чӣ навъ будани воқеиятро «дикта» намуда, тамоми масъулияти нави-сандагиро ба ихтиёри худ мегирад. Яъне қаҳрамони роман на-висандаро аз дунболи худ мебарад. Ин гуноҳашро адиб ҳис менамояд, вале ў зерин таъсири маҳдудиятҳои муҳити иҷтимоӣ менамояд ва ба ҷустани ҷорӣ раҳӣ аз ин шаблон қудрат на-дорад. Роман зиндагиро дар шакли аҷоибӣ ғароибаш тағозо до-рад, то ки ба истилоҳ аз он сарнавишт «роман» ба вучуд ояд. Меғӯянд, ки муносибати ду ошиқ ба дараҷаи «роман» расида-аст. Вазифаи роман ана ҳамон муносибатро бо тамоми кӯтоҳи-ву дарозӣ ва дахшату ноумедӣҳои ба худ қабул кунанд. Жан-ри повест чӣ? Магар одамқушиҳо дар «Чаллодони Бухоро»-и устод С. Айни барои қолиби повест аст? Ҳеҷ гоҳ не. Зеро ин жанр бештар ба оҳангҳои ошиқонаи зиндагӣ эҳтиёҷ дорад. По-вест мавзӯи сабуқро меҳаҳад. Қаҳрамони он, одатан, шахси ҷавон бояд бошад. Ишқ худ тӯфон аст. Ҷараёни он тӯфон дар саросари суҷа ба шиддат сурат мебандад. Ин қаҳрамон азоби рӯҳии зиёдро кашида наметавонад. Сӯхбаташ бештар аз эҳсосоти ў натиҷа мегирад ва ҳамсӯхбаташ ҳеҷ гоҳ қушиш на-дорад, ки худро болотар бигирад. Яке ба дигаре ғузариш ме-намояд ва ҳалли мавзӯро ба сӯи буғранҷӣ кашола намеку-нанд. Дигар мавзӯҳо низ дар повест бояд сабуқ ҳаллу фаёл гарданд. Тасаввур кунед, ки сарнавишти як оилаи панҷнафа-ра мақсади жанри повестро амалӣ кунонда метавонад. «Вар-та»-и Ф. Муҳаммадӣ ҳамин навъ повест мебошад. «Решаҳо»-и Сайфи Раҳим ҳамчунин. Повест хатман маънии ҷуқурро мепа-зирад. Маъние, ки аз фалсафа орий набошад. Ҳикояи тоҷикӣ, ҳикояи классикӣ нест, балки «рассказ»-и русист. Шақли «но-велла» ҳоси насри тоҷикӣ намебошад ва Ҳаким Қаримро новел-ланавис муаррифӣ кардан аз рӯи эҳсосот асту бас. Маълум аст, ки мафҳуми «новелла» аз адабиёти Фаронсаӣ ба воситаи тарҷума дохили насри Туркия гардид ва баъд ба адабиёти Эронӣ Афғонистон интиқол ёфт, аммо на ба маънии жанри хурди насрӣ, балки ба мақсади эҷоди насри сирф аврупоӣ. Зе-ро мафҳуми жанри новелла бори нахуст дар адабиёти Авру-по арзи вучуд кардааст. Таърифи новелларо бошад Ҳуте (Гё-

те) додааст. У дар як сӯҳбаташ бо Эккерман (25.01.1827) гуфтааст; «новелла ин ҳодисаи ношуниданист». Ин ҳодиса фавқулодда бояд бошад, мислаш диданашаванда.

Адабиёти муосири тоҷик аз насри пешинаи худ фақат истилоҳи жанри «ҳикоя»ро қабул кард. Вале дар насри Афғонистону Эрон ва ғайра адабиёти форсӣ «ҳикоя» чун жанр эътироф нагардид. Ба маънии насри ҳунарии имрӯзӣ ҳикоятӣ ривоят шинохта нахоҳанд шуд. Чунин амалу муносибат дар мавриди ҳикоятҳо дуруст аст. Таври мисол ҳикоятҳои «Гулистон»-и Саъдӣ магар ҳикояи имрӯзии тоҷиканд? Не, албатта. Балки ҳикоят воситаи тасвирест барои адиб ба мақсади ҳодисаи хурдӣ ба хонанда тақдим кардан. Яъне ҳикоят дорои хусусиятҳои ҳикояи муосири тоҷикӣ буда наметавонад. Ҳикоянависони тоҷик дар оғоз як ҳикояи Чеховро тарҷума карда, баъд дар ҳамон равию қолиб ҳикояи худро эҷод мекарданд. Ҳатто ҳикояҳои солҳои бистуму сиюми тоҷикӣ ба талаботи жанри ҳикояи аврупоинамо ҷавоб дода наметавонанд. Бояд иқрор шуд, ки истилоҳҳои насрии адабиёти муосири тоҷик аз Аврупо, пеш аз ҳама аз тариқи адабиёти русӣ пайдо шудаанд. Ин истилоҳҳо дар адабиёти форсӣ заминаи воқеӣ надоштанд. Баҳси ин масъала идома хоҳад дошт...

* * *

Истилоҳи «достон» дар адабиёти Шарқи Мусулмонӣ ба маънии насри ҳунари фаҳмида мешавад. Достони муосир дар рушду такомули худ аз достонҳои классикӣ сарчашма гирифтааст. Дар гузашта достон асосан дар навъи маснавӣ (ба тарзи қофиябандии аа, бб, вв, гг...) эҷод мешуд. Достон чун жанри адабӣ дар ду ҷинс: эпикӣ (ҳамосавӣ) ва лирикӣ истифода мебардад. Дар баробари достонҳои эпикӣ боз достонҳои лирикӣ ҳам ҳастанд. Дар навбати худ достони эпикиро ду хел маънидод мекунад: достонҳои хурд ва калон. Имрӯз дар тадқиқотҳо достонҳои калонро дар рафи роман гузошта, достонҳои хурдро бошад ба повест шабеҳ медонанд. Манзур ин аст, ки достони эпикӣ суҷа дорад, дорои қаҳрамонӣ характер аст, зиддиятро дар бар мегирад ва ғайра. Яъне ин жанр тамоми унсурҳои жанрҳои имрӯзии роману повестро дорад, фақат ба як фарқ, ки дар шакли назм сураат мебардад. Дар адабиёти давраи Паҳлавӣ достони «Дарахти асурик ва буз»-ро мисол меоранд. Баъдҳо достони «Шоҳнома»-и Фардавӣ мисоли барҷастаи ин жанр муаррифӣ гардид. Маъниҳои асосии достон: «машхур, маълуму маъмул, вирди забон будан» аст, ки чунин мафҳумҳоро ба фаҳмиши имрӯзӣ наср дода метавонад. Маънии дигари достон меғӯянд, ки «қорнамоиҳои барҷаста ва қаҳрамониҳои ҳақиқӣ» мебошад, ки ин маънӣ ҳам марбути вазифаи наср аст. Илова ба ин, боз «достон» маъниҳои «қисса» саргузашт ва хи-

коят»-ро ҳам меодааст, ки аз ин ду қисса ва ҳикоят мафҳуми жанрӣ дошта, марбути шакли насрианд. Истилоҳи «достон», дар «Қалила ва Димна» маънии жанрӣ дорад. Умуман, достон дар адабиёти қадими форсӣ мавқеи махсус дошта, асоси насри қаҳрамониву қорнамоиҳои барҷастаи қасони мушаххасро ташкил меодааст». «Достони Рустам», «Достони Амир Ҳамза» ва ғайра аз ҳамин ҷумлаанд.

Ба ҳамин тартиб, достон жанрест, ки хоси адабиёти шифоӣ буда, дар давраҳои қадим аз асрҳои миёна бо ҳамин мафҳум дар адабиёти навишторасмият пайдо кардааст. Агар поёни қарни XIX-умро барои аксари адабиёти Шарқи Мусулмонӣ давраи гузариш ба адабиёти нав ҳисоб намоем, имрӯз ҳам «достон» чун жанри сирф насрӣ буда, асархоёро ба он марбут медиҳанд, ки ба тарзу услуби аврупоӣ эҷод мегарданд. Дар доираи адабии Тоҷикистон бошад, достон нави адабиест, ки фақат дар шакли назм сурат мебандад. Ин рақам асарҳои назми достонӣ дар 70-соли охири инкишофи адабиёти тоҷик хеле зиёданд. Достоннависони сермаҳсули тоҷик Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Мӯъмин Қаноат ва амсоли ононанд.

Ҳоло ки сари истилоҳи жанри «достон» гӯё баҳс дорем ба он маънӣ аст, ки дар давраи нави инкишофи адабиёти Афғонистон он ба шакли наср сурат мебандад. Аз сӯи дигар, кайҳост, ки назарияи ин жанр таваҷҷуҳи муҳаққиқинро ҷалб кардааст. Ҷамоли Мирсодиқӣ падидаҳои достони ҷӣ қуҳан ва ҷи навинро «адабиёти достонӣ» ёд мекунад. Ризо Бароҳанӣ бошад падидаҳои достонии пеш аз садаи XVIII-умро дар Аврупо ва пеш аз давраи Машрутиятро дар Эрон «ҳикоят» номида ва ҳамин нави падидаҳоро пас аз садаи ҳаждаҳум ҷи дар Аврупо ва ҷи дар Эрон «қисса» номгузорӣ кардааст. Ҳамзамон, муҳаққиқи номбурда таъкид менамояд: «ман достонро шомили ҳар нави навиштае медонам, ки дар он мочароҳон зиндагӣ ба сурати ҳодисаҳои мусалсал гуфта шавад». Дар паҳлуи ин ду муаллифи Эронӣ аз Аъзам Раҳнаварди Зарёби афғонӣ низ ёд бояд кард, ки мегӯяд: «ҳангоме ки суҳан аз достон ба миён меояд, ғолибан падидаҳое чун: «Ҷанг ва сулҳ», «Сурх ва сиёҳ», «Пирамард ва дарё», «Бародарон Қаромазовҳо», «Барбодрафта», «Бенавоён» ва монанди инҳо дар зеҳни мо шакл мегирад».

Тавре ки аз ин таърифҳо бо намунаҳои нави маълум мегардад, муҳаққиқини номбурда достон гуфта асарҳои насрии қалонҳаҷмеро дар назар доранд, ки дар адабиёти назариву таълими аврупоӣ — русӣ, онҳоро ба гуруҳи муҳташами жанрҳои эпикӣ, пеш аз ҳама ба жанри роман марбут медонанд. Чунки роман қалонтарин ва аз нуқтаи назари имқониятҳо фарохтарин жанри эпикӣ буда, воқеа дар он бағоят том мебошад. Нависандаи қалонҳаҷмеро воқеаҳои бо ҳамдигар алоқамандро мавриди тасвир қарор медиҳад, то он ҷо, ки онҳо мантқан яке сабаби дигаре ва сеюмӣ натиҷаи дуоимӣ мегардад. Аммо достони

муосири дари Афғонистон фақат ба маънии «роман»-и аврупой наомада, балки он баёнгарӣ, умуман, насри ҳунарии ин кишвар мебошад. Албатта, истилоҳи «наsr» дар забони адибони Афғонистон ҳаст. Вале, вақте ки онҳо «наsr» меғӯянд, тамоман навиштаҳои дар ғайри мисраъу қофия ва вазро дар назар доранд.

Ба иборан дигар, асарҳои таърихнигорон, ҷуғрофиёнависон, мақолаҳои иҷтимоӣ, сафарномаву саёхатномаҳо, ёддоштҳо ва ғайраҳоро ба соҳан наср дохил намуда, дар адабиёти илмӣ ин навъ офаридаҳоро таҳти ибораҳои насри таърихӣ, насри ёддоштӣ, насри ҷуғрофиёӣ, илмӣ, сафарӣ ва хоказо мешинохтанд. Муаллифонро дар яқоягӣ «наsrнавис» меғуфтанд. Адабиётшиноси варзидаи ин кишвар марҳум Муҳаммад Ҳайдари Жубал сари адабиёти муосири Афғонистон баҳс ораста, он ҷо истилоҳҳои «муаррих», «адабиётшинос», «мунаққид» ва ғайра унвонҳои ихтисосиро истифода наменамояд. Ў як зумра олимони афғонӣ: Кӯҳзод, Губор, Халилӣ ва амсоли ононро «наsrнавис» муаррифӣ кардааст. Дар мавриди дигар ба маънии «наsrнавис» истилоҳи «достоннавис»-ро истифода наменамоянд, ки манзур адиби «достоннавис» аст.

Достоннавис касеро меноманд, ки ӯ насри нав меофарад, асарҳои вай ба тариқи аврупой нигошта шудаанд. Яъне ин қабил нависандагонро ба намоёндагони насри бадеӣ дохил кардан мумкин мебошад. Вале як ҳодисаро бояд эътироф кард, ки то расидан ба достоннависӣ адабиёти нави Афғонистон роҳи дуру дарозро паси сар кардааст. Нишонаҳои насри нави ин кишвар баробари пайдо шудани насри таърихиву ёддоштӣ ва сафарӣ пайдо шудааст. Аз солҳои 80-уми қарни XIX сар карда ба навиштани асарҳои таърихӣ таваҷҷӯҳ пайдо мешавад. Мирзо Яқубалӣ Хафӣи Қобулӣ «Подшоҳони мутааххирӣ Афғонистон»-ро навишт. Нурмуҳаммади Қандаҳорӣ «Гулшани аморат»-ро эҷод кард. Мирзо Файз Муҳаммади ҳазора «Сироч-ул-таворих»-ро офарид. Дар ҳамин ҷумла асари ёддошти Абдураҳмонхони амир «Пандномаи дин ва дунё»-ро низ номбар кардан лозим аст. Дар ин асарҳо муаллифон аз услуби нақлу хикоятӣ қор гирифта, аз шеърӯ латифа ва пандҳои бузургон фаровон истифода кардаанд. Бешубҳа, асарҳои насрии мазкур дар пайдоиши насри нави Афғонистон дорони аҳамият мебошанд. Махсусан, поёни қарни XIX, ҷӣ тавре ки пештар ишора рафт, солҳое буданд, ки дар соҳан адабиёту фарҳанги мардуми Афғонистон дигаргуниҳои сифатиро таъмин намуд. Нахустин рӯномаву маҷаллаҳо ва анҷуманҳои адабӣ дар ҳамин солҳо арзи вучуд кардаанд. Маълум аст, ки ҳар адабиёти нав дар давраҳои аввали инкишофи худ бидуни воситаҳои нашру тарғиб худро нигоҳ дошта нахоҳад тавонист. Бори аввал таъсиси ҷаридаи «Сироч-ул-ахбори афғония» (1906) бо ташаббуси М. Тарзӣ таҳрир ва нигориши содаву илмиро вориди доираи адабии Афғонистон сохт. Махмуди Тарзиро дар адабиё-

ти нави Афғонистон «падари насри муосир» меноманд, ба ин маънӣ, ки ӯ дар ҳақиқат ҳабарнигори хуб ва журналисти беҳамтост. Вай барои ҳамон солҳо, ки Афғонистон ҳоло истиқлолият надошт, марди фозилу шоири дар маънӣ навоар шинохта мешуд ва соҳиби мактаби мутаҷҷадидаи адабӣ дар соҳаи наср машхур буд. Маҳмуди Тарзӣ «дар аҳди амир Ҳабибуллоҳон ба наشري рӯзномаҳои машхури «Сироч-ул-ахбор» ва рӯзномаи «Сироч-ул-атфол» ва муаллифоту тарҷум пардохт ва инқилобе дар муҳити адабию сиёсии Афғонистон тавлид намуд... Вай тарзи таҳрир ва нигориши содда ва илмиро ба забони дари Афғонистон ворид кард ва сабки иншои дунён Ғарбро ба мардум дарс дод» (М. Х. Жубал). Маҳмуди Тарзӣ «сабки иншои нави дунёи Ғарб»-ро, пеш аз ҳама дар эҷоди «Саёҳатномаи се китъаи рӯи замин дар 29 рӯз: Осиё Аврупо, Африқо» амалӣ сохт, ки «хонандаро аз мутолиаи он як кушоиши зеҳния ва лаззату ҳаловати ҳиссия ҳосил мешавад...» Ба иборати дигар, ин асар намунаи осори чадида ва тарзи таҳрири адабиёти асри ҳозира мебошад. Пас, оғози насри нави Афғонистонро ба «Саёҳатнома»-и М. Тарзӣ марбут доништан бамаврид хоҳад буд. «Ин муҳаррири очиз,— иқро менамояд М. Тарзӣ,— ба каъби ҳазрати Шайх Саъдӣ... расида наметавонам. Ҳол он ки он зоти муборак низ адвори ҳаётшон аз нишебу фарози аҳволи рӯхияи табиия холи намондааст.» Ҷои дигар М. Тарзӣ моҳияти «Саёҳатномааш»-ро таври зайл муайян кардааст: «ба ду чиз афзуни умри инсон мумкин аст. Яке ба мутолиаи таърих ва дигаре ба саёҳат. Зеро мақсад аз дарозии умр диданиҳои бисёре ро дидан ва суҳанони мардумони бисёре ро шунидан аст. Фарқи ҷавонон бо пирон низ ҳамин аст, ки ҷавон нисбат ба пир камтар дида ва камтар шунидааст...» «Саёҳатнома»-и М. Тарзӣ ба асоси се сарчашма ба вучуд омадааст: аввалтар аз ҳама «Сафарнома»-и Носири Хисрав ва дуюм — осори Саъдӣ чун баёнгари сарнавишти ӯ ва сеюм — саёҳатномаҳои аврупоӣ. Албатта, дар сарғаҳи насри нави Афғонистон гузоштани ин асари М. Тарзӣ ба чунин маънӣ нест, ки насри муосири ин кишвар бо жанри калон оғоз ёфтааст, балки ба он маънӣ мебошад, ки асари мазкур барои инкишофи баъдӣи насри нав роҳи васеъ кушод. Аз тарафи дигар, жанри саёҳатнома мероси адабиёти пешина аст, ки дар давраи нави инкишофи наср умри дубора дидааст. Ба ин сабаб гуфтан мумкин аст, ки насри нави Афғонистон бо жанри хурди насри оғоз дид, ки он «мақола» мебошад. Дар мафҳуми имрӯза онро бо жанрҳои публицистӣ дохил мекунанд ва ҳоси эҷоди журналистон мешуморанд. Дуруст аст, ки мақола жанри бадеӣ нест, вале дар пайдоиши жанрҳои хурди насри, чун: порчаҳои адабӣ ва шеърӣ мансур, ки дар солҳои бистум ривоч доштанд, бетаъсир намондааст. Аввалин мақолаҳо боз ба қалами М. Тарзӣ, А. Довӣ, А. Лудӣ ва дигар маорифпарварони афғонӣ тааллуқ мегирад, ки мақсад ошно сохтани ҷомеаи ҳеш бо ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ ва фарҳанги хори-

ҷӣ буд. Муаллифони номбурда аз туркӣ як силсила манбаъҳои Фаронсавиву Итолиёвиро ба дарӣ тарчума намуда таҳти бахши аз эҷодиёти адибони аврупоӣ ба хонанда пешниҳод карда, аммо ҳатман унвони мушаххаси он асарҳоро меоварданд. Масалан, «Бӯсаи модар», «Мусиқӣ чист ва шоир кист?», «Шеър ва мусиқӣ» ва ғайра аз намунаҳои чунин тарҷумаҳо буданд, ки ҳоло жанрашон маълум набуд. Дар «Бӯсаи модар» муаллиф гуё ба худ савол медиҳад, ки ӯ чиро дӯст дорад? Дар посух ҳамаи чизҳои дӯстдоштаниашро номбар карда, дар байни онҳо аз ҳама муҳим «бӯсаи модар» — ро таъкид менамояд. Андактар дар саҳифаҳои «Сироҷ-ул-ахбор» дар ҳамин шакли насри асарҳои худи М. Тарзӣ — «Шабнам», «Баҳор ва ишк», «Танҳои» ва ғайра ба таъб мерасанд, ки боз муаллиф ба муайян кардани жанри онҳо чуръат намекунад. Ҷолиб он буд, ки дигар адибон ба ҳамин равиюи М. Тарзӣ пайравӣ карда, дар шакли насри махлут ба назм асарҳо эҷод намуданд.

Фақат ин навъ асарҳоро рӯзномаи «Амони афғон» (1919) бо муайян сохтани жанрашон ҷоп кард ва гуё истилоҳҳои нави жанрӣ чун «шеъри мансур» ва «наси адабӣ» ба адабиёти Афғонистон ворид гардид. Ногуфта намонанд, ки дар аввалҳо чунин тақсимбандӣ ба жанрҳои муҳаррири рӯзномаи мазкур Абдулҳодии Довӣ анҷом додааст. Ин ду жанри хурди насрӣ дар адабиёти пушту баъдтар, яъне солҳои чихилум ва панҷоҳум ривоҷ доштааст. Яъне бо ба миён омадани силсилаи «мансуршеър»-и Абдурауфи Бенаво жанри мазкур дар насри нави пуштузабонҳо расмият пайдо кард. Ҳол он ки «шеъри мансур» дар адабиёти дарӣ солҳои чихилум аз инкишоф боз монд ва гуё ҷои худро ба як навъи хурди «достон» вогузошт, ки баъдҳо «достони кӯтоҳ» ном гирифт.

Ба маврид аст гуфта шавад, ки «шеъри мансур» ва «порчаи адабӣ» аз нигоҳи принцип як навъ буда, баробар пайдо шудаанд. Онҳо сужай равшан надоранд, зиддияту композицияшон низ эниқ нест. Нақл аз ҷониби муаллиф сурат мебандад, ки ӯ бо қаҳрамони лирикӣ омезиш меёбад. Муҳокимаҳои муаллиф бештар дар шакли саволу ҷавоб, яъне ба тарзи муколама сурат баста, аммо муаллиф ҳамсӯхбат надорад, гуё ӯ худ ба худ гап мезанад, албатта бо истифода аз образи воситаҳои тасвир. М. Тарзӣ дар нахустин шеъри мансураш — «Шабнам» қатраи шабнамро бо қатраи ашки ошиқон монанд сохтааст. Муҳокимаву мушоҳидаи қаҳрамони лирикӣ бо муқоламаи ошику маъшук омезиш меёбад. Асоси таъсирбахши асар дар унвони он — «Шабнам» ҷамъбаст шудааст. Дар маркази ин образ «қатраи шабнам» гузашта шудааст, ки аз баргҳои дарахтон ба сару рӯи ошиқон меафтад. Дар ин асар осмони соф, боди сахарӣ, буттаи гул, хондани паррандаҳо ва ғайра дар якҷоягӣ образи асосиро ба вучуд овардаанд, ки он «Шабнам» буда, боиси қаҳрамонро ба муҳокима овардан шудааст. Ҳам шеъри мансур ва ҳам насри адабӣ, асосан муҳокимаи муаллиф — қаҳрамони ли-

рикиро дар бораи табиат дар бар гирифта, эҳсосоти инсонро дар вазъиятҳои гуногуни зиндагиаш нишон додани мешавад. Аммо дар намунаҳои насри адаби муаллиф, одатан, дар ҳолати рӯҳафтодагӣ пайдо мешавад. Дар «Оромгоҳи ўст» ном насри адаби муаллиф дар сари қабри дўсташ қарор дорад. У гирияҳои талх карда, афсус меҳӯрад, ки чаро вай зиндаасту дўсташ ба оромгоҳи ҳамешагиаш рафтааст. Пас, қаҳрамон ба хулоса меояд, ки беҳтар аст дар мулки мурдагон буд, аз ин ки дар дунёи даҳшатбор қарор дорӣ... «У гирия мекард»-и Муҳаммади Сиддиқӣ ҳам шабеҳи намунаи аввала мебошад. Ҳарду муаллифон мавзӯи эҳсосоти қаҳрамонони лирикини хеш дар ҳолати барҷомондагӣ қарор доштани онҳоро интихоб кардаанд, ки аз як рӯ, ба воқеияти солҳои сиюми Афғонистон мувофиқат менамояд. Гӯё ин даврони таърихӣ дар ҷомеаи Афғонистон жанрҳои ба худ мувофиқро тавлид кард. Гап дар ин аст, ки Амонуллоҳони ғозӣ соли 1919 истиқлоли кишварро амалӣ сохт. Баъд аз ҳашт соли ҳокимияти ӯ Бачаи Сақо ба тахти шоҳӣ нишасту фақат ҳашт моҳ фаъолият намуд. Нодирхон аз ҷониби Хуст дохили Афғонистон шуда, Бачаи Сақоро ба дор овехт. Соли 1933 Нодирхонро як шогирди лицей ба чашмаш тир ҳолӣ карду кушт. Зоҳири ёздаҳсола тоҷ бар сар андохт ва ғайра. Албатта, чунин ба тахти шоҳӣ нишастанҳо аз нигоҳи таърихӣ хеле дилчасп мебошад. Вале ин маҳдудиятҳо аз зехни адибони кишвар берун намонданд. Меғӯянд, ки Нодирхон дар боғи Пағмон Муҳаммад Ғубор, Аҳмад Алиҳони Дуронӣ, Ҳабибуллоҳони Тарзӣ, Абдуллоҳии Довӣ, Абдурахмони Лудӣ барин адибонро чамъ намуда, тамоми шароитро барояшон таъмин кардааст, то ки даврони ўро аз тариқи асарҳои дилчаспашон ба некӣ муаррифӣ намоянд. Дар натиҷа як силсила асарҳои бадеӣ дар жанри хурди насрӣ ба вучуд меоянд, ки ҳамагӣ мақоми иншоашон боғи дилнишини Пағмон буд: «Ман ва моҳ», «Моҳ дар Пағмон», «Як шаб дар Пағмон» аз намунаҳои онҳост. Аз ин ҷост, ки номи «Пағмон» — боғи шоҳӣ ба эҷодиёти адибон ҳамчун образи мукамал дохил гардидааст. Дар айни замон «Пағмон» рамзи ҷои «эҷодгарон» низ мебошад. Гумон меравад, ки ин ду жанри адаби барои баёни эҳсосоти вазъияти адибони он солҳо хеле мувофиқ будааст. Барои насрнавис душвор буд, ки ҳиссу эҳсосоти чандлаҳзагии хешро дар қолиби жанрҳои калонҳаҷм баён кунад. Азбаски ҳар навъ эҷодгар, махсусан удабо, шахсони эҳсосотӣ мебошанд, наметавонистанд, ки ҳар ҳодисаи сиёсиро ба зудӣ бипазиранд. Ҳамин аст, ки поёни солҳо бистум ва панҷ—шаш соли аввали даҳсолаи баъдӣ барои адибони Афғонистон чун даврони интизорӣ, мушоҳидачигӣ ва «бечурагӣ» шинохта шудааст. Маҳз ҳамин давраи шеърӣ мансуру насри адаби ҳамчун воситаи баёни эҳсосоти эҷодкорони бадеӣ инкишоф кардаанд. Тасвири зебоии ошиқон, ғаму ғамгусории онҳо, ҷудоӣҳо байни маъшӯқон ва ғайра, ки дар якҷоягӣ азобкашиҳои ошиқонаи қаҳрамони лирикиро ифода мена-

моёнд, дар маркази жанрҳои мазкур қарор гирифтааст. Чунин ба назар мерасад, ки шаклҳои нави жанри мавзӯҳои анъанавии жанри ғазалро инкишоф бахшида, ба ҳамин восита робитаи байни ҳамдигарии жанрҳои адабиёро барқарор месозанд. Бо вучуди ин дар байни ин ду жанр фарқ ғузоштан мумкин аст. Дар шеъри мансур бештар образҳои шеъри боло рафта, наср бо шеър махлут мегардад. Насри адаби танҳо дар шакли наср сурат баста ва аз нигоҳи ҳаҷм хурдтар аст.

Бояд гуфт, ки то поёни солҳои сиюм дар адабиёти Афғонистон жанрҳои калони насри — достони миёна ва дароз арзи вучуд накардаанд. Фақат нишонаҳои онҳоро дар оғози солҳои 40-ум ба мушоҳида гирифтани мумкин буд. Аввалин достони миёна «Шоми торик, субҳи равшан»-и Оламшоҳӣ буд, ки соли 1938 ба нашр расидааст. Як сол баъд достони дарози Мирам-иниддини Ансорӣ «Дар ҷустуҷӯи кимиё» ба вучуд омад. Ба ҳамин тартиб, то поёни солҳои 60-ум насри нави дарӣ соҳиби шаш—ҳафт достони дароз ва беш аз 15 достони миёна гардидааст (ба истилоҳи аврупоӣ — роман ва повест). Тамоми насри калонро аз нигоҳи мавзӯ ба дostonҳои дарозу миёнаи иҷтимоӣ-маишӣ, таърихӣ, ишқӣ ва ғайра тасниф кардан мумкин аст. Муаллифон, одатан, асархояшонро аввал дар саҳифаҳои «Амони афгон», «Анис», «Ислоҳ», «Наврӯз» барин рӯзномаҳои кишвар порча-порча чоп карда баъд дар шакли китоби алоҳида ба нашр мерасонданд. Баъд ки насри нави Шарқи Муслмониро пеши назар меорем, аксаран, адибон ба мавзӯи таърихӣ, ки аз муборизаҳои миллӣ-озодихоҳӣ сарчашма гирифтаанд, тавачҷӯх зоҳир кардаанд. Ба ибораи дигар, насри онҳо аз жанри таърихӣ оғоз ёфта, баъд ба мавзӯҳои иҷтимоӣ-маишӣ бахшида шудааст. Ин ҳодиса ба насри тоҷик низ марбут аст: аввалин намунаҳои он дар мисоли «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ба мавзӯҳои таърихӣ бахшида шудаанд. Аммо насри нави Афғонистон дар жанрҳои калон аз жанри таърихӣ не, балки аз насри иҷтимоӣ-маишӣ оғоз ёфтааст. Бояд таъкид кард, ки аксари дostonҳои миёнаву дарози адибони Афғонистон ба асоси ягон воқеаи таърихӣ сурат бастааст. Масалан, «Шоми торик, субҳи равшан» ном гирифтани асари Оламшоҳӣ ба ин манзур аст, ки нависанда даврони Бачаи Сақоро «шоми торик» номида, ба сари тахт нишастани Нодирхонро «субҳи равшан» пиндоштааст. Ба ҳамин монанд, М. Ансорӣ ба ҳокимият расидани Нодирхонро «Тулуби саҳар» номидааст. Дostonҳои «Фирӯз»-и Жвандаӣ, «Фурудгоҳи ишқ»-и Ғулом Ҳусейни Фаъол ва ғайра аз ҳамин қабил асарҳо шинохта шудаанд. Дар паҳлӯи насри дарӣ намояндагони пуштузабон ҳам ба мавзӯҳои маишӣ — иҷтимоӣ аввалтар даҳлат карда, баъд ба насри таърихӣ рӯй овардаанд. (Бурхониддини Қушқакӣ, Муҳаммади Рафиқ ва ғайра) Тавре ки дида мешавад, ин ҳодиса хоси адабиёти Афғонистон мебошад.

Дар насри дарӣ Оламшоҳиро чун нахустин дostonнависи

кашфгари мавзӯи иҷтимоӣ-маишӣ бояд шинохт. Он ҳодиса чо-
либ аст, ки дар тамоми чараёни воқеаҳои марбут ба маънави-
яту иҷтимоият мавзӯи ватану ватанпарварӣ тавачҷӯҳи муал-
лифронро ба худ ҷалб намудааст. Дар достони миёнаи «Фуруд-
гоҳи ишк» ишқи ду дилдода бо мавзӯи ватанпарастӣ омезиш
ёфта, таъсирбахшии ҳарду ҷиҳати асарро таъмин кардааст. Яъ-
не ватанхоҳии ду ҷавон боиси бовафой дар ишқи онҳо мегар-
дад. Чунин ба назар мерасад, ки чараёни ишқӣ дар суҷаи асар
шартӣ буда, аз як рӯ ба инкишофи дostonҳои ишқӣ-романти-
кии классикии шабех мегардад. Нақшаи фаъолияти қаҳрамон-
ҳо айнанавӣ мебошад: дарбадариву саргардониҳои қаҳрамон
ба хоҳири ба даст овардани хушбахтӣ, начот додани маъшуқа
аз ҷанголи нуруи бадӣ, ба висоли якдигар расидан, монеаи нав
садди роҳи хушбахтӣ шудан, боз оварагӣ ва дар охир тӯи ару-
сӣ. Дар ин дoston мавқеи анъана боло рафтааст. Раъно низ ба
монанди Ширин дӯстдоштаашро ба мақсади начоти Ватан ба
ҷанг мефиристад. Навоварӣ он аст, ки дар достони нави дарӣ
ду дилдода ноком намонда, балки ба висол мерасанд ва ши-
ринии зиндагиро мечашанд. Дар достони миёнаи «Ҷавони фи-
дой»-и Абдуҷалил Парвонии Фақир, ки ба мавзӯи таъриҳӣ бах-
шида шудааст, дилдодагон ноком мемонанд. Шириндил дар
ҷанги зидди англис шаҳид мешавад. Оламтоб ба ин марги бар-
маҳали дӯстдоштааш тоб наоварда «бо як бӯса гирифтани аз руи
ӯ» худ болои ҷасади Шириндил меафтад ва дигар барнамеҳе-
зад. Поёни ин дoston сарнавишти Лайливу Мачнуро бори ди-
гар такрор сохтааст. Ин марг ба айёми баргрезӣ мувофиқ ку-
нонда шудааст.

Достони дароз ҳам тахминан ба ҳамин тартиб чараён ги-
рифта, доманаи воқеаву ҳодисаҳоро аз тариқи персонажи до-
нишмандаш ба хориҷи кишвар мебарад ва дар амалӣ сохтани
нияти орзуҳои қаҳрамон ба насри сарнавишти шабехият пайдо
мекунанд. Ин ҷо, одатан, оилаҳои параллел ба фаъолият пардох-
та, ташвиқи мактабу маорифро инкишоф бахшида, ҷиҳатҳои
тарбиявии асарро, ки хоси қиссаҳои классикии ҳам мебошад,
меафзоёнанд. «Тулӯғи саҳар» ва «Дар пои Настиран»-и Азиз-
рахмони Фатҳӣ аз ҳамин қабил дostonҳои дарози солҳои 50-ум
мебошанд. Дар ин асарҳо фаъолияти қаҳрамонҳо бо ишқ оғоз
ёфта, оилаи нави намунавӣ ташкил медиҳанд ва гоҳ-гоҳе ба
нохушиҳои зиндагӣ рӯ ба рӯ шаванд ҳам, «поёни шабашон са-
фед» маълум мешавад.

М. Ансорӣ, А. Фатҳӣ барин нависандагони Афғонистон хо-
ло аз таҷрибаи романи аврупоӣ-ғарбӣ воқиф набуданд. Он-
ҳо ба фольклори халқҳои форсизабон ва анъанаи қиссанависии
Шарқи Мусулмонӣ, ки аз наздик ошно буданд, ба ҳамон рави-
яю услуб бештар алоқа гирифта, дар дostonҳои дарози хеш
сарнавишти қаҳрамонони худро дар низову задухурдҳои маъ-
луму машхури шарқӣ ба тасвир кашидаанд. Дар достони да-
роз домани воқеаву ҳодисаҳо вобаста ба фаъолияти персонаж-

хо фарохтар буда, ҳудуди амалишавии мақсадҳои қаҳрамон рафта-рафта мураккабият пайдо карда, тасаввури хонандаро дар мавриди фаҳмиши дунболадори чараҳои зиндагии ишти-роккунандагони асар инкишоф мебахшанд.

Қолиб ин аст, ки насри нави Афғонистон дар жанри калон аз анъанаи насри ривоятии форсӣ дурӣ наҷуста, баръакс афза-лиятҳои жанрии қиссаро фаровон мавриди истифода қарор додааст. Яъне барои дostonнависони ин кишвар қолибҳои пешакӣ сохташудаи повесту роман, ки насри баъдинқилобии то-ҷикро фаро гирифта буд, гуё номаълум монд. Ҳамин буд, ки онҳо қолибҳои насрии пешинаро, ки тахминан «бесару нӯг» бу-данд, ба ҳолати муайян дароварда, сужаро ба ҳамон усуле сох-танд, ки дар адабиёти дарӣ қолибҳои хоси шарқӣ дар «чомаи нав» пайдо шуданд. Ҳеч зарурат надорад, ки ин қолибҳоро ба қолиби повесту романҳои аврупоӣ шабех кунонем, балки гуф-та шавад, ки достони миёна ва дароз жанрҳои хоси насри на-ви Афғонистонанд.

Романи «Тулӯи саҳар»-и Фатҳӣ аз 14 ҷаҳл ва 51 боб иборат мебошад. Фаслу боҳҳо унвон надоранд. Фаъолияти персо-нажҳо ба истиснои саёҳати як қаҳрамон ба ҷониби Аврупо, асосан дар ҳудуди шаҳри Қобул мегузаранд. Нақл аз ҷониби муаллиф сурат мегирад. Қаҳрамонони ҷавони он ҷамағи шаҳ-сонии бомаърифату босаводанд. Суханони персонажҳо типӣ ку-нонда нашудаанд. Ҳамаи иштирокчиён дар як сатҳи фаҳмиш муҳокима меронанд. Унвони асар баёнгари як давраи таъри-хист, ки аз тасаввури пешакии қаҳрамонони асосӣ сарчашма гирифтааст. Нависанда қаҳрамонҳояшро ба фаъолият андох-та, онҳоро аз пай худ раҳсипар месозад. Хулосаҳои мантиқии персонажи марказӣ ба фаҳмиши ҷамъбастии муаллиф мувофи-қат менамоянд. Дар пайравӣ бо қиссаҳои гузаштагон Фатҳӣ дар достонаш оҳанги ташвиқиву тарғибии маорифпарвариро ривоч медиҳад. Ба ин восита, силсилаи қазияҳои маорифпар-вариини Шарқро бо назардошти масъалаҳои ахлоқӣ, тарбияи ин-сонии шарифи ҷомеа, ташвиқу тарғиби илм ва ғайра ба миён мегузорад.

Унвони достони дарози дуҷуми Фатҳӣ — «Дар пой Насти-ран» мафҳуми рамзӣ дорад. Агар аз унвони «Тулӯи саҳар» хонанда пеш аз пеш ба рӯйдоде огоҳӣ пайдо кунад, ин ҷо кас ба савол рӯ ба рӯ шуда, умедро ба матни асар мебандад ва дар айни замон масъулият эҳсос менамояд. «Настаран» номи гу-лест, ки дар пояи он дилдодагон арзи ишқ мекунанд ва оинаи ҳаёти баъдии худро ҷустуҷӯ кардани мешаванд. Яъне достони ишқи ду ҷавон аз пояи Настаран оғоз мегирад.

Нисбати унвони жанри асари бадеӣ бефарқ будан нашомад, ба ин маънӣ, ки он хонандаро пешакӣ омодаи мутолиа месо-зад. Номгузори ба асар ба ҳамон дараҷаест, ки волидайн ба фарзанди худ номи зебо мегузоранд. Фарзанд низ дар тӯли ба камолрасӣ аз пай он аст, ки ба маънии исми хеш бовафо мо-

над. Вале номи бамантиқ ниҳодан, исми қаҳрамоноиро ба моҳияти фаъолияташон мувофиқ интиҳоб кардан аз ҳунармандии адиб хоҳад буд. Дар ин масъала низ дostonнависони Афғонистон аз анъана дур нарафтанд. Ҳеч кадом қаҳрамони марказии асарро, масалан, Рустам наниҳодаанд. Зеро ин ном фақат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тааллуқ мегирад. Рустами дoston моли Фирдавсӣ, бо истифода аз номи он дар асари имрӯзӣ аз рӯи мантиқ нахоҳад буд. Сотим Улуғзодаи тоҷик романи навишт, ки дар маркази сужаи он Фирдавсии Рустамсозро гузоштааст. Он мавқееро, ки Рустам дар «Шоҳнома» дошт, дар «Фирдасӣ» ҳамон нақшои Фирдавсӣ ба ӯҳда дорад. Гуё Рустами Ҷанговар ба Фирдавсии эҷодкор омезиш ёфта, бори дигар абадзинда будани «Шоҳнома»-и безаволро ба исбот расонданд. «Рустамвор корнамоӣ кардан,» «Дostonи Рустам» гуфтан ва ғайра эътирофест ба хотири «Шоҳнома». Ба таъбири М. Жубал «Акбарнома»-и Ҳамиди Қашмирӣ, ки ба ҷанги англису афғон (1878-1880) бахшида шудааст, «Шоҳнома»-и қарни XIX-и Афғонистон мебошад. Албатта, Акбари Ҳамиди Қашмирӣ ба мавқеи Рустами дoston расидагӣ карда наметавонад. Манзур ин аст, ки бо ин ташбеҳ М. Жубал «Шоҳнома»-ро эътироф карда, Акбарро пайрави корнамоӣҳои Рустам пиндошта, мафҳуми ватанпарастии «Акбарнома»-ро таъйид кардааст. Аз сӯи дигар, «Акбарнома» ба эҷодгари дигаре, ки мутаассифона, номаш то ҳол маълум нест, илҳом бахшид ва эшон дostonи «Ҷангнома»-ро иншо намуд. Муаллифони мазкур анъанавии номгузории собиқаро риоя карданд, зеро хонандаи онвақтаи Афғонистон ватану ватанпарвариро фақат аз тариқи исми шахсиятҳо ва дар мавриди дигар ба воситаи равшан будани маънӣ дар унвони асар пазируфта метавонистанд. «Нома дар бораи Акбар». «Номаҳо роҷеъ ба ҷангҳо» ибораҳои анъанавиеанд, ки ба психологияи муштариёни адабиёт мувофиқат менамуданд ва завқи бадеии онҳо низ ба ҳамин навъ унвондиҳиҳо асоснок мегардид. Адибони тозақори Афғонистон, ки дар солҳои 50-ум қарор доштанд, ҳамон анъанаро идома бахшиданд ва вақте ки аз қаҳрамониву фидокориҳои ҳамватанони хеш дар муқобили таҷовузгарони хориҷӣ сӯҳбат кардани мешуданд, ҳатман завқу психологияи хонандаро дар назар дошта, унвони асарҳояшонро ба он фидокориҳо мувофиқ мекунонданд. Фаъол дostonи миёнаашро «Ҷавони фидой» унвон гузошт, Гулом Ғавси Хайбарӣ бо номи «Туфангдорони Хайбар» асари таъриҳӣ эҷод кард. Як хусусияти намоёни дostonи нави Афғонистон инкишофи сифатии анъанавии қиссанависии классикӣ дар он мебошад. Ин хусусият боиси дар мавқеи миллӣ қарор доштани насли нави дарӣ шинохта хоҳад шуд. Дар ин ҷода, насли нави тоҷикӣ ба маҳрумиятҳо дучор омад, ба ин сабаб ки намояндагони он аз омӯзиши ғайри эҷодкоронаи насли аврупоӣ қор гирифта, нави наслро дар инкишофи хусусиятҳои зоҳирии он пазируфтанд. Яъне насли баъдиинқилобии тоҷик то андозае аз решаи пешинааш канда шуда, ба-

рои мустаҳкам сохтани решаи ғайришарқӣ кӯшишҳо ба харҷ дод. Дар натиҷа, дар наср қолибҳои сохта арзи вуҷуд карда, сарфи назар аз заминаи жанрӣ доштанишон зурозур воқеияти социалистиро фаро гирифтанд. Дар ин сурат, гӯё ба мақсади тасвири бадеии маънии тоза қолиби нави жанрӣ эҷод намуданд. Дар соҳаи насри тоҷикӣ аз қолибшиканӣ дида, қолибсозӣ бештар ба мушоҳидаи гирифта шуд. Офаридгорони насри дари бидуни шубҳа аз адабиёти фарҳанги аврупоӣ ва русӣ аз тариқи тарҷума ошно шуданд ва табиист ки хусусиятҳои насри онро нодида ҳам нагирифтаанд. Вале онҳо як чизро ба назар гирифтанд, ки тарҷума дар кадом шакле сурат гирад, нусхаи аслиро пурра ифода карда наметавонад. Услуби тарҷумон хоҳу ноҳӯ чарағи воқеаҳоро фаро гирифта, онро аз доираи ҷавкоти асли берун мекашад ва дар асар рӯҳияи Шарқӣ боло меорад. Яъне тарҷума ба қолиби жанрӣ осеб расондани аз имкон берун нест. Махсусан, вақте ки асар аз англисӣ ба туркӣ ва баъд ба форсӣ тарҷума мешавад, гумон аст, ки он романи англисӣ хусусиятҳои жанриашро ниғаҳ дошта метавонад. Ба ин ҷумла, асарҳои мочарописандии Жул Верн, Виктор Хуго ва саёҳатномаҳои онҳоро дохил кардан мумкин аст. Бешубҳа, хусусиятҳои миллии адабиёт, пеш аз ҳама аз тариқи жанри он арзи вуҷуд менамояд, ки тарҷума ба ин ҷиҳати асари бадеӣ таъсири манфӣ расонда, фақат маъниро ниғаҳ медорад, маънӣ бошад жанро тавлид карда, мавзӯро инкишоф бахшида, онро аз ҷавкоти повест хориҷ сохта, дохили қолаби роман мегардонад.

Агар ин маънӣ аз доираи қудрати роман берун баромаданӣ шавад, нависандаро лозим аст, ки сӯҷаи романи дуум ва сеумро низ тартиб диҳад, то ки асари ӯ унвони жанри сегонаро соҳиб шавад. Ин ҳодиса аз адабиёти Аврупо ба насри тоҷикӣ оварда шуд, ки мисоли ягонааш «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-и Ҷалол Иқромӣ мебошад. Вале ҳамин шакли достонҳои дунболдор дар насри нави Афғонистон арзи вуҷуд накард, на аз он рӯ, ки воқеияти ҷомеаи афғонӣ барои ин нави насри маводи хом дода наметавонист, балки ба ин сабаб, ки адибони кишвар жанри «сегона»-ро напазируфтанд. Онҳо бештар зарурати ҷомеаро ба назар гирифта, воқеиятро дар шакли бофташуда вуҷуддоштааш не, балки дар шакли вуҷуддоштааш ба тасвир кашиданд. Аммо адибони тоҷик дарҳости табақаи китобхонро бо завқи бадеияшон аз мадди назар дур андохта, талаботи идораҳои хизбиरो адо сохтанд, тахти ин шиор, ки «адабиёт идеология» аст. Яъне озод набудани адиб боиси инкишофи фармоишӣ ва дарборӣ мегардад. То андозае адабиёти нави тоҷик ба ҷодаи адабиёти дарборӣ ворид шуд, зеро он мустақил набуда, балки як шохчаи заифи адабиёти шӯравӣ буд. Дар адабиёти ба истилоҳ «сермиллати шӯравӣ» як нави инҳисори жанрҳои насри рӯнамо гардид. Ҳама як нави менавиштанд, як нави андеша меронданд, як хел қолибҷӯӣ мекарданд ва дар як сатҳ эҷодгарӣ доштанд. Нависандаи барҷаста ва халқиву миллии он

касро меномиданд, ки ӯ дар ҳамаи жанрҳои адаби (масалан, дар наср) асар эҷод карда тавонистааст. Як нишонаи сардафтари адабиёти муосири тоҷик шинохтани устод С. Айни ҳамин далел пешниҳод шуда буд. Шиори «гуногунжанрии адиб», хушбахтона дар доираи адабии Афғонистону Эрон расмӣ нашудааст ва ин адибон инкишофи сифатии адабиётро дар ин шаклаш ҷустуҷӯ ҳам наметавонанд. Мусобиқа меъёри пешравии адабиёт шуда наметавонад.

Одатан, чунин шудааст, ки асари бадеӣ таърихи пайдоиш дорад. Солҳои бистум насри нави Афғонистон ба ташвиқи тарғиби адабиёту фарҳанги аврупоӣ марбут буд. Солҳои сӣ ва чилу панҷоҳ гуё насри оҳанги маорифпарваронадошта ривоч ёфт. Яъне мавзӯи дуҷум аз аввала сарчашма гирифт. Дар натиҷа шаҳрнишинон то андозае аврупоинамо шуданд. Табақаи сарватманду болонишини нишонаи бофарҳанг шудани худ ва фарзандонашонро дар амалӣ сохтани урфу одатҳои ғарбӣ медиданд. Чунин сифатҳо, махсусан, дар тинати ҷавонони шаҳрӣ инкишоф ёфт ва боиси харобиву вайронкорихо дар зиндагии Шарқӣ гардид. Ҷавонон кайфияти зиндагиро бо рақсҳои одатҳои аврупоӣ вобаста дониста, ахлоқи мусулмонии шарқиро халлдор карданд.

Ба ҳамин сабаб, насрнависони Афғонистон ба инъикоси бадеии мавзӯи ахлоқи ҷавонони шаҳрӣ пардохтанд. Достонҳои миёнаи Набӣ Хотир—«Духтаре дар се тоблӯ», «Аз вақте ки ӯ рафт»-и Саид Муҳаммад Сулаймон, «Тақдир»-и Мӯсо Ҳиммат ва ғайра асарҳои маъруф марбут ба ин бахши зиндагии ҷавонони Афғонистон. Дар ҳар кадоми ин асарҳо ҷо-ҷо дар сарнавишти персонажҳо ҳодисаҳои моҷарописандӣ дохил гардида, онҳоро аз воқеият дур андохтаанд. Қаҳрамонони асосӣ бо ҷеҳраҳои ғарбӣ ба фаъолият мепардозанд. Вазъият ва ҳолати қарордоштаи персонаж аз заминаи Шарқӣ бегонаанд. Чунин тарзи тасвир аз адабиёти моҷарописандии ғарб ба насри нав дохил гардидааст. Аз сӯи дигар, филмҳои хиндиву ғарбӣ низ ба таъсир намондаанд. Ҳарчанд чунин тасвирҳо барои ҷомеаи мусулмонӣ даҳшатовару бегона мебошанд, адиб онҳоро ноҳада гирифта наметавонист. Пас онҳо тасвиршаванда буданд. Адиб касест, ки аз муҳити иҷтимоӣ дурӣ ҷуста наметавонад. Зиндагӣ дар ҳар шакле ки ҳаст, аз тариқи зеҳни эҷодкор умри дубора мебинад.

* * *

Дар солҳои 60-ум истилоҳи «Достони кӯтоҳ» расмӣ пайдо кард. Он як навъи хурди насри ҳунарии буда, дорои суҷа ва қаҳрамон мебошад ва новобаста ба ҳаҷмаш (аз се то бист саҳифа шуданаш мумкин аст) дорои мавзӯи мушаххас аст. Достони кӯтоҳ, асосан, аз доираи тасвири сарнавишти як-ду нафар берун намеравад. Ҷои амалиёти қаҳрамон таъйин аст. Ба ақи-

даи муҳаққиқи афғон Носири Раҳёб достони кӯтоҳ ин нусхаи новеллаи муосир мебошад. Яъне достони кӯтоҳ навъест, ки дар рӯҳи новеллаи аврупоӣ офарида мешудааст. Аз ҷониби дигар, достони кӯтоҳ дар пайдоиши худ аз достонҳои классикӣ ва ҳикоят сарчашма гирифтааст. Истилоҳи достони кӯтоҳро ба мафҳумҳои «новеллаи кӯтоҳ» ва «ҳикояти кӯтоҳ» мушобеҳ доништан дуруст нахоҳад буд. Дар ин истилоҳ калимаи «достон» асосӣ буда, дарозу кӯтоҳии он нишонаҳои шартинанд. На ҳар достони кӯтоҳ дар насри нави Афғонистон мисли новелла ва ҳикояи тоҷикӣ кӯтоҳу мӯъҷаз сурат мегирад. Умуман, дар доираи адабии Афғонистон дар мавриди хусусиятҳои жанрии «достони кӯтоҳ» назарҳои гуногун мавҷуданд. Аксар ба ин ақидаанд, ки достони кӯтоҳ навиштан мушқилтар аст, нисбат ба достони дарозу бузургҷаҳм. Достони кӯтоҳнависонро зери истилоҳи «достоннавис» муаррифӣ менамоянд. Онҳо эҷодкоронанд, ки насри баланд, асари мансури фасеҳ меофаранд. Инъикоси бадеии воқеияти зиндагӣ дар ин жанр бештар ба мушоҳида мерасад. Ба солҳои бисту сӣ назар андохта, гуфта будем, ки навъҳои шеърӣ мансуру насри адабӣ дар тасвири бадбахтиҳои зиндагӣ бартарӣ доштанд. Онҳо зиёдтар эҳсосоти адиб мавқеъ дошт, ки саршор аз оҳангҳои дунёбезориву рӯҳафтадагӣ буд. Вале дар достони кӯтоҳ нависанда ҳамон бадбахтиҳо, рӯҳафтадагиҳо, нокомиҳоро чун воқеаҳои рӯйдодҳои тозаи зиндагӣ ба хатти суҷа дохил намуда, қаҳрамонро дар фаъолияти ҳамешагӣ ба тасвир мекашад. Ин қаҳрамон одатан, шахси ҷавони бекасӯ кӯй аст.

Достони кӯтоҳ низ дар инкишофи худ як дафъа ба шакл надаромадааст. Солҳои шастум достони кӯтоҳи аз нигоҳи жанр мукамалро ба вуҷуд овард. Яъне хусусиятҳои жанрии он маҳз дар ҳамин солҳо равшан шудаанд. Ҳол он ки ба эҷоди достони кӯтоҳ нависандаи пуштузабон Гулом Ғавси Хайбарӣ дар оғози солҳои 50-ум таваҷҷӯҳ зоҳир намуда буд. Достонҳои кӯтоҳи Хайбарӣ ба маҷмӯаи «Лаккаҳои хун» (1955) дохил гардидаанд. Агар дар насри калон аввал мавзӯҳои иҷтимоӣ-маиширо ба мушоҳида гирифта бошем, дар достони кӯтоҳ инъикоси воқеаҳои ҳодисаҳои таърихӣ мавқеъ пайдо кардаанд. Аз ин ҷиҳат, мавзӯҳои таърихӣ жанри достони кӯтоҳро оғоз бахшид, ки ҳамагӣ ба қалами Хайбарӣ мансуб мебошад. «Гулҳои хунин», «Сангҳои хунолуд», «Фидоиёни саҳро...», «Духтарони ҷангҷӯ», «Модари қаҳрамон» барин достонҳои кӯтоҳи ин нависанда сарнавишти ҷангии як зумра афғонҳоеро дар бар гирифтаанд, ки дар ҷанги аввали англису афғон муборизаҳо кардаанд. Маҷмӯаи номбурдаи Хайбарӣ бо пешгуфтор оғоз меёбад, ки дар он муаллиф ба хонанда муроҷиат намуда, тақдирӣ фоҷеаангези падару бобоёни худро ба хотир меорад ва он лаҳзаҳои ҷангиро, ки дар натиҷа кӯҳу биёбон, сангу хорҳо, гулҳо ва обҳои кишвар хунин шуда буданд, ба муҳокима мегузорад. Написанда таъкид менамояд, ки тамоми воқеаҳои, ки дар достон-

хон мазкур ба тасвир омадаанд аз ҳаёти воқеӣ бардошта шудаанд.

Дар дostonҳои кӯтоҳи таърихии Хайбарӣ нақл аз ҷониби худ инглисҳо сурат мегирад. Қаҳрамониву корнамоиҳои ҷангии афғонҳоро афсарони инглисии дар ҷанг иштирокдошта қисса менамоянд. Ҳар як дostonи кӯтоҳ як лаҳзаи хунрезиро ба тасвир мегирад. «Ман»-и муаллиф дар дostonҳои Хайбарӣ ба мушоҳида намерасад. Хулосаву натиҷа низ ба ўҳдаи қаҳрамони марказӣ гузошта шудаанд. Аз дунболи дostonҳои кӯтоҳи таърихӣ навъи дostonи ишқӣ зухур кард, ки дорои оҳанги романтикӣ мебошанд. «Пирамарди ба отифа»-и Раҳими Ранҷида мазмуни афсонаи халқиро ба хотир меорад. Вале муаллиф кӯшиш кардааст, ки ба ҳамин мазмуни афсонавӣ муҳити воқеиро ҷойгир намояд. Дар тасвир Ранҷида аз Хайбарӣ бо он фарқ мекунад, ки ў худ нақро ба ўҳда дошта, дар амалӣ шудани мақсадҳои персонажҳо фаъолона ширкат меваразд ва хулосабарорӣ ҳам аз ҷониби муаллиф сурат мегирад.

Дostonҳои кӯтоҳи тарҷумаиҳолӣ низ беаҳамият намебошанд. «Қафши қазоқӣ»-и А. Ҳабиб, «Чӣ навъ мехостам нависанда шавам»-и Зарёб, «Қолинча»-и Қ. Мисоқ ба асоси лавҳаҳои зиндагии соҳибашон арзи вуҷуд карданд. Дар ҳар се дostonи номбурда ҷеҳраи бадеии падар дилчасп мебошад. Се падар — се сирату се тинати падарӣ, ки дар инкишофи маънавии фарзандони эҷодгари хеш бетаъсир намондаанд. Аз ҳама лаҳзаи хотирнишин дар ҳолати бепулӣ, бехонагӣ ва барҷомондагӣ қарор доштани аҳли хонаводаи адибони номбурда ба мушоҳида гирифта мешавад. Аз ин ки баъдҳо камбағалӣ, бенавоӣ, бекаси, бедифоӣ чун мавзӯҳои иҷтимоӣ дostonҳои кӯтоҳи онҳоро фаро мегиранд, оғози худро дар ҳамон асарҳои болоӣ дида буданд. Дар ин мавзӯ як силсила дostonҳои кӯтоҳи Зарёб, Акрами Усмон, Спужмай Рауф, Асадулло Ҳабиб, Қарим Мисоқ ва амсоли онон пайдо шуда, навъи дostonи кӯтоҳи иҷтимоиро ба дараҷаи аввал бароварданд. Нуқтаи баланди ин мавзӯ он шуд, ки дар соҳаи дostonи кӯтоҳ навъи дostonи иҷтимоӣ — рӯҳӣ ба вуҷуд омад. Қаҳрамони ин навъ дostonҳо қасони бенавоӣ бекӯй интиҳоб мешаванд. Онҳо дар зиндагӣ камгананд, тақдирашонро пеш аз пеш муайян менамоянд. Психологияи қаси гурусна дар айни замон вазъияти иҷтимоии ўро низ равшан месозад. Дostonҳои кӯтоҳи «Ҷувули сурха», «Зане бо сояаш»-и Ҳасан Қосим, «Поҳо» ва «Муздур»-и Зарёб, «Қитобфурӯши девона»-и Спужмай Рауф ва ғайра аз ҳамин қабил асарҳо шинохта шудаанд. Тамоми сарнавишти қаҳрамонҳои ин қабил дostonҳоро рӯҳафтадагиву дунёбзорӣ фаро гирифтааст. Ин воқеият аст. Дар дostonи кӯтоҳ ҳеч қадом аз адибони номбурда аз ҳақиқати зиндагӣ дур нарафтаанд. Инсонҳои бадеии онҳо бо сарнавишти хеш як гушан хеле дилгирунанди таърихи Афғонистонро равшан месозанд.

Бештар аз бенавоён сӯҳбат ороستاني адибони Афғонистон

ислоҳи сифатии чомае мебошад. Дар ҳар навъ чомае дар паҳ-
 лӯи табақаи боло табақаи поён зиндагӣ дорад. Вале инъикоси
 бадеии ин табақаҳо ба хосту завқи бадеии ҳунарманду хонан-
 дагонаш марбут аст. Зеро адиб муваззаф аст, ки майлу хоҳиши
 муштарӣро ба эътибор гирад, вагарна асари ӯ умри дароз на-
 хоҳад дид. Масалан, дар насри нави тоҷикӣ ин навъ асархоро
 ба мушоҳида гирифтани душвор аст. Чунки намунаҳои жанри
 хурди насрӣ—ҳикоят бештар инсонро ба тасвир кашидаанд, ки
 ӯ ислоҳшаванда нест. Тақдир ин қаҳрамон ба чомаҳои «гул-
 гулшукуфта» алоқаманд буда, роҳи тайкардаи вай ба «тармим»
 эҳтиёҷ надорад. Тасвири бенавоӣ дар чомаҳои социалистӣ аз рӯи
 одат ва хоҳиши болонишинон «гуноҳи азим» шинохта мешуд.
 Ҳамин буд, ки зани «Қаҳрамон-Модар» шиори «бачаи бисёр
 роҳати чон»-ро чун қонун қабул мекард ва аз тақдир хеш ме-
 болид. Ҳамин навъ «қаҳрамон-модар» дохили сӯҷаи асари ади-
 би шӯравӣ мегардид. Ҳол он ки Инқилоби Октябр бори зани
 Шарқро вазнинтар сохт. Вале кашфи бадеии он аз назари на-
 висандаи чомаҳои социалистӣ дур монд. Ин ҳолат «адабиёти
 шахшуда» ва инсонии сунъиро инкишоф бахшиду бас.

* * *

Истилоҳи жанрии дигаре, ки дар адабиёти форсӣ маънии
 насро ифода менамояд, «қисса» мебошад. Муносибтарин таъ-
 бире, ки ба мақсади мақом ва мавқеи қиссаро таъйин кардан
 истифода хоҳад шуд, он аст, ки «қиссаро ҳамчун фанни асил
 ва муаллими кӯҳнаи башар» бинем. Пештар ҳам ишора рафт,
 ки пайдоиши қисса тавачҷӯҳи касро ба замонҳои дур мебарад,
 ки он баробар аст ба пайдо шудани забону гап задани инсон-
 хо.

Қисса ҷузъи муҳими адабиёти бадеист. Адабиёт ҳамеша аз
 мизочи ақлӣ ва рӯҳии инсонҳо намоёндагӣ мекард. Ҳарчӣ ки
 дар мизочи мардум камин мегирифт, он аз тариқи адабиёт ош-
 кор мегардид. Умдатарин намоёндаи мизочи ақлии як чома,
 қиссаҳои он шинохта хоҳад шуд. Ҳар чома аз қадимулайём то
 имрӯз дар инъикоси расму русум ва ривож додани мизочи ақлии
 худ аз қисса кор мегирад. Қисса дар гузашта ба ҷои матбуоти
 имрӯза кор меод.

Дар поёни солҳои насри нави Афғонистонро рӯҳи қисса-
 нависӣ фаро гирифт. Яке аз ташвиқгарони ин жанр Муҳидди-
 ни Анис буд... Ӯ дар Миср таваллуд шудааст. Гузаштагонаш аз
 маҳаллаи Муқури назди Ғазнӣ мебошанд. Анис соли 1922 ба
 ватан баргашт. Чанд муддат муқими шаҳри бостонии Хирот
 буд. Он айём ба донишҷӯени масҷиди Саъдияи Хирот аз ада-
 биёти араб дарс мегуфт. Аз адибони шаҳр, хосса Сарвари Ҷуё
 — нависанда ва шоири озодихоҳ ва муборизи машҳур, ки бо
 ҳам рафиқ ва ҳамкору ҳамразм буданд, забон ва адабиёти да-
 риро мукамал омӯхт. Қиссаи «Садон талабаи маориф» ва аса-
 ри дигаре бо номи «Бӯҳронӣ наҷот» ба калами Анис тааллуқ

доранд. Дар заминаҳои мухталифи иҷтимоӣ ва адабӣ мақолаҳои зиёде ба ҷоп расондааст. Эшон соли 1928 рӯзномаи «Анис»-ро таъсис кард, ки то имрӯз интишори он идома дорад. Муҳиддин Анис соли 1940 дар шаҳри Қобул даргузашт...

Ишораи иҷмолӣ ба савонеҳи М. Анис ба ин маънӣ буд, ки ӯ ба «мактаби романнависӣ»-и аврупоӣ, ки ба доираҳои адабии араб пештар ворид гардидааст, ошно буд. Сарнавишти ин навиҷанда шабеҳи саргардониҳои М. Тарзӣ аст, ки навҳои илму фарҳанги аврупоиро дар муҳити адабии Афғонистон ҷорӣ карда буд. Бо таъсири рӯзномаи «Анис» масъалаи «романнависӣ» пешниҳод шуд ва аз ин ки якдафъаӣ дар жанрҳои калони насри намунаҳои ҷаҳмирас пайдо шуданд, хидмати рӯзномаи мазкур ва муҳаррири он — М. Анис буд.

... Ҷолиб аст, ки М. Анис «қисса»-и шарқиро шабеҳи «роман» медонад. Ба ақидаи ӯ адабиёти қавӣ ва пешрав он хоҳад буд, ки аз жанри «қисса» — «роман» бархурдор бошад. Дар фаҳмиши вай қиссаи яклухт роман хоҳад буд. М. Анис қиссаи пешинро бо тамоми навъҳои хикояту ривоят ва китобҳои қалонҳаҷми навъи «Қалила ва Димна»-ро марбути мавзӯҳои тарбиятиву ахлоқӣ мешуморад. Қиссаҳоро «маҷмӯаи ахлоқ ва мизочи ақлии падарҳои худ» меномад: «Қарами ахлоқ ва матонати он, табъи латифаҷӯ, баландҳимматӣ, сиёсат ва тадбир...» масъалаҳои ахлоқиеанд, ки саросари қиссаҳои классикиро фаро гирифтаанд. Аз ин ҷиҳат М. Анис мехоҳад, ки ҳамин мавзӯи анъанавиро ба қиссаи нави Афғонистон кӯчонад. Ба ҳамин мақсад, ӯ «Фанӣ қисса» ном мақолае навишта, дар он аз назарияи ин жанр сӯҳбат менамояд. Илова ба ин дар рӯзномаи «Анис» саҳифаи баҳс сари қиссаи нав — роман мебахшад. Гап дар ин аст, ки ҳанӯз солҳои бист дар матбуоти даврӣ бо ташаббуси М. Тарзӣ, А. Довӣ ва амсоли онон тарҷумаи форсии романҳои мочарописандии Жул Верн, Виктор Хуго, Мопассан ва дигарон ҷоп мешуданд. Ташвиқи романи аврупоӣ адибони Афғонистонро беташвиш намегузошт. Чунин майлҳо дар назари М. Анис тақлидгариро ривоч мебахшид: «чун нависандагони мо бар роман илтифоти шоиста накардаанд, хонандаи афғон ноҷор ба домани қиссаҳои дигарон меовезад ва ин ваъз худ зиёновар аст». Бинобар ин, М. Анис қиссаи навро шомили панҷ шарт меҳисобад. Масалан, як шarti ӯ: «қисса бояд дар қолиби роман рехтагӣ бошад» аст. Шarti дигараш: «ҳаводиси роман дар дохили Ватан ихтиёр шавад ва ҳамчунин афроди он ватани бошад» буд. М. Анис мавзӯи қиссаро мушаххас медонад. Фарз кардем, мавзӯи ришват сӯҷаи як қиссаро таъмин карда метавонад. Ба фаҳмиши М. Анис шартҳои номбурда, то андозае, қиссаи навро аз қиссаҳои пешина фарқ кунонда метавонанд. Ҳарчанд ки М. Анис дар гуфтору навиштаҳои истилоҳи қисса ва романро муштарақ истифода менамояд, ӯ ба ҷои «қисса» қабул кардани истилоҳи «роман»-ро пешниҳод накардааст. Бо роман истифода кардан, вай гуфтани аст, ки қисса ба асоси қо-

нунмандии жанри роман сурат бандад. Яъне бо тағйири истилоҳи жанри кайфият ва сифати адабиёт баланд нахоҳад рафт. Бо ин роҳ М. Анис маънӣ ва шакли қиссаи классиқиро тағйир доданӣ шуд. Бигузор қиссаи нави афғониро дар хориҷи кишвар роман пиндоранд, вале истилоҳи классиқии он бояд нигоҳ дошта шавад. М. Анис дуруст муносибат кардааст. Агар асарҳои калонҳаҷми тоҷикиро «қисса» меномидем, гумон намекунем, ки адабиёти нави тоҷикро маломат мекарданд.

Албатта, кӯшишҳои М. Анис барабас нарафтанд. Тавре ки пештар ишора намудем, Оламшоҳӣ, Ансорӣ, Фатҳӣ барин адибони Афғонистон ду-се асарӣ дар жанрҳои калони насри эҷод карданд, ки шарту шароити М. Анисро риоя карда буданд. Вале аҷобат он буд, ки муаллифони номбурда асарҳояшонро бидуни муайян сохтани жанри онҳо ба нашр расондаанд — на қисса гуфтаанд ва на роману дoston. Чунин рафтори адибон ба ин сабаб буд, ки онҳо ҳам ба «қисса» гуфтаи шубҳа доштанд ва ҳам ба «роман» гуфтаи «қисса», ки жанри тақмилифта ва маъмулии насри форсист, бо ҳашомати худ насрнависонро бечуръат сохтааст ва «роман», ки навъи насри аврупоӣ буд, адибон батамом хусусиятҳои онро дар асарҳои хеш дида наметавонистанд. Яъне қонунмандии қиссаро хуб дарк мекарданду қонунмандии романро ҳоло дар зехни худ қудрати ҷой додан надоштанд.

Бояд гуфт, ки на ҳамаи равшанфикрони Афғонистон тарафдори қабули адабиёту фарҳанги аврупоӣ буданд. Муассиси рӯзнамаи «Наврӯз» — Наврӯзхон, ки худ дар риштаи адабиёт таҳассус дошт, дар навиштаҳои адабиёту фарҳанги бегонаро дастгирӣ намекард. Вақте ки мавзӯи дар қолаби роман эҷод кардани асарҳои бадеӣ ба миён омад, дар мобайни адибон ишораҳои «роман одамро ҳаёли мекунад», «вақтро зоеъ менамояд», «одамро худкуши бегонапарвар месозад»-ро шундан мумкин буд. Дар мавридҳои дигар даъво мекарданд, ки мутолиаи роман инсонҳоро танбал месозад. Ҳол он ки роман ҳаёли инсонро, тафаккури ӯро қавӣ менамояд. Қавӣ будани ҳаёли инсон сифати хуби вай мебошад. Ҳар чӣ ки роман ин қувваро дар одам зиёд кунад, ҳамон қадар ба он мутаваҷҷеҳ шудан бамаврид хоҳад буд.

Ба ҳар ҳол «қисса» дар зехни М. Анис романи ҳолиси аврупоӣ мебошад. «Қиссаи имрӯз монанди дирӯз танҳо панду ибрат нест, балки расоми ҳаёт аст. Як қиссаи имрӯз намоиши як зиндагист», — менависад М. Анис. Ӯ бисёр орзу мекард, ки «романнависони» ҳуди Афғонистон пайдо шавад, то ки рӯҳиёт ва ҳаёти мардумро расм кунад ва дар пеши назари оламиён бигзорад. Дар ғайри ин ҳаётро ба тамошои дигарон гузоштан амри муҳол аст ва шояд инсонҳои кишвар худро «дар оинаи ҳаёт» ҳеч нахоҳанд дид.

Маъниҳои боло аз мазмуни гуфтаҳои М. Анис барҷинда шудаанд, ки доир ба ҳалли масъалаҳои назарии «романнависӣ» —

аз аҳамият ҳолӣ намебошанд. Муҳим он аст, ки насри нави Афғонистон аз қиссаву дoston бархурдор аст ва намунаҳои он аз қиссаҳои классикӣ бо маъниву мазмун ва сифатҳои жанри худ фарқ менамояд. Моҳияти жанри қисса дар давраи нави инкишофи ҷомеа дигар шуд.

* * *

Назари иҷмолӣ ба насри форсӣ собит сохт, ки ҷинси ҳамо-савӣ (эпикӣ) таҳти истилоҳҳои «дoston», «қисса» ва «насри бадеӣ» фаҳмида мешавад. Таснифоти онҳо ба асоси мафҳумҳои жанри дostonи кӯтоҳ, миёна ва дароз (Афғонистон), қиссаи кӯтоҳ миёна ва тӯлонӣ (Эрон), ҳикоя, повесть ва роман (Тоҷикистон) сурат бастаанд. Дар доираи адабии Эрон баъзан қиссаву дostonро муштарак истифода менамоянд. Адибони Афғонистон дар аввалҳо аз қисса кор мегирифтанд, баъдҳо истилоҳи дostonро пазируфтанд. Вале ҳоло ҳам ба маънии наср-навис аз қисса истифода менамоянд. «Аслан қиссанависам», — мегӯяд Аъзам Раҳнаварди Зарёб. Дар ду кишвари номбурда истилоҳҳои анъанавии қиссаву дoston мавқеи жанри худро ниғаҳ доштанд. Адабиёти садаи бистуми тоҷик, ки дар ҷомеаи социалистӣ қарор дошт, аз паи «навиҳои дигар» рафта, унвони жанрҳои насриашро аврупоӣ сохт ва гӯё насри мислаш «дида-нашуда» офарид. Ба ҳар навъе ки буд, насри нави форсӣ вучуд дошт, вале дар асари марзҳои сиёсӣ падидаҳои ин наср барои хонандагонӣ он дастрас набуд. Махсусан, насри нави тоҷикро алоқамандони афғонистониву эронӣ мутолиа карда наметавонистанд. А. Зарёб дуруст мегӯяд, ки «Ба ростӣ, ки хонандаи афғон аз осори нависандагонӣ Тоҷикистон кам баҳраманд аст. Ваҷҳаш — дар расм-ул-хат. Тағйири алифбои арабиасоси забони тоҷикӣ ба ҳуруфоти кириллӣ байни гузаштаву имрӯзи адабиёт-тамон як «садди Чин» монда...»

Бале, «садди Чин» барои хонандаи форсизабон зарарҳои маънавии зиёдеро овард. Мардуми тоҷик аз асарҳои бадеии адибони Эрону Афғонистон бебаҳра монд. Ин ҳодиса боиси он гардид, ки адабиёти тоҷик аз падидаҳои форсиву дарии худ ҷудо шуд. Робитаҳои адабӣ низ ҷашмрас набуданд. Берешағӣ адабиёти тоҷикро аз инкишофи сифатӣ боз монанд. Қолибҳои аврупоӣ наср-нависони тоҷикро маҷбур месохт, то ки онҳо насри нав офаранд. Дар ҷои «биноӣ кӯҳнаи шарқӣ» «таъмири нави русӣ» сохтани шуданд. Чуни гумон карданд, ки қабули истилоҳҳои жанри аврупоӣ — ғарбӣ, насри дилчаспу ҷиддиро ба вучуд меорад. Романи тоҷикӣ умри беш аз шастсола дорад. Дар ин ҷода қадами нахустро бо эҷоди романи «Дохунда» устод С. Айни гузошта ва гӯё роҳи романнависӣ дар насри тоҷик кушода шуд.

Имрӯз насри нави тоҷикӣ соҳиби беш аз бист романи хурду калон мебошад. Вақти он расидааст, ки жанрҳои калонҷамии

адабиёти форсӣ муштарак мавриди тадқиқи адабиётшиносӣ қарор бигирад. Ин ҷо қонунмандии се навъи ҳамоса — достони дароз, қиссаи тӯлонӣ ва роман баррасӣ шуда, баргариӣ жанри онҳо муайян хоҳад гардид. Гумон меравад, ки насри калони С. Айнӣ қисса аст. Услуби ҷаҳорҷӯбаро дар повесту романҳои ус-тод Айнӣ ба хубӣ мебинем. Дигар сифату хусусиятҳои жанри қисса низ осори ин устоди қиссадони тоҷикро фаро гирифтааст. Умуман асарҳои насли калонсоли тоҷикро дар мисоли С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, Ф. Ниёзӣ аз тариқи қолиби қисса таҳқиқ бояд кард. Мактаби эҷодии ин носирон пеш аз ҳама қиссаҳои пешина шинохта шудааст. Онҳо наметавонианд аз қолиби анъанавӣ ба зудӣ дури ҷӯянд. Ин таҷриба дар насри дари Афғонистон санҷида шудааст. Минбаъд мисли Аъзам Раҳнаварди Зарёб «адабиётмон» бояд гуфт, на адабиёти Афғонистону Эрон ва Тоҷикистон. Се воқеият маводи хубе барои муҳаққиқ доданаш мумкин аст. Он вақт сатҳи адабиёти форсӣ-ро дар садаи бист муайян кардан мумкин мешавад.

III. НАСРИ ИШҚИВУ МОҶАРОПИСАНДИ ВА ДОСТОНҲОИ М. ВОРАСТА

Бо мутолиаи падидаҳои достонии адабиёти нави форсӣ (дарӣ) як мавзӯё беш аз ҳама тавачҷӯҳӣ касро ҷалб менамояд, ки он мавзӯи ишқ аст. Падидаи мазкур на ҳама вақт мавзӯи марказии достонҳои тозаи дарӣ будааст, балки он ба мақсади ҳалли интиҳои масъалаҳои иҷтимоӣ, таърихӣ, тарбиятӣ, маориф-парварӣ ва ғ., ворида сужаи асари марбута гардидааст. Яъне муаллиф мақсаду мароми бадеии ҳешро аз тариқи сарнавишти ду дилдода ҳал карданӣ шудааст.

* * *

Табиист, ки дар ҷараёни муносибатҳои ишқӣ, гоҳ-гоҳе қаҳрамонони ошиқ ба нишебу фарозҳои рӯзгор рӯ ба рӯ мешаванд ва одатан, воқеае ё ҳодисаи ғайриҷашмдоште садди роҳи онҳо мегардад. Чунин ҳодисаҳо дар асарҳое, ки мавзӯяшон сирф ишқанд, ба шакли содда сурат баста, андаке бошад ҳам тезтунд-шавии низоъро ба миён меоранд. Аммо, вақте ки баҳс сари як навъи махсуси насри бадеӣ-моҷарописандӣ сурат мегирад, мавзӯи ишқ ба дараҷаи дуюму сеюм гузошта мешавад. Дар айни замон асари моҷарописандӣ бидуни сарнавишти ду дилдода ба вучуд намеояд. Воқеаву ҳодисаҳои хатти сужа ба асоси фаъолияти ошиқу маъшук ҷараён мегиранд. Дар асари моҷарописандӣ қаҳрамонони ошиқ пешакӣ якдигарро намешиносанд. Онҳо ба ҳукми тасодуфе ошно мешаванд ва илҳами гирифташонро дар ботин ҷойгир мекунанд. Шиносии нахуст ду лаҳзаро дар андешаҳои ботинии қаҳрамонон дохил мекунонад: бо як дидан

ҳамдигарро маъкул ёфтан ва орзуи ҳамсар шудан аст, ки дуҷумӣ дар поёни асар амалӣ мешавад. Масалан, достоне, ки мавзӯяш таърих аст, ё ишқ ва ё иҷтимоӣ, одатан, дилдодагони онҳо дар ҳамсоягӣ қарор доранд, ё ин ки хешони наздиканд: «духтари хола», «бачаи хола». Дар мавриди дигар, чӣ хеле ки дар «Шоми торик, субҳи равшан»-и Оламшоҳӣ мебинем, Абдулло ва Азиза ҳанӯз дар батни модарашон гаҳворабахш шудаанд. Дар ин қабил асарҳо низ ҳодисаи фавқуллода рух медиҳад, ки он дар ҳалли низоъ кӯмак менамояд. Ин ҷо ҳам воқеа тасодуфан сар мезанад. Абдулло модари Азизаро, ки ба кӯли об афтида дар ҳолати ғарқшавӣ мебошад, начот медиҳад. Амали Абдулло мех-ру муҳаббачи модари Азизаро нисбати ӯ пайдо мекунонад. Дар «Пирамарди ба отифа»-и Раҳими Ранчида айни ҳодисаи тасодуфӣ тақрор мешавад: духтар ба кӯл меафтад, вале касе ҷуръат намекунад, ки ғарқшударо аз марг начот диҳад. Атрофиён дар ҳолати мадхушovar қарор доранд. Ҳамин вақт ҷавоне пайдо мешаваду худро ба кули пуроб, андохта, духтарро болои дастонаш мебардорад. Лаҳзаи начот ду ҷавонро ошно сохт ва онҳо якдигарро дӯст доштанд. Ҳам дар достони Оламшоҳӣ ва ҳам дар асари Ранчида дар сарнавишти қаҳрамонҳо ҳодисаи тасодуфии дигаре рух наmedиҳад.

Ҳодисаҳои нохуши дигаре ба қаҳрамонон рӯ ба рӯ ояд ҳам, тасодуфӣ не, балки аз рӯи нақша сурат мегирад, Вақте ки падар дар тасвири Р. Ранчида ишқи ду дилдодаро нодида мегирад, ҷавон падари духтарро ба қатл мерасонад. Дар ин қабил асарҳо фақат нишонаҳои жанри мочарописандиро ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Аммо ҳамин навъ нишонаҳо аввал дар жанри достони миёна ба вучуд омада, барои достонҳои дарози мочарописандӣ замина тайёр мекунанд. Аз тарафи дигар, аз асарҳои мочарописандии Аврупо ва Ғарб ба мисли романҳои Томас Майн маълум мешавад, ки ин жанр хоси навъҳои калони насрӣ будааст.

Истилоҳи — «адабиёти мочарописандӣ» ба ҳамин маънӣ аризи вучуд кардааст.

* * *

Ин адабиёт предмети асосии тасвири худ ҳодисаи тасодуфӣ фавқуллодаро қарор дода, барои хонанда «бозии махсус»-и қаҳрамонҳоро пешниҳод менамояд. Як хусусияти назарраси адабиёти мочарописандӣ дар доштани сужаи тезу тунд мебошад. Чунин ба назар мерасад, ки «сужа» ба сифати қаҳрамон шинохта мешавад, ҳодисаҳои тасодуфии занҷиршакл характери қаҳрамонҳоро мекушояд ва дар айни замон «сужа» қаҳрамонро «ба амри худ» мебарорад.

Вазифаи сужа дар асари мочарописандӣ аз он иборат аст, ки дар тамоми чараёнаш бояд тавачҷӯҳи хонандаро ба сӯи худ ҷалб карда тавонад. Гиреҳбандии он бошад ба фаъолияти мак-

садноки қаҳрамон вобаста аст. Минбаъд ҳодисаҳои тасодуфӣ пай ҳам сурат баста, амалиёти иштирокчиёни асарро баҳри ҳалли тақдирӣ ҳеш таъмин менамояд. Ҳар кадом аз вазъияти мочарописандӣ ҷиҳатҳои таъсирбахшии тасвириро меафзоёнад. Вазъиятҳои мочарописандӣ дар суҷаи асар монанди занҷир ба якдигар мепечанд ва нақшаи зерро ба вучуд меоранд:

1. Қаҳрамон ба вазъияти ғайримаъмулӣ гирифтӣ мешавад.
2. Ҳодисаи тасодуфӣ қаҳрамонро ба шароити хеле душворӣ ба рӯ месозад, аммо ўро ба нобудшавӣ таҳдид намекунад.
3. Вазъияти қаҳрамон даҳшатбор аст, ба дараҷае, ки дар ҳолати нобудшавӣ мебошад.
4. Чунин мешавад, ки қаҳрамон наҷот меёбад, аммо...
5. Воқеаи нохуши нав ҳаёти қаҳрамонро таҳдид менамояд ва ғайра.

Дар достони мочарописандӣ ҳодисаи даҳшатборе, ки қаҳрамонро ба сӯи ҷарӣ тела дода истодааст бо ҳукми тасодуфи дигар қаҳрамон наҷот меёбад. Вале ин наҷот ҳалли интиҳои низоъ набуда, балки лаҳзаи нохуши дигаре ба қаҳрамон бармегардад, ки он бо натиҷаи мусбат аз байн бардошта мешавад. Ин ҳам қаҳрамонро аз ташвишҳои зиндагӣ ҳалос намекунад. Ҳодисаву лаҳзаҳои нохуш пай ҳам ба сарнавишти қаҳрамони асар даҳолат намуда, рафта-рафта низоъро ба ҳадди интиҳояш мерасонанд. Дар натиҷа суҷаи асар ба асоси силсилаи воқеаву ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт дар зиндагиномаи иштирокчиёни он сурат мегирад. Хонанда низ ҳангоми мутолиа мисли қаҳрамон бо ҳатми як ҳодиса воқеаи тасодуфии дигареро интизор мешавад. Торафт ҳодисаҳо бо маъниву моҳияти нав доштанишон таваҷҷӯҳи хонандаро ҷиддӣ менамоянд.

Маъсалаи вақту замон ба руҳ додани воқеаҳои мочарописандӣ вобаста мебошад: оё қаҳрамон метавонад аз таъкиби ҳариф ҳалос шавад; дӯстон душманони худро ҷӣ навъ муайян карда метавонанд; воҳӯрии ҳарифон сурат мегирад ё не ва ғайра.

Муаллифи асар аз сарнавишти қаҳрамон он лаҳзаеро ба тасвир мекашад, ки онҳо марбути ҳодисаҳои мочарописандӣ мебошанд. Яъне дар ҳаёти қаҳрамон як ҳодисаи ғайриҷашмдошт руҳ медиҳад, ки он назар ба характери қаҳрамон мантиқан дурӯст сурат бастааст. Дар ин ҳолат ҳодисаҳои мочарописандӣ дар фаъолияти дилдодагон метавонанд оҳанги иҷтимоӣ пайдо кунанд.

Асари мочарописандӣ ҳалли интиҳои низоъро дар шакли яклухт намепазирад, балки ҳар лаҳзаи мочароӣ худ дорои нуқтаи баланди низоъ буда, дар ҳар кадом ба навъи маҳсус ҳаллу фасл мегардад. Як низоъ он вақт интиҳо меёбад, ки қаҳрамони марказӣ лаҳзаи мочароии навро ҷашмдошт мешаванд. Одатан, дар ин жанр гиреҳкушоӣ дар суҷа ба тариқи сунъӣ амалӣ мешавад: баъд аз задуҳӯрдҳои зиёди пай ҳам хонанда ба таъриҳи муносибатҳои ишқии ду дилдода бармегардад, ки бо тӯи арӯ-

сии онҳо асар хотима меёбад. Ин чунин маънӣ дорад: дилдодагон, ки вақти зиёде бо хукми ҳодисаҳои тасодуфӣ дар ҷудой қарор доштанд, ҳамдигарро мебинанд ва ба мақсади интиҳои хеш мерасанд. Маҳз ба хотири ишқ қаҳрамон азоби рӯҳӣ касид, мубориза бурд ва ҳодисаҳои мочароии занҷиршакро шикаст. Ишқи дилдодагон, ки аз нахустин лаҳзаи ошноӣ авҷ гирифта буд, вақти зиёде дар суҷа паси парда мемонад. Дар поёни асар он парда гӯё бардошта мешаваду дилдодагон ба зиндагии оромона мепардозанд.

Силсилабандии воқеаҳои мочарописандӣ, ки қаҳрамон дар фарқи онҳо ба фаъолият мепардозад, қимати маънавияти асарро балайд бурда, онро хонданбоб мегардонанд.

* * *

Дар ҳоли ҳозир ба эҷодгари ин жанр Муҳаммад Амони Ворастаро шомил кардан мумкин аст... М. Вораста ба соли 1308 шамсӣ (1930) дар шаҳри Қобул мутаваллид шуда, таҳсилоти худро низ дар ин шаҳр ба поён расондааст. Ӯ ба ғайр аз забони модаринаш—форсии дарӣ, забонҳои англисӣ, арабӣ ва пуштуро низ медонад. Дар ҷумлаи таълифоти эшон: «Бозии сарнавишт», «Мочарои ҳавонаймо», «Духтаре дар девонахона», «Садои виҷдон», «Хотирот», «Ба сӯи гуноҳ», «Бачаи Ятим», «Ба сӯи худо», «Китобфуруши даврагар»-ро метавон ном бурд. Осори тарҷумавӣ ҳам дорад.

М. Вораста шугли тичоратро барои худ интихоб намуда, соҳиби қартосияфурушии «Вораста» дар Қобул аст. Қасби нависандагиро монанди аксари адибони Афғонистон бино ба завқи шахсӣ ихтиёр намулдааст.

Достонҳои Вораста пур аз таъбирҳои нав ва латифаҳои ширини шарқӣ мебошанд. Нависандаи хеле пуркор аст. «Вораста» таҳаллуси адабии ӯст. Ба истиснои достони «Бозии сарнавишт», дигар навиштаҳои М. Вораста дар ҷопхонаи шахсии ӯ, ки бо номи «Матбааи саноати Вораста» дар Қобул маъруф мебошад, ба нашр расидаанд. «Бозии сарнавишт»-ро матбааи «Атой» дар Техрон ба ҷоп расондааст. Соли нашр маълум нест. Муқаддимаи ин дoston ба қалами донишманди эронӣ Ризо Бароҳанӣ таллуқ дорад. Муаллифи муқаддима менависад: «Интиҳои дoston ва сабки навишта, пешрави мавзӯ ва биллохира муаррифӣ ва нишон додани ахлоқу хусусиёти қаҳрамони дoston бо камоли маҳорат ва устодӣ анҷом гирифта ва нависанда бо ҷирадastӣ ва қудрати комил тавонистааст гӯшаҳое аз зиндагии мардумро ҷилави ҷашмони хонанда қарор диҳад... Алҳақ бо камоли қудрат ва итминон мувофиқ шудааст ва бешак шумо ҳар қадар дерписанд ва саҳтгир бошед аз мутолиаи он лаззат хоҳед бурд». Баҳои додаи Ризо Бароҳаниро ба дostonҳои дигари М. Вораста низ нисбат додан мумкин аст. Мутаассифона, бархе аз адибони феълӣ Афғонистон аз муаррифии Ризо Бароҳанӣ

«Бехабар мондаанд, ки нахондаву тадқиқ накарда, асарҳои номбурдаи М. Ворастаро маҳсули тарҷумаҳои ӯ медонанд. «Вораста нависанда нест, балки асарҳои вай тарҷумаи китобҳои адیبони кишварҳои дигар мебошанду бас...»,— гуфта буданд Восифи Бохтарӣ, Руиини Абдураззоқ, Пуёи Форёбӣ дар яке аз сӯҳбатҳои шахсӣ, ки дар Қобул соли 1980 сурат гирифта буд. Ин, албатта, ақидаи шахсии онҳост, ки дар ғайри ошноӣ бо матни асарҳои Вораста баён ёфтааст. Муҳаққиқи адабиёт ба матн сару қор дорад ва ба ҳама саволҳо фақат матн ҷавоб дода мавонад.

Назар ба иқрори донишманди хуби Афғонистон Ноили Хусейн, М. Вораста аз китобхонаи «Бонки миллӣ» ҳамеша китоб гирифта, бо худ хона мебурд. Яъне ӯ мутолиаи зиёд доштааст. Хамин сифат шояд Ворастаи тоҷирро ба сӯи касби нависандагӣ раҳсипар сохтааст. Бесабаб нест, ки ӯ барои достони «Бозии сарнавишт» аз Хуго эпилог интихоб кардааст: «Бар нафси худ эътимод кун, дар зиндагӣ муваффақ хоҳӣ шуд».

М. Ворастаро дар доираҳои адабии Афғонистон дидан душвор аст. Ӯ худ мустақилу озод мебошад, гуё бо касе аз адیبон дар иртибот нест. Вай ба ягон идораи нашр мӯҳтоҷӣ надошт. Ҳарчи ки менависад, дар матбааи худ ҷоп мекарду дар китобфурушии «Вораста» ба фуруш мерасонд. Чунин фаъолияти адабӣ ҳамкасбонро бетараф намегузошт, дар онҳо ҳасадро ба вуҷуд меовард, зеро дигарон аз ин навъ имтиёзҳои шахсӣ бебаҳра буданд ва имқони ҷопу нашрро надоштанд. Шояд он ӯ баҳои ҳамдиёрони ҳунарманд низ аз ҳамин ҷо сарчашма гирифта бошад.

Ба ақидаи М. Вораста «бехтарин тақриз қазовати ҳуди хонандагонӣ азиз мебошад ва агар ҳамл ба худситоӣ нашоад чанд асари ночизи банда дар байни хонандагон таъсири матлубро намуда ва маро ташвиқ кардаанд, ки қаламро ба замин нагузорам ва барои арзои хотири онҳо боз ҳам бинависам...» Ин мазмун аз пешгуфтори «Мочарои ҳавопаймо» буд, ки ба қалами нависандаи он тааллуқ дорад. Ба ҳамин монанд ба асарҳои дигараш ҳам худаш пешгуфтор навишта, одатан мавзӯи онҳоро равшан менамояд. «Бачаи ятим»,— мегӯяд М. Вораста,— достонест ишқӣ, иҷтимоӣ ва адабӣ». Достони «Садои вичдон»-ро «ба ҷавононе, ки гӯш ба садои вичдонашон дошта ва ахлоқро ҷавҳар ва лозимаи зиндагӣ медонанд» аҳдо карда, аз ҷумла нигоштааст: «Достони ишқӣ, интибоҳӣ, ки инсонҳоеро дар тарошеби инҳироф ва баргашт ба садои вичдонашон нишон медиҳад».

Дар идораҳои табаоти Афғонистон як тартиби хуби нашр он аст, ки дар муқоваи паси китоб акси муаллифро нишон дода, мухтасар дар бораи савонеҳи ӯ маълумот медиҳанд. Баъд осори дигари ҳамин нависандаро аз рӯи тартиби сол меоранд. «Бозии сарнавишт», ки нахустин достони қалонҳаҷми Вораста будааст, идораи нашри «Атой» бо овардани савонеҳи ӯ иктифо карда-

аст. Муқаддимаи омодасохтаи идора низ чун аввалин тақризи муаррифи пешниҳод шудааст. Маълум мешавад, ки то чопи ин китоб М. Вораста соҳиби матбааи шахсӣ набудааст.

Гумон меравад, ки достони «Мочарои ҳавопаймо» ((1967) нахустин асарест, ки дар матбааи соҳибаш ба нашр расидааст. Дар пешгуфтори ин китоб М. Вораста ба хонандагонаш муроҷиат карда менависад: «Нависандагон ва муаллифин, маъмулан барои муаррифии арзиши китобхояшон қазоватҳои бузургон ва соҳибназаронро ба номи тақриз дар муқаддимаи китобҳои хеш нақл мекунанд. Ин қор василаи хубе барои раҳнамоии хонандагон бо арзиши он китоб аст. Аммо ба ақидаи беҳтарин ва табиитарин тақризҳо, ки метавонад муаррифи арзиши воқеи як асар бошад ва ба ҳамон дараҷа нуфузи ва таъсири он дар афкори табақае, ки китоб бештар ба хотири онҳо навишта шудааст, мебошад».

Табиист, ки идораи нашр, ки аз худи Вораста буд, ӯ нахостааст, ки асархояшро ба мақсади муаррифи барои тақриз вогузорад.

М. Вораста ба сифати чопи асархояш диққати ҷиддӣ меодааст. Дар паҳлӯи ин ки китобҳои вай чопи дараҷаи баландро дидаанд, муқоваҳои онҳо ба тасвирҳои ранга оро ёфтаанд. Аксиҳои болои муқоваи аввал ба мазмуни дoston мувофиқат мекунанд. Дар муқоваи «Мочарои ҳавопаймо» акси тайёраи оташирифта ва дуртар аз он болои достони ҷавоне духтари мадҳуше тасвир ёфтааст. Ин як навъ таваҷҷӯҳи хонандаро ба сӯи мавзӯву мазмуни китоб ҷалб кардан аст. Яъне хонанда бо тамошои акси болои муқова барои мутолиаи он омодагӣ мегирад.

* * *

М. Вораста ба истиснои достони «Мочарои ҳавопаймо» мавзӯи асарҳои дигаршро ишқӣ, иҷтимоӣ медонад. Вале таҳқиқи жанри «Садои вичдон» ва «Мочарои ҳавопаймо» таваҷҷӯҳи муҳаққиқро ба сӯи асарҳои мочарописандӣ мебарад. Тавре ки пештар ишора кардем, одатан асари мочарописандӣ дар асоси муносибатҳои ошиқона ва ғаълоияти қаҳрамонони дилбохта арзи вуҷуд карда метавонад.

Он ҳодиса ҷолиб аст, ки М. Вораста шояд аз назарияи жанри мочарописандӣ беҳабар буд ва аз тарафи дигар вай ба нияти достони мочарописандӣ навиштан қалам ба даст нагирифтааст. Агар дар «Мочарои Ҳавопаймо» роҷеъ ба сарнишинони як тайёра, ки аз ҳар қабила мардум иборат буданду дар натиҷаи руҳ додани ҳодисаи ғайри ҷашмдошт ба марг рӯ ба рӯ мешаванд, қисса намояд, дар «Садои вичдон» ба фармони вичдон итоат кардан ва хостаҳои худро бо меъёрҳои ахлоқӣ андозагирӣ намудани инсонҳои ҷомеаро мавриди баҳс қарор медиҳад. Дар ҳарду маврид ҳам муносибатҳои ишқӣ ҷузъи асосии мавзӯи марказиро ташкил намода, балки боиси пайдо шудани силсилаи

вокеаву ходисаҳои тасодуфӣ шуда, сужаи асари мочарописандиро ташкил медиҳанд. Тамоми рӯйдодҳои «Мочарои ҳавопаймо» ва «Садои вичдон» ба асоси нақшаи зайл сурат бастаанд: нахустин ошноии Начиб бо Суҳайло чун лаҳзаи ширини ҳаёти қаҳрамони марказӣ; сукути тайёра ва дар байни оташу дуд қарор гирифтани Начибу Суҳайло; начот ёфтани қаҳрамони мусбат; сипарии рӯзу шабҳои дилчасп дар яке аз меҳмонхонаҳои шаҳри Техрон; маризии Суҳайло ва Начиб, истикболи гарми падару модар аз онҳо; зиндонӣ шудани Начиб; ифшо гардидани тахрибкориҳои Фаридун; озод шудани Начиб аз зиндон; баргузориҳои тӯи арӯсии Начибу Суҳайло ва оғози зиндагии нав дар сарнавишти ду дилдода. Чунин нақшаро барои сужаи «Садои вичдон» ҳам тартиб додан мумкин аст: гирифториҳои Орифу Симо ба ҳодисаи нохуш; пайдо шудани Ваҳид ва Орифу Симоро начот додани ӯ; ба доми фоҳишазане чалб гардидани Ориф; беларастор мондани зану хохари Ориф; Фаридаро дуздидани Карим; ба оворагиҳо рӯ ба рӯ омадани Ваҳид ба хотири начоти Фариди; таслим ёфтани гурӯҳи калони дуздҳо ба чанголи қонун...

Ин қабил асарҳо хоҳу ноҳоҳ ҷанбаи тичоратӣ доданд. Аммо ҳамин сифат барои достони мочарописандӣ падидаи асосӣ шинохта мешавад. М. Вораста дар мавриди «Мочарои ҳавопаймо» менависад: «Шумо, хонандагони гиромӣ, мулоҳиза хоҳед фармуд, ки ҳар кадом аз сарнишонон чӣ вазъро дар он лаҳзаи ҳавлнок ба худ мегирад». Ин ҳамон лаҳзаест, ки қаҳрамони марказӣ — Начибу Суҳайло акнун ошно шудаанду тайёра оташ гирифтааст. «Оё дар он соат пул, дорой, қудрат, шавкат, зан, фарзанди бача ба дарди онҳо меҳӯрад, якбора ҳама сарнишонон мултафит мегарданд, ки онҳо ҷабран ва қаҳран бояд бимиранд». Тасвири ҳолати рӯҳии сарнишонони тайёра лаҳзаҳои оташгирии он ва рафта-рафта ба сукут кардану дакаи охири он болои замин хеле даҳшатовар мебошад. Ҳама тасаввур мекунанд, ки баъд аз чанд дақиқа нобуд мешаванд. Табиист, ки дар чунин ҳолатҳо инсон ба тавбаву надомат медарояд, аз худо кӯмак меҷӯрад, гуноҳу орзуҳои пеши назар меорад, зулмҳои кардааш ба хотираш меоянд. Вале дигар надомат дар он лаҳза, ки ба остонаи марг қарор гирифтаанд, чӣ ғоида дорад? Бо вучуди ин, ду ҷавон, ки баробари ошноӣ дар қалб меҳри ишқ парваридаанд, ба ҳукми тасодуф, аз чанголи марг начот меёбанд. Барои муаллифи асари мочарописандӣ маҳз тақдири ҳамин ду дилдода муҳим аст, зеро воқеаҳои баъдии сужаи асари ӯро фаъолияти ҳаминҳо амалӣ месозанд. Дар ин жанр дар ҳолати ғайриҷашмдошт унс гирифтани ду ҷавони ба ишқ мӯхтоҷ ҳатмӣ мебошад. Онҳо то руҳ додани ҳодисаи тасодуфӣ бояд ба ҳамдигар ошиноӣ надошта бошанд. Бо сурат бастанӣ шиносӣ ва пайдо шудани орзуҳои нав ҳодисаи нохуше садди роҳи онҳо мешавад. Ин ҳодиса якеро мӯхтоҷи дигаре месозад. Суҳайло мадхуш аст, аммо Начиб бо аз ҷой бархостан ба ҷусту-

ҷӯи дӯстдоштааш мепардозад. Меҳру муҳаббати ошиқ маъшуки беҳолро хушёр мекунад. Онҳо гумон мекунанд, ки минбаъд роҳанго сафед аст, аз ин ҳодисаи сахтгаре пеши роҳи дилдодагонро нахоҳад гирифт. Қаҳрамони мочарописанд ҳамин навъ бояд фикр кунад.

Дуруст аст, ки то эҷоди ин асар М. Вораста китобҳои мочарописандии зиёдеро мутолиа кардааст, вале ҳақ ба ҷониби Ризо Бароҳанӣ аст, ки гуфтааст: «Иртибот бо дунёи Ғарб гарчи дар равиши нигориши нависандагони афғонӣ аз назари интиҳоби мазомин ва мавзӯёти насрӣ тағйироте падида оварда, аммо ин омезиш ҳаргиз натавонистааст, ҳисси тақлид аз аврупоёнро дар осор ва навиштаҳои дostonсароёни афғон ранги навин ва матлаби дилпазире ба худ гирифтааст». Аз сӯи дигар, адабиёти шифоҳии халқҳои Шарқи Мусулмонӣ аз доштани мазомину тасвирҳои мочарописандӣ бархурдор буд. Дostonҳои қаҳрамони адабиёти навиштаи ҳамчунин. Яъне дostonи мочарописандии нав дар заминаи асарҳои дар ҳамин жанр эҷодшудаи пешина инкишофи сифатиро дидааст. Махсусан, афсонаҳои халқӣ пур аз ҳодисаҳои мочарописандӣ будаанд.

М. Вораста, пеш аз ҳама, аз мактаби адабиёти шифоҳӣ ва баъд таҷрибаи мочарописандии Аврупову Ғарб дарс омӯхтааст. Ҳарчанд ки боз тақрор мекунем, ӯ гумон надошт, ки дар жанри мочарописандӣ асар эҷод менамояд. Баъзан ҷунин падидаи адабиёти навиштаи ҷиддӣ намешуморанд, зеро он гӯё аз воқеият дур аст ва инсон корхоёро анҷом медиҳад, ки аз тавоноиву қудрати ӯ берунанд. Дар мавридҳои дигар гӯё ин адабиёт инсонҳои ҷомеаро «хаёливу хоболуд ва худкуши бегонапарвар» месозад. Албатта, тахайюли эҷодӣ дар ин навъ асарҳо ба дараҷаи баланд аст нисбат ба «адабиёти ҷиддӣ». Маълум аст, ки ҳар жанр қонуниятҳои дохилии худро дорад ва қаҳрамони амалкунанда низ ба ҳамон равиш мувофиқ мегардад. Дар айни замон адабиёти мочарописандӣ аз навиштаҳои фантастӣ ва дедективӣ низ бебаҳра наместонад. Нишонаҳои онҳоро дар «Мочарои ҳавопаймо»-и М. Вораста ба мушоҳида мегирем. Ин ҳодиса ҷунин маънӣ дорад, ки жанри мочарописандӣ дар дохили худ жанрҳои дигарро низ ҷой дода, бо онҳо як навъ омезиши мантиқӣ меёбад. Масалан, дар адабиёти қадим дар таркиби жанри солнома жанрҳои дуҷумдараҷа, монанди мақолаҳои солнома, қиссаҳои таърихӣ, ҳолат ва ғайраро ба мушоҳида гирифтани мумкин буд. Умуман, қонунмандии жанрҳои калонҳаҷм аз ин ҳодиса ори буда наметавонанд. Ч. М. Мелетинский тадқиқотро то он ҷо бурдааст, ки роман дар пайдоиш ва инкишофи новелла саҳм гузоштани мумкин аст. Робитаи мантиқӣ байни жанрҳо ҳаст ва ин ҳодисаи мусбат шинохта мешавад. Муҳим он аст, ки ҷунин омезишҳои боз жанри ҳуқумронро дар радифи аввал мебарад. Ба ақидаи М. Вораста ду дostonи номбурдаи ӯ ишқиву иҷтимоӣ бошанд ҳам, моҳияти мочарописандии онҳо равшантар аст нисбат ба қимати ишқиашон. Аз сӯи дигар, қимати

ишқиву ичтмоӣ боиси баланд рафтани ҷанбаи мочарописандӣ гардида, ин жанрро мукамал месозад. Илова ба ин, ҳодисаи дигари адабӣ ба мушоҳида мерасад, ки яке аз жанрҳои дуҷумдараҷа ё муттаҳидшуда худаш мустақилият пайдо мекунад. Дар ҷунин ҳолатҳо унвон ва сарлавҳаи асар ба кӯмаки жанр ҳоҳад расид. Масалан, «Аз китоби ёдгориҳо», «Аз китоби Куръон...», «Аз китоби таърихи қадим» ва ғ. Бартари М. Вороста аст, ки моҳияти жанрро дар унвони асараш ғунҷонида, онро «Мочарои ҳавопаймо» номидааст.

Ташаккули силсилаи жанрҳо дар адабиёти нави форсӣ ба он сӯ майл дорад, ки гоҳ-гоҳе дар дохили жанри достони тӯлонӣ ҳикоятҳо ва ё дар жанри дуҷум сурудҳои лирикӣ пайдо мешаванд. Вале ҷунин омехташавӣ боиси тартиби силсилаи жанрҳо намешавад. Пас муаллифро лозим меояд, ки зимни муҳокимаи жанри асосӣ дар мавриди ҳикояту суруди лирикӣ аз шарҳу эзоҳ қор бигирад. Масалан, ин тавр: ҳикоятро дар достони тӯлонӣ як қаҳрамони он анҷом медиҳад; суруди лирикиро шахсе, ки дар дром ҳаракат мекунад, иҷро менамояд ва ғайра. Дар адабиёти гузаштаи форсӣ муаллифон бидуни шарҳу эзоҳ ба омезиши жанрҳо роҳ додаанд, ба ин сабаб ки он вақт ҷунин масъала ба миён наомада буд. Дар мавриди дигар, жанрҳои мақомот, мақола, ҳадис, манокӣб, ахбор, таърих, сияр ва ғ. дар давраи нави инкишофи адабиёти форсӣ аз байн рафтанд. Ин ҳодисаҳои табии мебошад. Мисле ки дар адабиёти қадими рус «эклога», «ода» мавқеъ дошт, аммо имруз моҳияти жанриашро гум кардаанд. Ҷунин шароити нави зиндагӣ ба воқеияти нав якҷоя пайдо шуда, жанрҳои дигарро тақозо дорад. Бинобар ин, адабиёти нави форсӣ дар паҳлӯи достону қиссаҳои ишқиву ичтимоӣ, интибоҳӣ, таърихӣ ва ғайра доштани ба навъи насри мочарописандӣ низ алоқа гирифт, ки бешак муштариёни он ҳар қадар дерписанду саҳтгир бошанд ҳам, аз мутолиаи «Садои вичдон» ва «Мочарои ҳавопаймо»-и М. Вороста лаззати маънавӣ хоҳанд бурд.

Қаҳрамонони достони «Садои вичдон» — Ориф ва Симо ҳангоми бозгашт аз саёҳати табиати беруни шаҳр тавассути мошин пиёдагардери бо номи Ваҳид зер мекунанд. Ориф ва Симо, ки зану шавҳар буданд, рӯҳану вичдонан азоб мекашанд, гуноҳи қардашонро барои худ намебахшанд. Аммо Ваҳид дар муҳокимаи судӣ худро айбдор эълон карда, гунаҳгори асосиро наҷот мебахшад. То ин ҷо маводи дoston ва тасвир моли достони мочарописандӣ нест. Он гӯе муқаддимаест, ки барои офаридани қаҳрамонони асари мочарописандӣ заминаи воқеӣ пайдо мекунад. Ориф ба бепарвоӣ дода шуда, ба макри зани фоҳиша — Симин гирифтормешаваду аз зану хоҳараш — Симо ва Фарида фаромӯш мекунад. Дар ҳамин вазъияти нодориву гурӯснагии оилаи Орифино Воҳид ба кӯмаки онҳо мерасад ва ба Фарида ошноии нахустини ӯ сурат мебандад. Қиссаи ишқии онҳо аз ҳамин ҷо оғоз мегирад. Маъмулан духтар ғарқи ҳодисаҳои та-

содуфӣ мегардаду писар аз паи начоти ӯ ба мубориза мепардозад.

Баъд аз ошноӣ ва дилбастагии ошиқон қувваҳои одамие пайдо мешаванд, ки бо амалиёти ғайриҷашмдошт боиси ҷудоӣҳои ду ҷавони дилбохта мегарданд. Дар достони «Мочарои ҳавопаймо» — Начибу Суҳайло ва дар «Садои вичдон» — Воҳиду Фариди чун рамзи қувваи некӣ дар муқобили худ қувваи бадиро дар шахси Ҷовиду Фаридун («Мочарои ҳавопаймо») ва Кариму холаи Симин» («Садои вичдон») мебинанд.

Ҳарду ҷониб ба хотири амалӣ сохтани мақсадҳои худ ба фаъолият мепардозанд. Чун анъана, бо вучуди ин ки мубориза шадид аст; намояндаи қувваи некӣ бо амалӣ сохтани чанд қорнамои ҳарифи худ — намояндаи қувваи бадиро маҳв месозад. Вале дар ин маҳвсозӣ қувваи ғайр пайдо мешавад, ки он намояндаи қонун буда, аз қувваи некӣ ҷонибдорӣ мекунад. Лаҳзаи задухӯрди қувваҳои некиву бадӣ он вақт моҳиятнок ҳисоб меёбанд, ки агар қувваи ғайр дар ҳалли интиҳои он низоъ мавқеи алоҳидаро дар ихтиёр дошта бошад. Намояндаи қувваи ғайр ё қонун — пулис мебошад, ки масалан, фаъолияти он дар асари дедективӣ хеле ҷашмрас аст, зеро ҷилави тамоми ҳодисаҳои тасодуфӣ дар ихтиёри ӯянд. Ҷустуҷӯӣҳои пайвастаи пулис дар жанри дедектив аз оғоз то поёни асар идома меёбанд. Дар асари мочарописандӣ бошад пулис метавонад бо фаъолияти тибқи нақша тамоми воқеаҳои мочароиро ҷамъбаст намояд. Яъне қувваи некӣ дар поёни фаъолияти хеш ба кӯмаки қувваи ғайр зарурат пайдо мекунад. Вақте ки дар тасвир натиҷа ба сӯи зарурат даъват меомояд, худ аз худ ин қувва ба кӯмак ҳозир мегардад. Чунин нест, ки пулисро бо телефон даъват кунеду ба омадани он интизорӣ кашед, балки намояндагони қувваи некӣ ҳангоми амалиёти марговари худ якҷафъаӣ аз ҳамқорони пулис пай мебаранд.

Яъне дар асари мочарописандӣ ду қувваи зидди якдигар қудрату тавоноияшон мусовӣ — баробар бояд бошад. Тезу тунд шудани низоъ низ ба ҳамин сифати қаҳрамонон (дар ин навъ асарҳо иштирокчиёни сужаро ба мусбату манфӣ тасниф кардан нодуруст мебуд) вобастагӣ дорад. Нуктаи интиҳои ин низоъ дар бораи бартарии тавоноии қувваи бадӣ огоҳӣ пайдо мекунад. Ана ҳамин вақт даҳолати қувваи ғайр ба фоидаи қувваи некӣ хатмӣ мегардад. Дар ин лаҳза моҳияту қимати қувваҳои разманда равшан шуда, таъсирбахшии тарбиявӣю маънавии тасвири мочарописандӣ таъмин мегардад. Баъд аз он ки иқдоми қаҳрамонон бомуваффақият анҷом мегирад, ҳарду тараф ба хонанда таъсир мебахшад, ба яке нафрат мекунад, аз дигараш илҳом гирифта, офарин меғӯяд.

Дар ин навъ асарҳои бадеӣ намояндагони қувваи бадӣ ба ҳарифони худ — қувваи некӣ зарари пешакӣ расонанд ҳам, он барои тарафи некӣ ноаён сурат мегирад. Чунин ҳолат ба Начиб рух дод, ки фақат тафтиши гумрукӣ дар ҷомадони ӯ мавҷуд бу-

дани маводи нашъаро ифшо сохт. Натиҷаи он амали зараррасон барои ҳарду ҷониб як вақт маълум мешавад. Қувваи бадӣ, ки дар либоси дигар бо рақибаш дар сафар аст, аз кашфи қорланди гумрук кайф мекунад, дуртар қоҳ-қоҳ механдад. Дар айни замон ҷониби некӣ ҳам аз ин натиҷа маънӣ мегирад, ки чунин тахрибқориро кадом касе ба анҷом расондааст. Дар ин ҷо ҳам ду лаҳзаи психологӣ ҳарду тарафро фаро мегирад. Аввал азоби рӯҳӣ насиби қувваи бадӣ мегардад, то замоне ки натиҷаи зарарашро бо ду ҷаҳми сар мебинад. Баъд якдафъаӣ, ногаҳон ба қувваи некӣ таҳдиди психологӣ — руҳӣ рӯ ба рӯ меояд, аз он сӯ, ки ӯ бегуноҳ аст ва вичдонаш чунин нағро бардошта наметавонад. Аз тарафи дигар, боло рафтани тасвири психологӣ боиси мавқеъ пайдо кардани оҳанги романтикӣ дар асари мочарописандӣ мегардад. Психологизми тасвир бо тасвири романтикӣ омезиш ёфта, характери қаҳрамонро пурқуввату мукамал менамояд.

* * *

М. Вораста бо ду-се достони хеш ба насри мочарописандӣ оғоз бахшид. Ҳоло душвор аст гуфтан, ки ин достоннавис пайравон пайдо мекунад ё не. Сарфи назар аз ин ки силсилаи воқеаҳои мочарописандӣ аз муҳити иҷтимоии Шарқи Мусулмонӣ дуранд, М. Вораста тавонистааст пешгӯӣ кунанд, ки дер ё зуд ҷомеаи пешрав ва инкишофёбанда худ ин навъ ҳодисаҳоро тақозо хоҳад кард. Дар асарҳои номбурдаи ин муаллиф нишонаҳои «мафия» пайдо шуда истодаанд. Нашъамандӣ, фитнес, таҳдидҳои сари инсонҳои покниат, боло рафтани мавқеи сармоядорӣ, парвариши моликияти хусусӣ, бизнес ва ғайраву ҳоказо падидаҳои мебошанд, ки ба асари таъсири манфии бегонапарварӣ ҷомеаи феъли Шарқи Мусулмониро фаро гирифта истодааст ва хоҳу ноҳоҳ онҳо ба тасвири бадеӣ зарурат пайдо мекунад. Нишонаҳои тасвири ин падидаҳо ҳанӯз адабиёти шифоҳиро фаро гирифта буданд, ки бо номи «афсона дурӯғ аст» аз мадди назар дур андохта мешуданд. Инсонӣ воқеъ ба ҳар навъ нишебу фарозҳои зиндагиро паси сар кардан омодагӣ бояд гирад. Достонҳои М. Вораста бо сарнавишти қаҳрамонҳои дар сурати «қувваҳои бадиву некӣ» овардааш як навъ «ихтorest» ба инсонҳои имрӯзӣ, ки «дунё ба умед аст» ва умедҳо бидуни муборизаҳо ҷомеаи амал нахоҳанд пӯшид. Аз воқеияти дурӯғин бофтан, бехтар аст, ки падидаҳои мочарописандӣ эҷод кард, зеро муштарӣи мефаҳманд, ки онҳо ҳоло воқеияти мушаххас намебошанд.

IV. ДУ ЧЕҲРАИ АДАБИ

Дар радифи чеҳраҳои шинохтаи адабиёту фарҳанги имрӯзаи Афғонистон ҳама бо номҳои Муҳаммад Акрами Усмон ва Аса-

дулло Ҳабиб чун суханварони боистеъод ошно мебошанд...

I

Муҳаммад Акрам фарзанди Гулом Форуқи Усмон буда, соли 1937 дар шаҳри бостони Хирот чашм ба дунё кушод, миллаташ пуштун ва забони модариаш форсӣ (дарӣ) мебошад.

Акрами Усмон дар Қобул ва қисман дар Техрон нашъунамо ёфта, дониш омӯхта, соли 1962 фокултаи ҳуқуқ ва улуми сиёсиро дар Қобул ба поён расонд ва соли 1971 ба дарёфти дараҷаи докторӣ (номзади илм) дар риштаи ҳуқуқ ва улуми сиёсӣ аз Донишгоҳи Техрон мушарраф гардид.

Доктор Акрами Усмон соли 1961 издивоҷ карда, соҳиби ду писару як духтар мебошад. Ӯ худ мегӯяд: «Ман зиндагии оилавиरो бо ишқ шурӯъ кардам ва ҳамсарам Малиҳаро, ки аз табори тоҷикони шаҳри Қобул аст, мисли нахустин рӯзҳои ин оғоз дӯст дорам. Ӯ муаллимаи кӯдакистон аст. Номи писари бузургам Майванд аст ва мисли падараш дунболи ҳуқуқ рафта — ҳамон матои арзон ва беҳаридор, ки дар шаҳри мо бозор надорад. Орзу ягона духтари маҳбубу меҳрубонам синфи аввали фокултаи инглисӣ аст. Ва Умед писараки кӯчакам шогирди синфи якум буда, ҳар шаб бо қиссаи шӯр ва ширине аз падараш ба хоб меравад. Мепиндорам қиссанавис мешавад ва қалам задану рост гуфтанро пеша мекунад. Ва модари парҳезграм, ки зодаи Мазори Шариф аст — Сакина дар тамоми намозҳояш моро дар назар дорад ва дуоҳои гармашро нисори мо ва тамоми бандагони худо мекунад. Мо ҳама дӯсташ дорем ва зери сояаш шодмонем...»

Доктор Акрами Усмон узви вобастаи академияи улуми кишвараш буда, чанд муддат раиси Анҷумани нависандагон буд. Феълан Акрами Усмон бо аҳли оилааш муқими шаҳри Техрон мебошад. Беш аз бист сол аст, ки дostonҳои кӯтоҳи ӯ дар рӯзномаву маҷаллаҳои Афғонистон чоп мешаванд. Қисме аз дostonҳои кӯтоҳаш дар Эрон, Маҷористон, Иттиҳоди Шӯравӣ ва Олмони Федерол ба нашр расиданд. То кунун се маҷмӯаи дostonҳои кӯтоҳаш зери унвонҳои «Вақте ки найҳо гул мекунанд», «Дарзи девор» ва «Мардора қавл аст» аз тариқи Анҷумани нависандагони Афғонистон ба нашр расидаанд. «Нуктаи найрағӣ» ва «Мардора қавл аст» ном дostonҳояш асоси филмҳои бадеӣ гардидаанд. Илова ба маҷмӯаҳои адабии Акрами Усмон соҳиби чанд маҷмӯаи мақолаҳову асарҳои илмӣ низ мебошад: «Равобити дипломосии Афғонистон ва Иттиҳоди Шӯравӣ аз соли 1919 то соли 1967» (1971), «Ҳуқуқи байналмилалӣ умумӣ» (1975), «Шеваи тавлиди Осийё ва теорияи даврабандии таърих» (1989) ва ғайра.

Дар маҷмӯъ Акрами Усмон дар риштаҳои ҳуқуқ, таърих, хабарнигорӣ ва дostonнависӣ фаъолият доштааст. Вале, тавре

ки болотар ишора рафт, Акрами Усмон ҳамчун дostonнависи бомаҳорату боистеъдоди муосир шӯҳрат дошта, дар миёни алоқамандони адабиёт, ҳамчун «ровии ғамномаҳо ва шодиномаҳои рӯзгор» ва «Шаҳрзоди шаҳр» машҳур мебошад. Зеро ӯ дostonнависест, ки Кобулу кобулиёнро хуб мешиносад, халқашро дӯст медорад ва барои таърихи мардумаш менависад. Ба таъбири эшон, нахустин шарт дostonни хуб садоқати дostonнавис аст. Дostonнавис агар истеъдод надошта бошад, дигар чизе нахоҳад дошт. Истеъдод садоқатро ба вучуд меорад.

Дар дostonҳои кӯтоҳи Акрами Усмон одатан, нақл дар оғоз аз ҷониби муаллиф сурат гирифта, идомаи он ба ихтиёри иштирокчи асоси гузошта мешавад. Дар мазмун бошад оҳангҳои иҷтимоиву фалсафӣ боло мегирад. Ба таъбири Акрами Усмон, дostonи кӯтоҳ марҳалаи булуғ ва камоли фикр аст ва метавонад оинаи тамоми нумои зоҳир ва ботини як нафаре бошад. Ин таърифест, ки барои дostonҳои кӯтоҳи Акрами Усмон ҳамчун қолаб хизмат кардааст. Дар эҷоди дostonҳояш ин нависанда аз паи тақлид ба новеллаҳои аврупоӣ намеравад. Хатто дostonҳои кӯтоҳи ӯ ҳеҷ гоҳ бо услубу мавзӯ ва сиришти инсон ба навиштаҳои Зарёбу Спужмай ва Асадулло Ҳабибу Карим Мисок шабоҳат надоранд. Акрами Усмон дар тасвир хеле бомасъулият ва ҷиддӣ мебошад. Ӯ дostonнависест, ки аз зиндагӣ ва шахсият ҷудо буда наметавонад. Шаҳс дар дostonҳои вай қасест, ки ҳамеша муаллиф дар паҳлӯяш мебошад, вале қаҳрамони ӯ мустақилона фаъолият менамояд. Ҳамзамон инсон дар маркази воқеияти тасвир қарор гирифта, аз он ҳеҷ вақт дурӣ намечӯяд. Барои дostonҳои кӯтоҳи Акрами Усмон одами воқеӣ, ошиқи ҳақиқиву шайдо низоъҳои боварибахш, гиряҳои талхи ошиқону модарон, каси рӯҳафтада ва ғайра муҳиму асосианд.

Нависанда айёми ҷавониашро ба хотир оварда навиштааст: «дақиқан намедонам, ки чӣ гуна ба навиштан оғоз кардам. Дар синфи ҷаҳоруми ибтидоӣ мутаваҷҷеҳ шудам, ки чизҳое менависам ва ин чизҳо рафта-рафта дар рангинномаҳои пойтахт роҳ боз карданд ва идома ёфтанд». Албатта, фосилаи зиёди ин роҳро ниҳоятест нест.

Нахустин дostonи кӯтоҳи ӯ бо номи «Духтари по ба занҷир» бисту панҷ сол пеш дар маҷаллаи «Жвандун» ҷоп шуд. Ин «нахустфарзанд» Акрами Усмонро илҳом бахшид ва ӯ чун ҳунарофарин рӯз то рӯз дар парвариши камолоти маънавии ҳеш кӯшишҳо ба ҳарч дод, то «шаффофтар, одамтар, воқеитар ва мустақилтар шавад». Баъди он «Вақте ки найҳо гул мекунанд», «Мардора қавл аст», «Саволи ҳатмӣ», «Аз беҳи бутта», «Мард ва номард», «Ҳасани ғамкаш», «Нуктаи пайвандӣ» барин дostonҳояш арзи вучуд карданд. То алҳол беш аз сад дostonи кӯтоҳ эҷод кардааст. Дар сужаи онҳо хуфтагону фирефташудагони зиндагӣ гӯё аз хоб бедор мешаванд ва ҷунин хулосаи мантиқӣ мебароранд: ҳар кас он кунад, ки имрӯз ва фардо ӯро суд дорад. Акрами Усмон ҳамон сон аст, ки менависад ва ҳа-

моно менависад, ки ҳаст. Кушодарӯй ва фурӯтанӣ аз хислатҳои умдаи ӯянд, ки ба сиришти қаҳрамонҳояш интиқол ёфта. Равони Акрами Усмон «саршор нз ангезаи ишқ ба инсон ва ишқ ба авҷгоҳҳои кинишҳои волои инсонӣ» аст,— менависад шоири овозадори Афғонистон Восифи Бохтарӣ дар пешгуфтори маҷмӯаи тозаи нависанда «Мардора қавл аст».

Достонҳои кӯтоҳи ин нависанда дорои тавсифҳои шахс, шахру маҳалҳо ва кӯчаҳо, тавсифи ашёву урфу одат ва рӯйдодҳо мебошанд. Зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки муаллиф дар достони кӯтоҳ он мақсаду вазифаеро ба миён гузоштани мешавад, ки ҳалли бадеии онҳо аз доираи қудрати ин жанри хурди насли берунанд. Аммо дар асл ин тавр нест. Достоннавис бо нақли кӯтоҳу тавсифу тасвирҳои мушаххас ва овардани мақолу зарбулмасал сарнавишти қаҳрамонро вобаста ба масъалаҳои хати суҷа равшану возеҳ баррасӣ мегардонад.

«Набӣ аз беҳи бутта буд, ҳеч кас кас ва кӯяшро наменинохт, ҳатто худаш. Мисли саморук ки баҳорон лаби чӯяке мерӯяд ӯ ҳам ғафлатан дар он кӯча сабз шуда буд... Қадаш якуним қади дигарон. Мӯрча зери пояш озор намедид ва бадтарин душманаш ишқамаш буд, чи пур меҳӯрд ва зуд сер намекард. Бачаҳои кӯча... номашро гузошта буданд: «Набӣ шутур!», «Набӣ ҳода!», аммо ӯ як гӯяшро дар мекард ва гӯши дигарро девор...» Достони «Аз беҳи бутта» бо мазмуни боло оғоз ёфта, таври зайл хотима меёбад: «...Аммо Набӣ аз ҳаво ҳамон ҳавобуталро қапид ва дар як он чунон бар сари Раш (Рашид) кӯфт, ки дунёро хун гирифт... Сипас чун шере бо як част ба берун парид ва сар ба бешаву биёбон гузошт».

Боре дар як воҳӯрӣ бо хонандагон ҷавоне ба нависанда гуфта буд: «достон дар ҷои муносибе поён наёфта, беҳтар буд дар ҷои муносибатеро поёнаш меодед». Он вақт ҷавоби Акраму Усмон чунин сурат баста буд: «дуруст мегӯӣ, аммо ин достон худаш ҳамон ҷо аз нафас афтада ва ба худ поён додааст. Ман дар афсор задани достонҳоям дасте надорам». Яъне қаҳрамонҳои достонҳои Акрами Усмон мисли онанд, ки хангоми ғаъолияташон аз ӯ ҷудо нафас мекашанд, роҳ мераванд, ҳарф мезананд ва зиндагӣ мекунанд. Бинобар ин онҳо бо тамоми кистиву кӯтоҳиашон мавҷудияти саркаше мебошанд, ки нависандаро мисли мум дар панҷаҳояшон шакл медиҳанд. Чунин ҷиҳати достонофарии Акрами Усмон ӯро «бардаи ҳалқабаргӯши достонҳояш мегардонанд».

Ин як навъ озодӣ аст, ки барои муаллиф «аз ҳамин нукта оғоз меёбад». Албатта, ин чунин маъни надорад, ки нависанда аз қаҳрамонҳояш ҷудо зиндагӣ мекунад. Баръакс, ин ҳунари эҷодӣ аст, ки мустақилият ва озодандешии қаҳрамонро боло мебарад.

Набӣ дар тасвири Акрами Усмон «харкори беҳар мебошад», вале мардиву мардонагӣ, олиҳиматӣ ва фурӯтанӣ асоси сиришти ӯро ташкил додаанд. Набӣ ба нангу номус аст. Ӯ тамоми таҳ-

кирхоро нисбати худаш қабул дорад, аммо вақте ки чунин таҳқир ба сӯи ҷинси зан равона мешавад, вай рақибро маҳв месозад. Набӣ дорои маданияти баланди инсонӣ мебошад. Ҳамин сифат шахсиятҳои бадеии дostonҳои дигари А. Усмонро фаро мегирад. Новобаста ба мавзӯи интихобшуда, ҷихати мардонагӣ асоси тинатро ташкил дода, қимату арзиши дostonҳои кӯтоҳи ӯро баланд мебарад. Дар тасвири мардонагӣ ба қаҳрамон нисбат додани азимҷуссагӣ, бақувватӣ мавқеи намоён дорад. Чунки дар ҷомеае, ки одамҳои бадеии А. Усмон рӯзгор доранд, табақаи боло ҳасту табақаи поён. Дар дostonи «Мардора қавл аст» Шер ҳамин навъ шахс аст. Ин ҷо мавзӯё ишқ мебошад ва паҳлавонсиратии Шер на ба мақсади ҳалли масъалаи ишқ ва мағлуб сохтани рақиб, балки ба манзури исбот кардани ҳаққу ноҳақӣ ва ҳифозати наngu номуси инсонӣ мебошад. Азбаски бо як тасодуфе Шер бо бародари дӯстдоштааш Тоҳира бародарони қуръонӣ эълон мешаванд, ӯ аз ишқаш бо Тоҳира даст мекашад, то ки анъанаву урфу одати бобоиро хароб насозад. Дар характери Шер манфиати шахсӣ ва нафшиканӣ мавқеи дуумдараҷа доранд. Қавли додаи мардон аз ҳама гуна падидаҳои дигари маънавиёти инсон болотар меистад. Қифоя аст, ки Шер ба ёди Тоҳира зиндагӣ дорад.

Дostonҳои кӯтоҳи «Саволи ҳатмӣ», «Нозичон ҳамдами ман», «Дарзи девор» низ мавзӯашон ишқи ҷавонон аст. Ошиқу маъшукони ин дostonҳо ноком мемонанд. Вале нокоммонӣ дар сарнавишти персонажҳои ошиқи Акрами Усмон ба мисли дostonҳои ишқии классикӣ сурат намебандад. Ин ҷо рақиб қабила ё шахси мушаххас нест, гӯё касе садди роҳ намешавад. Ғулом Расул қаҳрамони дostonи «Нозичон ҳамдами ман» духтари холааш Нозичонро сидқан дӯст медорад, аммо сарнавишт онҳоро фақат дар рӯзгори пиронсолагӣ рӯй мебинонад. Дoston то андозае оҳанги афсонавӣ дошта, меҳру муҳаббати ошиқон то рафт ширинтар намоён мегардад ва собит мешавад, ки ҷои ишқро дигар чизе иваз карда наметавонад. Мӯсо ва Лӯъбат дар дostonи «Саволи ҳатмӣ» ошиқанд, аммо ҳар ду ҷониб бечуръатанд. Мӯсо ба тӯи арӯсии Лӯъбат даъватнома мегирад. Вале дар дostonи «Дарзи девор» зиндагии Ҳабиб ба он дараҷа дахшатбор аст, ки ишқаш бо духтари ҳамсоияи ҳамдевор, то соати тӯи Лайло пинҳон мемонад. Бо вучуди ин Ҳабиб ба оянда умед дорад, ноумед намешавад: дар девор дарз, ки пайдо шуд он меафтад, пас зиндагии нав оғоз меёбад. Фалсафаи ҳаётӣ, алабатта. Дostonи «Уқоби нобино» низ аз ҳамин навъ фалсафа бархурдор аст. Бехтарин чиз озодист. Қаҳрамони марказии «Вақте ки найҳо гул мекунанд» — «Акбар, оҳ гуфт ва пеш аз он ки ба хок биғалтад, бо садон заъифе гуфт: гӯри мардият бачии ҳоким, номард, номард». Хонанда чунин маънӣ бардошт, ки гӯё дар ҳокимон мардиву мардонагӣ нахоҳад буд. Ба истилоҳи дигар «ҳеҷ гоҳ гург ба гӯсфанд ошно намешавад». Нависанда дар рӯзгори қаҳрамонҳояш ба чунин хулосаи мантиқӣ қаноат надо-

рад ва ҳамин аст, ки достони «Мард ва номард» пайдо шуд ва аз тариқи қиссаи устод Қосими мусикашинос масъалаи марду номардро дигар навъ ҳал бахшид. Мард амир Амонуллоҳон буд, ки аз ҷониби Бачаи Сақо тасвиб гардид. Баҳси устод Қосим бачаи Сақоро мафтун сохт ва чун ҳокими давр ба назди хунарманд-сари таъзим оварда ва гуфт: «Рост мегӣ, чӣ устод! Чӣ ғозимарде! Ҳақ дорӣ, ки гирия кунӣ, бозам гирия ку. Лап-лап гирия ку. Ростӣ, ки ғозимард, мард буд...»

«Мард ва номард» бехтарин достони Акрами Усмон бояд бошад, зеро гӯшае аз саҳифаи торики таърихи Афғонистонро дар замони салтанати Бачаи Сақо равшан сохтааст. Нависанда гӯё ба таърих рӯй овардааст ва гуфтахову навиштаҳои баъзе «донишмандоне»-ро, ки исми Бачаи Сақоро ба зӯғол навиштаанд, рад намудааст. Маҳз шахсияти Бачаи Сақо дар ин дoston алоқамандони зиёде пайдо кард ва он чанд дафъа аз тариқи радио ва телевизион Қобул шунавонда шуд. Ҳамин иқдом буд, ки зани бевамондаи Бачаи Сақо, ки муқими Мазори Шариф будааст, табақи қиматбахоеро барои Акрами Усмон чун рамзи эҳтирому қадриносии аз шавҳари шаҳидаш фиристодааст. Он зан дар мактубаш навишта буд: «то достони шумо касе дар мавриди шавҳари ман ба некӣ наногошта буд». Дар ҳақиқат, марди касе эътироф мекунад, ки худ мард аст ва хушбахтона мардуми авом Бачаи Сақоро ҳамин тавр мешиносанд, на «дузди роҳзан».

Тасвири бадеии Бачаи Сақо дар романи «Тулӯби саҳар»-и Фатҳӣ зикр ёфта, ишорае ба ҷиҳати мардонагии ӯ шуда буд. Дар достони Акрами Усмон Бачаи Сақо қахрамонест, ки дорон ҷиҳати машваратгарӣ, гӯш карда тавонистани касе, ҷурҷурӣ ва ғайра ӯро аз маҳдудиятҳои тангназариву кӯтоҳандешӣ начот медиҳад. Персонажи «Мард ва номард» — Қосим мавқеи муаллифро дар даст дошта, бо ҳаммусоҳибаш Бачаи Сақо аз шароити иҷтимоӣ чудо намебошанд. Пас нависанда, ки ҳамтақдири қахрамонаш аст, маҳдудиятҳои иҷтимоӣ ӯро низ фаро мегирад ва хоҳу ноҳӯ зери фишори он мемунад. Пайваста ба ин, шояд достони «Мард ва номард» ба он нияти неки муаллиф, ки романи дар мавзӯи таърих нигоштанӣ аст, ҳамчун оғози кор шинохта шавад». «Агар,— мегӯяд А. Усмон,— кор андаке дар арсаи нависандагӣ аз ман пурра бошад, мекушам, ҳалқаҳои васли дирӯзу фардору дар қиссаҳои кашф кунам ва по ба пои тақомули тадриҷӣ андеша дар пояи таърих осоре биофаринам». Он вақт нависанда ба гузашта, ба унвони буридаҳои муҷарради зиндагӣ нигоҳ накарда, балки саъй мекунад, то онҳоро дар бистари таърих ва шароит ба ришта бикашад. Акрами Усмон ба ин ақида аст, ки «таърихгароӣ дар адабиёт умуман ба бемории бостонзадагӣ меаҷомад ва нависандаи ақибнигар, рафта-рафта одат мекунад, ки фардору ноҳида бигирад». Вобаста ба ҳамин ҷиҳати кори таърихнигорӣ гуфтан бамаврид аст, ки ҳодисаҳои даҳ соли охири Афғонистон, ки пур аз даҳшату хунрезии

хо буд, Акрами Усмонро «ба ташвиш» оварда натавонистанд ва ҳамин буд, ки чизе дар ин маврид нанавиштааст. Ҳол он ки буданд дostonнависоне, ки ба ин рӯйдодҳо ҳамовоз шуданд, таҳлили чуқур накарда, дуруя асарҳо эҷод намуданд ва ватанпарастонро «хоину одамкуш» ба қалам доданд ва ғайра. Пушаймонӣ дар пеш аст. Боре банда аз Раҳнаварди Зарёб савол кардам, ки чаро ба Инқилоби Савр ва дастовардҳои он дostonне намебахшед, он вақт эшон ҷавоб дода буд, ки ман даҳ сол интизор мешавам, ки ин рӯйдод ба халқам ҷӣ медиҳад, баъд хоҳам навишт. Бале, нависандаи дурандеш хато накарда буд. Қаҳрамони мақолаи мо — Акрами Усмон ҳамчунин.

Ин ҷо як шингил аз ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Акрами Усмон оварда шуд, то ки хонандаи тоҷик ба як чеҳраи адабӣ, ки дар инкишофи сифатии насри муосири Афғонистон мақеи аввалиндараҷа ишғол менамояд, ошно гардад. Дostonҳои кӯтоҳи ӯ баёнғари сарнавишти мардуми кишвараш буда, дорои ҷиҳатҳои хосанд. Махсусан, аз нигоҳи жанр дostonҳои кӯтоҳи Акрам Усмон баррасии ҷиддиеро дар муқоиса бо ҳикояи тоҷикӣ тақозо дорад. Аз мутолиаи асарҳои ин нависанда бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки насри имрӯзи Афғонистон ба сатҳи паст набуда, балки аз ҷиҳати одамшиносиву инсонӣ заминиро дарёфттан ба дараҷаи баланд аст. Инсонҳои бадеи Акрами Усмон қорнамоиву қаҳрамонӣ нишон намедиханд, дунёи сунъӣ наме-созанд, аз пай ҳаёти «гул-гулшукуфта» намешаванд, хонаҳои «люкс» надоранд, балки онҳо одамҳои муқаррарианд, ки дар ҷомеа қарор доранд ва бо сарнавишти ҳархелаи худ дар хонанда ҳисси раҳму шафқат, меҳру муҳаббат ва одаму одамгариро меафзоянд. Чунон мекунанд, ки оинаи рубинии шавқмандони адабиёти бадеӣ мегарданд. Пас, Фаҳридини Гургонӣ дуруст гуфта буд: «бимонад, ин ривоятгар бимонад».

II

Асадулло Ҳабиб ҳамчун шоиру носир ва адабиётшиносу мунаққид машҳур мебошад. Ӯ доктори филология (номзади илм) ва узви вобастаи академияи илмҳои Афғонистон аст. Ҷоруми октябри соли 1980 нахустин Анҷумани Иттиҳодияи нависандагон ифтитоҳ гардид, ки дар он вай нахустраис интиҳоб шуд. Чанд сол вазифаи раиси Донишгоҳи Кобулро ба ўҳда дошт.

Маҷмуаи дostonу шеърҳои «Сапедандом», «Се муздур», «Досҳо ва дастҳо», «Хати сурх», мақолаҳо ва тадқиқотҳои «Дидор бо сапеда», «Бедил шоири замонаҳо», «Адабиёти муосири дарӣ», «Бедил ва ҷаҳор унсур», «Вижаҳои дostonии «Шоҳнома» ва ғайра ба қалами ин донишманд тааллуқ доранд. Фельлан дар шуъбаи дарин академӣ ифои вазифа менамояд...

* * *

Дастнависи хулосаи савонехи Асадулло Ҳабиб таҳти унвони «Сафари ман то диёри шеъру қисса» дар дасти банда маҳфуз

мебошад. Он чо мехонем: «Дар сароғози ин сафар китоби «Ман-тик-ут-тайр»-ро аз алмории хонаи падарӣ бармедорам ва мекушоам. Дар хошияи ҳар сафҳаи ин китоб ба хати шикасти падарам таърихи тавлиди ҳар яке аз фарзандонаш дарҷ аст. Шумораи ин сафҳаҳо ба даҳ мерасад ва соли таваллуди ман, ки дувумин фарзанди хонавода ҳастам, рӯзи панҷшанбе 18-и мизони соли 1320 ҳиҷри-шамсӣ навишта шудааст. Пас ин сафар то диёри шеър ва қисса ногузир аз хошияи китоби «Мантик — ут тайр»-и Шайхи Агтор оғоз мешавад, аз ҷое, ки зода шудани маро дар кӯчаи Ошиқон ва Орифони Қобул дар хонаи сарватмандзодаи тухидасте ба ҳофиза супурдааст».

Падари Хабиб аз оилаи заминдорони туркман буда, модараш аз қавми пуштунҳои кӯчманҷӣ шинохта шудааст. Ба сабаби саҳтии зиндагӣ хонаводаи Хабиб ба ҷониби Маймана кӯч мекандад, ки он чо Асадулло ҳафтсола дохили мактаби Убайди Ҷузҷонӣ мешавад. Даврони дар ин мактаб бо машаққатҳои зиндагӣ рӯ ба рӯ шудани қаҳрамони мо дар «Қафши қазокӣ» ном достони кӯтоҳи ӯ ба тасвир омадааст. Асадулло дар синни 16-17 солагнаш ба машқи шеър пардохт ва дар ҳамон солҳо нахустин ҷакидаҳои хешро, ки асосан «андешаҳои иҷтимоӣ дар қолиби вазну қофия буд ва камтар шеър» ба идораи рӯзномаи «Стурай»-и (Ситора) Маймана бурд. Назар ба иқрори Асадулло ӯ ҳанӯз ҳамон солҳо бо осори Лев Толстой, Максим Горький ва Содиқ Ҳидоят ошно шудааст.

Табиист, ки нахустин шунавандаи шеърҳои шогирдонаи вай оила ва махсусан падараш будааст. Ҳар шаб то нимаҳо бо ҷароғи равшан менишаст ва падар, ки мувоқибати фарзандаш буд, фардо мехост то ӯ шеърро бихонад. Тасаввур кунед изтироб ва шарми як шоири навқаламро, ки маҷбур шеърро барои қиблағоҳаш бихонад. Падар, ки дар айни замон шефтаи шеърро ҳунар буд, ҳангоми шунидани шеърҳои фарзандаш, донаҳои ашки хушӣ ба тор-тори риши сафедаш медавид ва ин ташвиқи бузурге барои нависандаи шеър айён мегардид.

Баҳори соли 1958 Асадулло ба хотири идомати таҳсил баъд аз синфи нӯҳ, шаҳри кӯдакиву хонаи падар ва мактаби дӯстдоштаву кӯчаҳои бозиашро тарк гуфт ва «До-рул-муаллимини»-и шаҳри Қобул манзилгоҳи нашъу намои сесолаи ӯ гардид. Аз оғози соли 1959 то поёни соли 1961 дар хобгоҳҳои омӯзишгоҳи мазкур, ки то ҷиҳил нафарро ҷой меод, сӯхбатҳои бо ҷавонон аз дехоту шаҳрҳои гушаҳои дури Афғонистон сурат мебастан, ки дар зиндагиомӯзӣ ва таҷрибаафзоии эҷодкори оянда дорои аҳамият буданд.

Ҳанӯз сафар то диёри мақсад идома дошт. Ҳаваси ангушт кӯбидан ба дарвозаи яке аз ҷаридаҳо ё маҷаллаҳои Қобул бо шеър ё қисса ӯро қарор намегузошт. Барои ҷоп шудани навиштаҳои шогирдонааш саволеро дар зехнаш бодор мекард, ки ҷӣ касеро бояд пайдо кард, ки дарди ӯро даво бахшад.

Ду сол пас аз фароғат аз Дор-ул-муаллимин он рӯзи пурҳая-

чон ва фаромӯшношуданӣ барои Асадулло мерасад. Муҳассили синфи дуввуми фокултаи адабиёти Донишгоҳи Кобул дар мавриди зиндагии деҳқонӣ, ки дӯсташ дорад ва то ҳаdde бо он аз наздик ошно аст, достони кӯтоҳе иншо намуда, ба дафтари рӯзномаи «Анис» мебарад. Он вақт раиси идораи ин рӯзнома, ки марди баландқомати бо мӯйҳои мошу биринҷ буд ва нигоҳи пурҳайбати раисона дошт, бо лутфи фаровоне қиссаи навиштаи Асадуллоро пазируфт ва онро дар шумораи 99-ум аз таърихи 28 июни соли 1963 чоп кард. Ин нахустин достони кӯтоҳи Асадулло буд, ки «Ғуруб» ном дошт. Бо чопи ин асар идораи рӯзнома эълонero ҳам барои алоқамандонаш пешкаш кард, ки он аз кушодани озмуне дар мавриди дostonҳои кӯтоҳи ҷавонон буд. Ба ин манзур ҳар ҳафта қиссае чоп мекунад ва дар охири моҳ аз ҷаҳорто беҳтаринашро ҷоиза медиҳад. Яъне ин озмун бо достони кӯтоҳи Асадулло ифтитоҳ ёфт. Моҳи мавриди назар ба поён расид. 12-уми октябри соли 1963 рӯзномаи «Анис» бо унвони «Натиҷаи мусобиқаи дostonнависи моҳи гузашта» мазмуни зайро пешкаш кард: «...Инак натиҷаи чор дostonи нашршуда дар моҳи гузаштаро бо аҳрози дараҷаи аввал аз тарафи шоғалии Асадулло Ҳабиб муҳассили пуҳанзаи адабиёт дар дostonи кӯтоҳи «Ғуруб» эълон мекунем. Дирӯз соати ёздаҳи қабл аз зуҳр ҷоизаи шоғалии Ҳабиб, ки се метр тика дрешӣ буд дар пуҳанзаи адабиёт тавассути номанигори «Анис» ба вай супурда шуд».

Асадулло Ҳабиб ба касби шоириву нависандагӣ ҷиддӣ машғул гардида, баъд аз хатми фокултаи адабиёти Донишгоҳ, ҷӣ тавре ки худи адиб ишора менамояд, «...диёри шеър ва қиссаро то дарвозаи маҷаллаҳои «Жвандун» («Зиндагӣ»), «Паштун жағ» («Овози пуштун»), охиран «Овоз» расонд ва пас аз он солҳо мегузашт ва як қиссабардори рустоҳои шимоли Афғонистон дар бораи деҳқонони ва ҷӯнони деҳоти Маймана, Шибирғон ва Андхӯ, монанди Бӯба-ҷӯпон, Юлдош, Қенча ва пирамарди ҷо дугар Ҷайлону духтари сияҳбахташ Ойдин қиссаҳое ба дафтари маҷаллаҳо меовард».

Вақте ки шахс ба сарнавишти ин адиб аз наздик ошно мегардад, мебинад, ки вай дар зиндагӣ роҳи пурпечуб ва нишебу фарози зиёдеро тай кардааст, ки ҳамаи он ба кори эҷодии ӯ таъсири фавқуллода қалоне расонидааст. «Дар соли 1352 (1974),—мегӯяд нависанда,—пас аз хатми таҳсил дар Маскав ба Ватан бозгаштаи ва дар пуҳанзаи адабиёти пуҳантуни Кобул ба тадриси аҳвол ва осори Бедил, адабиёти муосири Афғонистон ва гоҳ-гоҳе теорияи адабиёт ва нависандагӣ пардохтам...» Ба асарҳои нависанда, пеш аз ҳама бо назари мунаққидии худи ӯ бояд наздик шуд. Зеро Ҳабиб, ки ба назарияи адабиёт аз наздик ошно аст ва ин илмро барои шоғирдони Донишгоҳ тадрис менамояд, табиист, ки ҳангоми иншои шеърҳои дostonҳои кӯтоҳи миёнааш ва дромҳояш ба ҷиҳатҳои қонунмандии адабиёти бадеӣ диққат дода, ҳалли масъалаҳои сюжетсозиву устухонбандӣ ва образфариниву характерсозиро дар асарҳояш ҳамчун кори

дарачаи аввали нависандагӣ медонад. Аз ин чост, ки ӯ дар пеш-
гуфторҳои маҷмӯаҳои ва ҳам дар мухтасари тарҷумани ҳолаш
вазифаи адабиёти бадеиро вобаста ба хизмати он барои ҷоме-
аи инсонҳо дуруст дарк карда, аз кучо сарчашма гирифтани
мавзӯву характерҳои эҷодкардаашро равшан месозад. Ба ин
маънӣ, Асадулло Ҳабиб дар сафар ба диёри шеърӯи қисса шаҳ-
си танҳо набуд. Одамҳои дostonҳои кӯтоҳаш беҳтарин дӯстону
мусоҳибони ӯ буданд. Масалан, Ҳуҷаинро, ки дар маркази во-
қеаҳои сужаи дostonи «Хӯҷаин» мебинем, аз рӯи заминдоре бо
номи Қамбарбой, ки аввал дар Маймана мезисту баъд ба Қо-
бул кӯчида буд, сохтааст. Бӯба-чӯпон марде буд, ки ба ҳамин
ном дар деҳаи Турёхту, ки воқеа дар наздиқиҳои Маймана дошт,
зиндагӣ мекардааст. Қаҳрамони дostonи «Нахустин табассум»
падараш мебошад. Вақте ки падар ин дostonро дар маҷаллаи
«Паштун жағ» хонд, зуд ҳудашро дар симои қаҳрамонаш ши-
нохт ва он рӯзҳои талхи зиндагиро пешорӯ дид, бори дигар он-
ҳоро ба гӯшаи ҳаёл оварду баъд гирияҳо кард. Персонажи мар-
казии «Қафши казоқӣ» ҳуди мусофири мо мебошад. Шаҳси
қоргар дар «Гулчехра» марде будааст, ки бо оилаи Асадул-
лоино дар як ҳавлӣ ичора менишаст. Баъдҳо нависанда иқроп
шуда мегӯяд: «Дар пардохти симои қаҳрамони қиссаҳо касо-
не, ки мешинохтаам, бо эшон ошно будаам, хусусиятҳоеро ги-
рифтаам ва ҳислатҳоеро аз чилваи ҳар зоҳиру ахлоқи ашхосе,
ки ҳувияташон дар зехнам дарҳам омехта ва номушаххас боқӣ
мондааст, интиҳоб кардаам».

Чунин суҳанони нависанда барои муайян кардани бисёр чи-
хатҳои дostonҳои ӯ кӯмакгари муҳаққиқ шуда метавонад. Яъне
дар ин гуфтаҳо хонанда ба ҳодисаи воқеаҳо, рӯйдоду манза-
раҳо, тазоду низоъҳо ва персонажи қаҳрамонҳои воқеаҳо,
ки воқеӣ будани онҳо ба муҳити дехоту психологияи мардуми
он вобастагӣ доранд. Маълум мешавад, ки Ҳабиб рӯйдодҳо ва
образу характерҳои, ки ба хати сужаи асарҳои дохил қуно-
нидааст, дар овони наврасиву бачагӣ ба мушоҳида гирифта,
ҳамин мушоҳидаҳои баъдҳо ба воситаи донишҳои наву тоза,
таҷрибаи зиндагӣ ва фаҳмишҳои адабӣ чаҳонбинии васеъ
ҷамъбаст намуда, аз якҷанд рӯйдод воқеаи типиро ба вучуд
оварда, мувофиқи шароити таърихиву типии ҳаёти дехот об-
разу характерҳои бадеӣ офаридааст. Дар чунин ҳолатҳо, пеш
аз ҳама, муносибати хонандаи оддӣ, ки аз тарки мактубҳо ба му-
аллиф сурат гирифтаанд, дорои аҳамияти бузурге мебошанд:
«Саҳнаҳо ва одамҳои дostonҳои шумо, — менависад Баҳовиддин
Хурӯш, — ҳама табиӣ, зинда, воқеӣ ва реалистӣ ҳастанд. Ман ҳар-
гиз Шибирғон ва он регзорҳои надидаам, вале пас аз муто-
лиаи дostonҳои Шумо эҳсос мекунам, ки ман солҳо дар он рег-
зорҳо саргардон буда, зиндагӣ кардаам... Яқин дошта бошед,
ки чехраҳои тамоми қаҳрамонҳои дostonҳои шумо то ҳол дар
зехнам нақш бастаанд. Мисле ки ҳамаи онҳо дида бошам:
регзорҳои миёни Андхӯй ва Шибирғон, Анагелдӣ — ин туркмени

пӯстсурхи офтобсӯхта, ки дар байни руфақояш ба «акаи Юлдош» шӯҳрат дошт ва он пирамарди қабркан бо кулоҳдӯши сафедаш...» Хурӯш, ки дорон завқи бадени ба худ хос аст, ҳақиқатнигории Ҳабибро дуруст дарк карда, чеҳраҳои бадени қабркану Анагелдии туркман ва манзараву муҳити ҷуғрофии ҳодисаҳои хатти сужаи дostonҳои Асадулло Ҳабибро муддатҳо дар хотир нигоҳ дошта, ба ҳамин восита, дар характерсозиву типикунонии воқеаву рӯйдодҳои зиндагӣ маҳорати хуб доштани нависандаро таъкид намудааст. Хонандаи номбурда ба ин ақида аст, ки на ҳар нависанда таваҷҷӯҳи инсонҳоро ба сӯи навиштаҳои адабиаш чалб карда метавонад. Аз ин ҷост, ки ӯ пас аз мутолиаи намунаҳо аз эҷодиёти адибони маъруфи ҷаҳонӣ — чун: А. П. Чехов, Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевский, А. М. Горький, Бальзак, Чек Лондон ва амсоли онҳоро аз нигоҳи таъсирбахшишон муқоиса карда, адабиёти бадеиро ҳамчун баёнгарии эҳсосоти дархостҳо ва зиндагии инсонӣ мешинохтагӣ шуда, мисоли чунин осору адибонро дар муҳити адабии ҳеш ҷустани шудааст. Вале ҳунари нависандагии Ҳабибро аз чанд новелланависи дигари кишвар — Халилуллоҳи Халилӣ, Ғулом Набӣ Хотир бехтар мешуморад, ӯ ба фаъолияти эҷодии А. Горький баҳои арзанда дода, зимнан менависад: «...бештар аз ҳама худро маҷнун (қарздори — Х. А.) Горький медонам, зеро навиштаҳои ӯ буд, ки имони маро ба адабиёт ва ишқамро нисбат ба китоб ва инсон такмил намуд...»

Чунин муқоиса ба ин маънӣ нест, ки мухлиси Ҳабиб ӯро дар паҳлуи бузургони адаби Аврупову Ғарб гузоштани шуда, мавқеи нависандагии вайро ба дараҷаи маҳорати қаламзании онҳо баланд бардошта бошад. Албатта, не. Дар ҷомеаи Афғонистон монанди Ҳабиб чанд нависандаи мутараққии дигарро номбар кардан мумкин буд, ки онҳо дар асари ҳеш зиндагии воқеиро бо инсонҳои ба тасвир кашида, одамонро дар рӯҳияи инсондӯстиву ватанпарварӣ тарбия кардаанд.

Дар интиҳоби мавзӯву вазъиятсозӣ вай суҳанварони адабиёти Эрон Ҷамолзодаву Содик Чубак ва Бузург Алавию Содик Ҳидоятро пайравӣ менамояд. Ҳарчанд ки нависанда дар «Сафари ман то диёри шеър» қисса» чунин ҷиҳатҳои омӯзишашро равшан насохтааст, аммо аз ин иқрори Ҳабиб, ки меғӯяд: — «Дар тамоми роҳ то диёри қисса ва шеър бехтарин ҳамроҳони бузургмардони адабиёти ҷаҳонӣ будааст. Осори Стейнбек, Мопассан, Бальзак, Диккенс, Чек Лондон, Горький ва Толстой Чеховро ҳамеша бо худ доштаам, магар бо ҳақ бояд эътироф кунам, ки бо хондани осори Максим Горький нависандаро бо тамоми маъноии калима шинохтам. Бо ҳама арзишу аҳамияти қораиш ва бо ҳама масъулиятҳои Горькийро ситоиш мекунам, ки инсонро ситоиш кардааст. Аз нависандагони Эронӣ Содик Ҳидоят муддате машғулам мебошад... — фаҳмидан мумкин аст, ки осори нависандагони номбурда, аз як тараф, дар қори эҷодии ӯ ҳамчун сарчашмаи инкишоф ва манбаи илҳом хизмат карда

бошанд, аз тарафи дигар, масъулияти асарофарии Ҳабибро таъмин намудаанд.

Ғулом Дастагири Панҷширӣ дар як мақолааш таҳти унвони «Нигоҳи интиқодӣ бар «Се муздур» дostonҳои маҷмӯаи мазкурро таври зайл арз намудааст: «Аз сиёқи суханон ва сабки нигоҳи ва мазомини дostonҳо чунин бармеояд, ки нависандаи дostonҳо фарзанди асили халқи заҳматкаш буда, бо ҷупонони Ватан дар сини чарогоҳҳо рафта, бо деҳқонон досу дарав карда, пуштора бурда ва ба қорҳои пурифтихори тавлидӣ аз наздик ошно дорад». Тавре ки дар номаи Б. Хурӯш ҳам ба мушоҳида расид, Панҷширӣ низ ба ҷихати воқеиятбаёнӣ, ҳаётдониву инсоншиносии А. Ҳабиб майли зиёдтар пайдо карда, гуфтани аст, ки нависанда ҳаёти деҳро хеле хуб медонад. Нависанда Русто Бохтарӣ низ дар як навиштааш маҷмӯаи «Се муздур»-ро мавриди баҳс қарор дода, аз ҳаёти воқеи интиқоб шудани қаҳрамонони дostonҳои Ҳабибро таври зайл ба мушоҳида мегирад: «...Агар воқеиятро бубинӣ ва ба ҳақиқат тавачҷӯх дошта бошӣ, Шохмурод, Акрами деҳқон, Ғиҷакзани кӯр ва Бӯба-ҷупон на зиёд аз мо дуранд ва на бегона. Дарде, ки Акрам дорад, ғаме, ки дар дили зани Шоқир мечӯшад ва дили бачае, ки барои як бор кафши нав доштан, он ҳам кафши қазокӣ метапад, ҳама намоишгари дардҳову ғамҳо ва тапиданҳои худӣ мост. Мунтаҳо бо ҷилван дигар...»

Дар солҳои 70-ум таҳқиқи эҷодиёти Ҳабиб ранги дигар гирифт, ки дар ин қор хизмати шарқшинос Л. Н. Қиселёваро бояд махсус таъкид намуд. А. Ҳабиб солҳои аспирантиаш дар назди Донишгоҳи Москва чанд дostonи кӯтоҳ ва нахустин дostonи миёнааш «Сапедандом»-ро ба ихтиёри Л. Н. Қиселёва, Б. Я. Островский ва Г. А. Ғалимова гузошт, ки натиҷаи маҳсули шарқшиносони советӣ маҷмӯаи русии нависанда «Айдин» шуд. Албатта, дар тартиб ва тақмили тарҷумаи асарҳои номбурда роли Л. Н. Қиселёва бештар аст, зеро ӯ бар иловаи тарҷумаи «Сапедандом» ҳашт дostonи кӯтоҳи дигари муаллифро низ ба ӯҳда гирифтааст. Аз тарафи дигар, бисёр мактубҳои шахсии Ҳабиб ба ӯ ва сӯҳбатҳои нависанда ба нигоҳандаи ин сатрҳо собит месозанд, ки муаллиф дар тарҷумаи асарҳояш ба русӣ бо Л. Н. Қиселёва ҳамкорӣ дошта, дар шарҳу эзоҳи мундариҷаи аксари асарҳояш мутарҷимро кӯмак мекардааст. Муқаддимаи ин маҷмӯа хеле пурмазмун мебошад. Албатта, муҳаққиқ аз муқаддимаи худ таҳлили ҳамтарафаи филологии асарҳои тарҷумашудаи нависандаро ба ӯҳда надошт, балки кӯшиш шудааст, ки дostonҳои кӯтоҳи миёна ва мавқеи персонажу қаҳрамонҳои бадеии муаллифро барои хонандагони шӯравӣ муаррифи намояд. Аз ин ҷихат, масъалаҳои маҳорату санъат ва характерофариву типсозӣ ва ғ. дар омӯзиши филологии Л. Н. Қиселёва дар радифи дуюм қарор гирифтанд.

Муҳаққиқони дигар низ кӯшиш карданд, ки хонандаро бо шахсияти нависанда ва эҷодиёти ӯ ошно созанд. Олими Чехо-

словакӣ доктор Иржи Бечка ва муҳаққиқи америкоӣ Ч. Грассмак низ таҳлили мазмуну мундариҷаи чанд достони кӯтоҳу достони миёнаи «Сапедандом»-ро мавриди баҳс қарор додаанд. Бартариӣ мақолаи И. Бечка дар он аст, ки вай чанде аз наср-нависони даризабонро номбар карда, мавқеи насри муосири дариро дар асоси эҷодиёти А. Ҳабиб, махсусан достони миёнаи «Сапедандом» нишон доданӣ шудааст. Китоби Ч. Грассмак ба забони англисӣ буда, боби «Нигоҳе ба адабиёти Афғонистон» ба дарӣ тарҷума шудааст, ки ҳафт саҳифаи чопи мошинкаи он дар дасти банда маҳфуз аст. Ч. Грассмак мазмун ва мундариҷаи «Сапедандом»-ро дар чанд ҷумла таври зайл муайян кардааст: «Аввалин румони маҳаллӣ «Сапедандом» дар соли 1965 ба зухур пайваст, ки ба забони дарӣ навишта шудааст. Дар ин китоб тартиботи арӯсии як духтари ҷавони маҳаллӣ, ки хостгоронаш як аскари ҷавон ва як заминдори пир буд, гирифта мешавад. Ҳамчунон ин китоб орзуҳо ва ҳаёлотӣ ҳаяҷонангези ишқии ин дӯшиза ва нақши волидайнаш дар мавриди интиҳоби марди мавриди назар ба хубӣ ташреҳ гардидааст. Холиғихои дostonро шарҳи зиндагии фомиле дар як муҳити динӣ ва мавсумпарастии қария пурра месозад...» Бояд гуфт, ки навиштаи Ч. Грассмакро доир ба адабиёту фарҳанги Афғонистон асари ҷиддии тадқиқотӣ-илмӣ номидан душвор аст, зеро аксари мулоҳизаҳои муҳаққик, хоҳ роҷеъ ба забону қонуни замон шоҳӣ бошад, хоҳ дар бораи навиштаҳои баъзе намояндагони адабиёти пуштуву дарӣ, тоза набуда, балки шарҳу эзоҳи сарчашмаҳои маълумест, ки муаллиф гӯё бори дигар хостааст, хонандаи ғарбро ба ин соҳаи зиндагии мардуми Афғонистон ошно созад.

Мақтаби асосии эҷодиёти А. Ҳабиб ҳамеша худи ҳаёти воқеӣ ва тақдире сарнавишти халқҳои заҳматкаши Афғонистон будааст. Ҳамин буд, ки вай чун яке аз адیبони мутараққӣ дар солҳои 80-ум аз аввалинҳо шуда ба ҳаёти воқеии кунунии кишвари худ ҳамқадам гардида, дар мавзӯҳои умда ва асосӣ асарҳои бадеӣ эҷод кард. Ҷолиби қайд аст, ки А. Ҳабиб ба масъалаи инъикоси воқеияти солҳои охир бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намоянд. Ба ин маънӣ, дostonҳои кӯтоҳи «Поёни ғамҳои бузург», «Садоҳо дар кӯҳсор», «Духтаре дар пирахани сафед», дostonи миёнаи «Досҳо ва дастҳо» ва драмаи «Ҳашми халқ» қобили тақдир мебошанд. Дар ин асарҳо масъалаи инъикоси ашхоси нав чун тимсоли одами муосир назар ба шароити таърихӣ Афғонистон диққати А. Ҳабибро ҷалб намулдаст. Дар характери қаҳрамонҳои мусбат ҷиҳатҳои фаъолиятмандӣ, мақсаднокиву дунёшиносӣ бештар мавқеъ пайдо карда истодаанд. Агар дар характери Рашид ва Сулаймон, ки зодаи даврони дигаранд («Сапедандом») боҷуръативу қасосгирӣ барин ҷиҳатҳои пешрав акнун зоҳир шуда истода бошад, Морзак («Садоҳо дар кӯҳсор») шахсест, ки бо кихо ҷангидану баҳри ҷӣ мубориза бурдани худро хуб медонад.

Ба ҳамин монанд Шинкаӣ низ (аз «Духтаре бо пирахани

сафед») типии духтарони маънан нави кишвар мебошад, ки бо як амали бошууроноии қаҳрамонаш чандин «душмани халқ»-ро ба хун оғушта сохт, ҳарчанд ки худи ӯ дар ин роҳ қурбон мегардад.

Ин чо кӯшиши иҷмолие шуд, ки фаъолияти эҷодии Асадулло Ҳабиб аз назари хонандагону мунаққидон ба муҳокима гирифта, ба ҳамин восита мавқеи ӯ дар доираи танқиди адабии муосир равшан шавад. Осори А. Ҳабиб аз нигоҳи эҷоди характери типиву миллӣ хеле босамар буда, дар омӯзиши проблемаи характери миллӣ дар муҳити Афғонистон маводи бое дода метавонад. Аз ин ҷиҳат, масъалаи қаҳрамони навро бо характери миллӣ омезиш дода, як шакли ҷолиби методи таҳлилу таҳқиқи филологиро дар оянда пеш гирифтани мумкин хоҳад шуд. Барои ин лозим аст, ки сарнавишти персонажи мусбати нави сандаро аз деҳ оғоз карда, процесси инкишофи ӯро ҳамчун одами типии нав дар мисоли Морзаку Шиникай барин қаҳрамонон ҷамъбаст кунанда, рӯзгори ҳақиқии чунин персонажхоро бо назардошти урфу одат ва анъанаи қадиму тозаашон ба таҳқиқи гирифтани мувофиқ аст. Дар ин ҳолат дида хоҳад шуд, ки инсонҳои ба тасвир кашидаи А. Ҳабиб ҳамма одамони заминианд, ки рӯзгори соддаву пурфақро сипарӣ намуда, вале ҳамеша ба умеди ояндаи неку дурахшон умр ба сар мебаранд. Махсусан, қаҳрамонони солҳои охири ӯ аз ҳаёти навин розианд ва бо фаъолияти хеш дигаронро дар рӯҳияи ватандӯстиву халқпарварӣ тарбия карда метавонанд. Илова ба он ҷе ки арз шуд, Ҳабиб ҳамчун поягузори жанрҳои дostonҳои кӯтоҳу миёнаи реалистӣ аст, ки чунин ҷиҳати эҷодии ӯ то ҳол мавриди баҳси адабиётшиносон қарор нагирифтааст. Дар ҳалли ин масъала манбаъҳои илҳами А. Ҳабибро аз насри муосири Эрону Тоҷикистон ва дигар халқҳои Шарқи Мусулмонӣ бояд ҳистуҷӯ кард. Дар интиҳо бояд таъкид кард, ки омӯзиши пурраи ҳаматарафаи эҷодии Асадулло Ҳабиб ба маънияти фарҳанги адабии форсизабонон хоҳад буд.

ФАСЛИ ДУВВУМ

I. РАВАНДИ БОЗСОЗИ ВА АДАБИЁТ

I

Бозсозӣ дар мафҳуми феълиаш пеш аз ҳама бо принципи ошкорбаёнӣ демократикунониро пеш гирифтаниш, нависандаву шоири имрӯзиро дар дарки ҳаёти воқеӣ бочуръат гардондааст. Бозсозӣ аз нависандаву эҷодкори муосири шӯравӣ такозо менамояд, ки дар инъикоси воқеяҳои феълии ҷомеаи хеш бочуръатона қадам монад ва онро бо тамоми ластиву баландӣ ҳояшӯ шахсони таърихияш ва роҳбарону сардорони идораҳояш ба тадқиқ гирад. Дар ин ҷараён адиби бочуръат ва бонистедод воқеиятро аввал хуб меомӯзад, ба пастию баландӣҳои он объективона муносибат мекунад, дарди мардумро ошкор месозад ва ҳатман аз пай давои он мешавад. Маънии имрӯзии бозсозӣ, чи хеле ки дар урфият меғунд: «коҳи кӯҳна» бод қардан нест.

Бозсозӣ талаб менамояд, ки адиб дорои афкори мустақил бошад, ҳамаша ҷӯянда буд, боз ҳам ҷӯяндатар гардад, асарӣ фармоишӣ не, балки асаре нависад, ки рӯҳи замонро инъикос карда тавонад, он рӯҳ рӯҳи инсонӣ муосир аст, ки аз бозсозӣ ва принципҳои он дастгирӣ менамояд. Вақте ки чунин инсон созидаи ҷомеаи нав шуда истодааст, онро бо психологияву завқаш ва тағйироти шууриаш бояд ба тасвир кашад. Нависандаро зарур аст, ки фақат бозсоз шавад, на замонсоз, зеро як соҳаи бозсозӣ ҳаёти инсонро дар бар мегирад. Ҳоло вақти он расидааст, ки омили инсонро дар якҷоягӣ бо ҷиҳатҳои иҷтимоиву психологияи ҳаётмонӣ объекти муҳокимаи асарҳои бадеӣ қарор диҳем. Яъне бозсозӣ даخلي эҷодкорро ба масъалаи маънавияти инсон ҷалб менамояд. Чунки аз ин тариқ инсонӣ имрӯзаро шинохтан ва мураккабии характери ӯро ба тасвир овардан, бамаврид хоҳад буд. Барои ин нависандаи муосирро зарур аст, ки ба қори шароити бозсозӣ, ба ҳалли проблемаи инъикоси маънавияти инсонӣ ҳозиразамон ба таври бояду шояд камар бандад.

Ақнун саволе ба миён меояд, ки амалияи бозсозӣ, магар маҳсули чанд соли охир аст, ё ин ки бозсозӣ дар адабиёт пештар ҳам буд? Бояд таъкид кард, ки бозсозӣ ҳамаша бо адабиёти ба-

дей ҳамсафар буд ва ҳеч гоҳ онҳо аз якдигар чудо нашудаанд, Балки якҷоя амал кардаанд. Мутаассифона, имрӯзҳо тезисҳое-ро дар матбуоту гуфтаҳои шахсони мӯътабар ва алаҳусус адибони номии мо ба мушоҳида мегирем, ки гуё акнун дарвозаи роҳи дарки воқеияти ҳаёт боз шуд ва имрӯз метавонем, ки нотарсона, воқеъбинона ба зиндагӣ дахл намоем ва ғ. Шояд чунин гуфтаҳо ба адибони бечуръат ва камистеъдод дахл дошта бошад? Ба назари мо, барои адиби боистеъдод бочуръатӣ аз хусусияти аввалиндараҷаи ваяст, ки ўро қарнҳо ҷовид мегардонанд, мисли Рӯдакии бузургвор, ки дар қасидаи «Модари май» амири ноодилро ба сӯи адолатхоҳиву инсонпарварӣ даъват намуда буд. Чунин услуб ва тарзи тасвири Рӯдакӣ ҳам як навъ бозсозӣ дар замонӣ ӯ буд. Дигар. Маҳз дар ҳамин бист соли охир М. Каноату Лоик ва Бозору Гулруҳсор барин шоирони тоҷик силсилаи шеърҳои ба забони модарӣ ва ба Ватан бахшидаи хешро эҷод намуданд. Дар аввалҳо на ба ҳама ин шеърҳо маъқул буданд, зеро гуё ин шеърҳо бӯи миллатгароӣ мекардаанд! Магар, дӯст доштани қарияи худу шаҳри худ ва ҷумҳурии худро кадом қонуне манъ кардааст? Мисоли дигар. Романи «Гузашти айём»-и Ҷумъа Одина ҳам дар ҳамин солҳо ба вучуд омад. Асарӣ мазкур аввал мухтасаран дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ба таъб расид. Баъд онро муаллиф бо як-ду боби иловагӣ дар шакли муқаммал аз тариқи нашрети «Ирфон» ҷоп кардани шуд. Ин нахустин асарӣ бадени тоҷик ҳам буд, ки образи манфии котиби райкомро ба тадқиқ гирифта буд. Ҳамон вақт ин чуръати бузурге буд, ки онро шояд танҳо Ҷ. Одина ба душ бардошта буд. Мутаассифона, вақте ки китоб муқова шуду як ҳиссаи теъдоди он ба китобфурушии «Ватан» ворид гардид, кадом шумхабаро зуд моҳияти онро назар ба фаҳмиши хеш ба болонишинон фаҳмонд ва ҳамин буд, ки баъд аз ду рӯз романи «Гузашти айём» ҷамъ шуду ба анбор қулф гардид. Гуё спарваки комитети марказии ҳизби коммунистии Тоҷикистон дар мавриди манъи ҷопи ин асарӣ «ғояи манфидошта» мавҷуд будааст. Албатта, ин ҳолат дар кадом шакле, ки баён мешуд, барои он солҳо ҷомаи сиёсӣ дар бар мекард. Бадбахтии дигар он буд, ки танкиди адабии онвақта ҳам дар мавриди романи мазкур ношукриву курнамакӣ зоҳир намуд. Мӯҳтарам А. Сайфуллоев ва баъзе ашхоси аз нигоҳи адабиётфаҳмӣ салоҳиятдор ҳам аз минбарҳои расмӣ ин асарро замонавиву баландғоя наҳисобиданд ва ҳатто баъзе аз тақризчиёни онро масалан, С. Табарову бандаро қахрамони манфии гуфтаву навиштаҳои худ карданд, ки гуё «нодуруст», «нофаҳмида» «Гузашти айём»-ро ба ҷоп тавсия кардаанд. Вале навиҳанда аз асли бочуръатиаш поён намефаромад. Вай тақризи маҳфӣ, аммо бисёр мутантани А. Сайфуллоевро, ки дар вақташ дар мавриди ба ҷоп тавсия шудани ин асар ба идораи «Ирфон» навишта будааст, дар рӯзномаи «Маориф ва маданият» ба таъб расонд ва ба ҳамин восита то андозае мавҷуд будани дурӯягиро дар танкиди он солҳо нишон дод (шаҳри му-

наққид А. Сайфуллоев вобаста ба ин масъала ғайри қабул аст, зеро нависанда аллақай дар ҳаёт нест).

Бояд гуфт, ки нохушии ба айби танқид ба сари романи Қ. Одина омада ягона нахоҳад буд. Оё, танқиди адабии муосир ҳамчун оинаи адабиёти бадеӣ, имрӯзҳо назар ба талаби бозсозӣ аз ӯҳдаи вазифааш баромада истодааст? Шояд вақти он расида аст, ки мунаққидони мо хидматгори «нависандаву шоири дӯстдошташон» нашуда, балки раванди инкишофи адабиётро бо нишон додани сирри эҷодии намояндагони он ба тадқиқ гирад. Мушоҳидаи Сорбон баҷост, ки агар асарофарӣ «ҳаққи қалам намедошт», аз як тараф, миқдори нависандагони камистеъдод камтар мешуд, ва аз сӯи дигар, дар даҳ сол чорпанҷ повесту романи як нависанда нашр нашуда, балки як ё ду асари калонҳаҷми дарозумр ба вучуд меомад, ки он ҳамчун асари ҷиддӣ аз инкишофи сифатии адабиётмон намояндагӣ карда метавонист. Вақте ки бозсозӣ принципи ҳаққӯиро боз ҳам инкишоф баҳшида истодааст, пас танқиди адабӣ ҳамин ҷиҳати адабиёти бадеиро ба тадқиқ гирад, то ки оинаи он бошад. Фелан душвор аст гуфтан, ки бозсозӣ ба соҳаи танқиди адабии тоҷик таъсири амике ворид сохта бошад. Танқиди адабӣ ҷиддиёна бояд амал кунад, то ки боиси мазаммати адибон нагардад.

Дар ҳақиқат, Қ. Одина ноҳаққии танқидро хис кард, ки худаш ба ҳимояи асараш пардохт, гӯё мубориза кард, ба чандин қасони «муътабар» даст ба гиребон шуд, аммо принципи асарро аз «зиндон» озод накардан то соли 1989 амалӣ буд. Бале, ҳамон вақт нависанда мубориза карда буд, аммо дар мавриди романи ӯ «қувваи бадӣ» гӯё ғалаба намуд ва ҳатто соҳиби ӯро дар айни камоли эҷодӣ аз ин дунё бадарғаи абадӣ гардонд. Яъне Қ. Одинаи азияткашида дар дафтари қораш ҳангоми шохмотбозӣ ба ҳарифаш «шоҳ»-и охириро эълон карда, дигар сардояш набаромад. Ҳарчанд ки имрӯзҳо ӯ зинда асту «Искандари Мақдунӣ» бо «Гузашти айём» дар дасти хонанда қарор дорад. Хуб аст, ки чунин адибон буданд ва акнун барои бозсозӣ сабақ шуда истодаанд. Шакли дигари чоп ҳам буд, ки онро «замонасозӣ» гуфтан дуруст аст. Ба дохил қардани Ҷаҳонгирову Пирназаров (Қ. Расулов ва Муҳаммадов) ва Холида Ҷалилова (Г. Бобосодиқова) романҳои Ю. Ақобиров «Норак»-у «Бодии муҳаббат» садри маҷлисҳои баланд мешуданд. Бо овардани чунин факт ҳеҷ гоҳ мавқеи Ю. Ақобиров ва қимати эҷодии ӯро паст заданӣ нестем. Фақат таъкид қарданием, ки сохтмони иншооти барқи Норак ва обёриву ободшавии дашти Бешкент, чун проблемаҳои ҳаёти дар тасвири Ю. Ақобиров ба фаъолияти персонажҳои номбурда тааллуқ намегиранд. Дар маркази диққат бояд қорнамони мардуми меҳнати дар якҷоягӣ бо симои маънавии онҳо мавриди тасвир қарор мегирифт на Қарпову Ҷаҳонгиров ва Пирназаров, ки фаъолиятҳои дилчасп нест. Ба ин маънӣ адиби хуб баёнгари зиндагии даври худ аст ва вақ-

те ки вай асар офариданӣ мешавад, аввал фикри онро намекунад, ки чизи эҷодкардаи ӯро дар идораҳои боло нописандиданашон мумкин аст, балки ӯ, пеш аз ҳама завқи бадеии хонандашро ба назар мегирад ва ӯ чун разведкачӣ бояд донад, ки муҳити иҷтимоии вай ба чӣ навъ асар мӯҳтоҷ аст. Он муҳит чи хел дардҳо дорад, ки барои дармонаш расидагӣ карда метавонад ва ғ.

Дар мавриди устод С. Улуғзода як ҳодисаро таъкид кардан бамаврид хоҳад буд. Дар ҳақиқат аз рӯзе, ки чигарбанди ӯ — Азиз ғӯё тарки Ватан кард, нависанда зери таҳдиду тафтиш монд. Таҳқир ба дараҷае расид, ки ӯро аз билети хизбиаш маҳрум сохтанд. Чунки хушомад назад, дурӯғро тасвир накард. Улуғзода нависандаи ошкорғӯй, бочуръат ва принципиалӣ аст. Ҳамин буд, ки то имрӯз дар асарҳои дигар аз ҳаёти муосир суҳбат наорост. Асарҳои таърихии Улуғзода ҳам, бешубҳа рӯҳияи бозсозӣ доранд. Бо «Ривояти суғдӣ» С. Улуғзода дар мисоли Виркану Наниманча бори дигар таъкид намуд, ки тоҷик ҳеч гоҳ ватанфурӯшӣ накардааст ва ҳеч гоҳ халқашро нафурӯхтааст ва ин халқ дорои нангу номус аст ва барои ҷоҳу мансаб, ё ба хотири зинда мондан ғуломи душманаш нагардидааст. Ин нишонаи баланди бозсозӣ аст, ки аз тариқи ба тасвир кашидани симои маънавии гузоштагони мо, чун Виркану Восеъ дар эҷодиёти С. Улуғзода амалӣ гардидааст. Яъне маънавияти ин қахрамонон, ки аз боғини онҳо ғизо бародштааст, онҳоро муосиртар гардондааст. Пас мавзӯҳои таърихӣ ҳам муосиранд, мисле ки имрӯз фоҷиаи Софокл «Шоҳ Эдип», ё асари Грибоедов «Дод аз дасти ақл» назар ба талаботи жанриашон муосир мебошанд. Шояд, агар имрӯзҳо рӯҳияи бозсозӣ намешуд, ба асарҳои драмавии номборда эҳтиёҷ пайдо намегардид. Дар ҳақиқат, алҳол ҷомеаи мо, махсусан ба «Шоҳ Эдип» эҳтиёҷ дорад. Ба фоҷиаи он не, балки ба мантиқи он, ба масъалаи этикаи роҳбарӣ ва аз халқ омӯхтан, ба масъалаи бомаслиҳат халқ намудани бисёре аз кундиҳои зиндагӣ, одаму одамгарӣ, инсондӯстиву ватанпарварӣ ва ғайраву ғайраҳо, ки дар ин фоҷиаи классикӣ хеле амик ҳаллу фасл шудаанд.

Дар ин ҷода фаъолияти эҷодии Ф. Муҳаммадиरो низ ноҳид набояд гирифт. Асарҳои ин нависанда — «Одамони кӯҳна», «Палатаи кунҷакӣ», «Шоҳии Япон», «Варта» ва ғ., дар даҳ-бист соли охир эҷод шудаанд ва ҳамагӣ ба рӯҳияи бозсозӣ мувофиқ мебошанд. Дар ҳикояву повестҳои ӯ ва дар ягона романиш — «Палатаи кунҷакӣ» ҷомеа аз назари одамони кордидаву ботаҷриба, одамоне, ки ҳар қадам инсонӣ комиланд ва бо қору амал ва ахлоқу одоби хеш намунаи ибратанд ба тадқиқ гирифта шудааст. Дар характери ҳамаи қахрамонони марказии Ф. Муҳаммадӣ, ҷи Носир Аббосу Ивон-амак (аз «Палатаи кунҷакӣ»), ҷи Аҳрор-амаку Зиё-бобо (аз «Одамони кӯҳна») ва ҷи Саидбеку акаи Барака (аз «Вартаву» «шоҳии Япон») ва амсоли онон, ҷиҳатҳои одаму одамгарӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд.

Шояд ҷавоби нависанда Ҷ. Иқромӣ ба саволи хонандае дуруст бошад, ки ӯ худро ба бозсозӣ мувофиқ кунонданӣ нест ва ин раванд эҷодиёти ӯро аз ҳозирааш бештар инкишоф дода наметавонад. Агар Иқромӣ бадеияту хунари нависандагиро дар назар дошта бошад, дуруст аст, зеро ба ин ҷиҳати кори эҷодӣ падидаи бозсозӣ камтар таъсир оварда метавонад. Махсусан адибони насли калонсол, ки маҳорати эҷодашон то имрӯз дар инкишофу тақомул будааст, маҳоратноктар сурат гирифтани асарофариашон гумон аст. Аз ин ки мавзӯи романи «Хатлон»-и Ҷ. Иқромӣ ба асоси воқеоти имрӯз сурат гирифтааст, метавонад назар ба талаботи бозсозӣ аз нав таҳрир шавад. Ҳатто нависанда дар як мулоқоти телевизиониаш иқрор шуд, ки бисёр ғапҳои зарурии рӯҳи замондошта, ки ба масъалаи маънавияти инсонӣ дехот тааллуқ доштааст, аз доираи ҳатти сужаи асар берун мондаанд. Пас, чаро «Хатлон»-ро аз нав навиштан мумкин набудааст? Бешубҳа, мумкин аст. Нависандаи бистеъдоду нуктасанҷ С. Улуғзода ҳам ба саволи нависанда Б. Фирӯз, ки агар имрӯз «Навобод»-ро менавиштед, чӣ навъ онро мезофаридед», соқит менамояд ва дар ҷавоб ба як саволи профессор Р. Мусулмониён «Навобод»-ро ба ҷумлаи панҷ асари дӯстдоштанаш дохил накардаанд. Муҳимаш ин аст, ки С. Улуғзода ҳоло дар байни мавзӯҳои таърихӣ, ки пур аз низоу задухӯрданд қарор дорад ва ҳатман ҳалли бадеии онҳо чанд саҳифаи торикӣ таърихӣ халқи тоҷикро равшан хоҳанд намуд. Шояд барои баъзе халқҳои дигар ҷустуҷӯҳои таърихӣ чандон моҳияти бозсозиро инъикос карда натавонад. Аммо сарнавишти мардуми тоҷик аз нигоҳи сиёсӣ, ба доми гумроҳиву нофаҳмӣ афтодани як гурӯҳи калони тоҷиконе, ки солҳои сиюму рузу моҳҳои аввали саршавии Ҷанги Бузурги Ватанӣ худро ба ҳоки Афғонистон андохтанд ва ғайра масъалаҳои бозсозӣ ба мақсади гуфтани чунин суханҳо имконияти фарованро дар ихтиёри адиби имрӯз гузоштааст.

Дар ин ҷода кӯшише аз ҷониби С. Турсун дар нахустроманиаш «Се рӯзи як баҳор» сурат гирифтааст. Усмон Азиз босмаҷӣ нест, балки ӯ шахсест, ки аз нигоҳи психологӣ соҳти навро қабул карда наметавонад. Вай муҳокимарониҳои дилчасп дорад. Ӯқеиятро дуруст дарк менамояд. Муҳим он аст, ки ӯ чун аксулинкилобҷӣ мафҳумҳои ватану ватандориро аз назар дур карда наметавонад. Дар айни замон аз баинсофӣ бегона набуда, дорой ақли солим аст, ҳарчанд ки аз гумроҳ шудану беватан

гаштанаш пушаймонӣ намекашад. ~~У~~Фалсафӣ ин образ ҳам ҳамин аст. Дар ин чумла, романи «Занҳои Сабзбахор»-и Гулрухсорро ҳам шинохтан равоаст. Дар ин роман зиндагӣ бофтаи сохта нест, балки он чӣ хеле ки буд, ҳамон навъ ба тасвир омадааст. Зинда боду уроҳо нест. Занҳои Сабзбахор зиндагии пурдаҳшатеро дар тақдир дидаанд. Сахтиҳои рӯзгор буд, хунрезӣҳо ҳам буд, аммо «бенишон» ба назар мерасиданд ва ғайраву ҳоказо...

Мавзӯи дигаре, ки насри солҳои охириро фаро гирифта буд, ин мавзӯи муосир аст, ҳаёти имрӯз бо одамонаш мебошад, ки ба асоси қорҳои ҳаррӯза ба рӯҳияи бозсозӣ сурат гирифтааст. Инъикоси бадеии мавзӯи мазкур нисбат ба мавзӯи таърихӣ, ки дар боло ишора шуд, душвортар аст, ба ин маънӣ ки ғурӯсатро тақозо менамояд. Ҳоло ки публицистикаи тоҷик ҳудро бештар ба бозсозӣ мувофиқ кунанда истодааст, бо мурури замони маводи хубу пухтаеро ба қолаби повесту роман ҷойгир кунданаш ҷашмас аст. Бозсозӣ, ҳамчун ҳодисаи ҳозира дар шеъри имрӯз гоҳ-гоҳе мавқеъ пайдо карда истодааст. Намунаи хуби чунин асарҳои назмӣ шеърҳои Лоиқу Б. Собирро шинохтан дуруст аст. Бешубҳа, андешаву эҳсосот ва таассурати ин ду шоири шинохташудаи тоҷик, ки аз таҷрибаи ҳаётдониву ҷаҳонфаҳмишон сарчашма гирифтааст, ба таъбу завқи бадеии хонандагони бешуморе мувофиқат менамояд.

Ба ҳар ҳол навигарӣ дар шеър зудтар роҳ ёфта метавонад. Шоир маътали натиҷаи амали он шуда наметавонад, балки ба зудӣ ҳиссу андеша ва таассуроташро дохили мисраъҳо мегардонад. Шоири бомаҳорат, албатта, натиҷаи муфиди онро дарк мекунад ва нотарсона мақсадашро баён мекунад. Чунин ҳосиятро ба наср тааллуқ додан ғайри имкон аст. Насри бадеӣ дар дохили вақту масофа пухтани ҳодисаро маътал мешавад, то ки он расмиат пайдо кунад, аз ҷониби одамон қабул шавад ва ба таври амалӣ ба раванди зиндагӣ дохил гардад, шуури атрофиёро тақон диҳад. Яъне ҳар чӣ қадаре ки ҳодиса умри тӯлонӣ бинад, ҳамон қадар пухта шуда, пурқиммат гардида, аҳамият пайдо мекунад ва барои ҷомеа боварибахштар мешавад. Бозсозӣ ҳам як ҳодисаи нав аст, ки дар тасвир бештар зохир шуданаш мумкин аст. Ҳарчанд ки умри дароз дидааст, боз навозод аст ва он бояд тарбия шавад, то ки бузург гардаду аз тариқи адабиёти бадеӣ ҳамдарди мардум шуда, дар инкишофи ҷомеа кӯмак намояд.

Бозсозӣ ҳодисаи адабиест, ки он моҳияти реализмро боз ҳам таъсирбахш месозад ва дар ҳаҷ сурат ақидаи ба реализми танқидӣ баргаштани адабиёту санъатро тақдир намекунад. Аз ин ки дар даҳ-бист соли охир, махсусан, рӯҳи «замонасозии» баъзе аз адибон боло гирифтуну ҷамъбасти бадеӣ аз ҳақиқати воқеӣ канорагирӣ намуд, яъне кундиҳои зиндагӣ пардапӯш гардиданд, гуноҳи методи эҷодӣ набуда, балки айби эҷодкорони алоҳида

буд, ки талаботи ин равияро ноида гирифтаанд. Ин шояд ба ҳамон солҳои карахтӣ вобастагӣ дошт, ки мутаассифона, ҳаёти моро кадре фаро гирифта буд. Комёбии эҷодӣ, ё нокомӣ дар ин соҳа танҳо ба ҳуди эҷодкор вобаста мебошад, ки ба таъсири дусе роҳбари ҳизбӣ, ки гуё садди роҳи пешравии қалами онҳо мерғидаанд.

Бозсозиро дар адабиёту санъат содда фаҳмидан мумкин нест. Адабиёти бадеӣ, ки барсохти ҷамъиятист, ба зиндагӣ ҷиддӣ муносибат кардани санъаткорро дар давраи нави инкишофи худ (агар ҳамин ҳел раво бошад) талаб менамояд. Дар ин ҷода таваҷҷӯҳи эҷодкори санъати кинову драма бештар шуданаш мумкин аст. Ин ду намуди санъат метавонад аз наср дида, зудтар ба принципи бозсозӣ ҳамовоз гарданд. Ҳарчанд ки боз назм пешдастихон бештареро дар ихтиёр хоҳад дошт.

Ба ҳамин тарик, масъалаи бозсозӣ ва адабиёти бадеӣ ҳоло дар арафани масъалагузориву ҷустуҷӯву омӯхтани воқеияти имрӯз аст, ки ин раванд тамоми соҳаи ҷомеаи навро фаро гирифтааст. Маълум шуд, ки бозсозӣ чун ҳодисаи нави адабӣ, дар ҷои ҳолӣ ба вучуд наомада, балки аз принципи таъсири пешина сарчашма гирифта, фақат ҷиҳатҳои ошкоргӯиву принципнокӣ ва ҷуръатнокӣ шахси эҷодкорро ба ҷои аввал гузошта, ба ҳамин восита тадқиқи ҷиддии воқеиятро ба ўҳдаи адиби имрӯзӣ мегузорад. Дар ин сурат, ҳоло ки фардиқунонии образи масъалаҳои типикунесӣ ба таври бояду шояд аз воқеияти зиндагӣ намоёндагӣ карда натавониста истодааст, таҳрири сифатӣ мебинанд ва қаҳрамони офаридан адиб, ки аз ҳаёт қанда шуда буд, хатман шахси дӯстдоштан ҳар хонанда шуда, қимати маърифативу тарбиявии он боз ҳам болотар хоҳад рафт. Яъне замони бозсозӣ қаҳрамони бадеии бозсозро ба вучуд меорад, ҷӣ навъе ки адабиёти солҳои сӣ дошт, ба монанди Гулнору Дохунда, на ба он маъно ки ҷомеа ба чунин шахсиятҳои бадеӣ зарурат пайдо мекунад, балки ба маънии пураҳамият будани шахсияти бадеӣ дар ҳаёти солҳои охири қарни бистум. Ҳар давраи замони образи қаҳрамонҳои дӯстдоштаниро тақозо менамояд, ки ин вобаста аст ба адиби боистеъдод, ки онро ҳам давраи замони дода метавонаду бас. Дар шароити ҳозира ба миён омадани эҷодкори хуби асари оӣ ба завқи баланди бадеии хонанда вобастагӣ дорад. Яъне ҳар ҷӣ қадаре ки муҳлиси адабиёти бадеӣ серталабу баландтабъ ва ҷаҳондидаву донишманд бошад, ҳамон қадар сифати асари бадеӣ баланд меравад. Ба ин мақсад, ҳар адиб ба фаҳмидагирӣ ва дарки тамоҷулоти нав омода мешавад. Дар ин ҷода, шояд роҳи эҷодии насли ҷавон фарохтар сурат гирад. Он ҷавонони лаёқатманде, ки ҷӣ қор карданашонро хуб медонанд, мустақилхоҳанд ва ба воқеияти зиндагиву муҳити иҷтимоӣ бо назари тозатару навтар нигариста метавонанд. Агар ин қабил ҷавонон боистеъдод бошанд, шояд дигаргунсозихон зиндагиро нисбат ба насли миёна хубтар ба мушоҳида гиранд.

Сухани шоири шинохтаи тоҷик Бозор Собирро идома дода гуфтан мумкин аст, ки дар давраи карахтӣ дар адабиёти тоҷик асаре, ки чоп нашуда бошад, ба истиснои романи «Гузашти айём»-и Ҷумъа Одина набуд. Мутаассифона, баъзан мо зери таъсири навиштаҳои матбуоти даврӣ монда, чараёни инкишофи адабиёти то соли 1985-уми тоҷикро низ ба паҳлӯи адабиёти дигар халқҳои бародарӣ, пеш аз ҳама, адабиёти муосири рус гузошта, аз минбарҳои баланд эълон мекунем, ки гуё акнун метавонем, ки чизи хостаамонро нависем. Шояд чунин ақида-ронихо як навъ худсафедкунии шахси адибро ошкор созад ва сабаби он нашавад, ки адабиёти ҳафтодсолаамонро аз тариқи «ревизия» ба таҷқиқ гирему ба нодидагарию муваффақиятҳои он дода шавем. Талаботи бозсозӣ ҳам ин нест, ки аз баландии солҳои ҳаштодуму навадум ба адабиёти бадеиамон назар андозем ва гӯсем, ки то соли 1985 нависандагонро шоирони тоҷик воқеияти зиндагии социалистиро дуруст дарк карда бошанд ҳам, замона намегузаст, ки онҳо аз он ҳақиқат сӯхбат наоянд. Дар чунин ҳолатҳо адибон гуноҳро ба сари солҳои шахспарастӣ бор мекунанд ва ё бист-сӣ соли охиrho ба таври сунъӣ «давраи карахтӣ» меноманд. Охир, вақте ки ҳама асарии иншокардан адибони тоҷик ба таъъ расида бошад, чӣ навъ замонрову шахсиятҳои онро айбдор кардан мумкин мешудааст? Ин чунин маъни дорад, ки адибони мӯътабар аз нишондодҳои ленинии адабиёт ва вазифаҳои мақсадҳои он берун баромадаанд, ё ин ки он таъкидҳои маъмулро нодида гирифтаанд. В. И. Ленин воқеаи равшан гуфтааст, ки «дар ҷамъияти зиндагӣ карда истода аз он берун баромадан мумкин нест». Санъаткор ҳам як узви ҷомеа аст, дар муҳити он қарор дорад ва ҳамон шароити таърихӣ барои адиб маводи хому «характерҳои типиро дар шароити типӣ» (Энгельс) таъмин месозад. Аз ин ки адиб аз воқеият дур рафтааст, ё асарии ӯ ҳақиқати зиндагиро дарбар карда натавонистааст, ин масъалаи дигар аст. Чунки то замони бозсозӣ касе аз мунаққидону адабиётшиносон чунин нуктаи муҳими адабиёти бадеиро таъкид намекарданд ва шояд адибон ҳам аз ҷаъолияти эҷодии хеш қаноатманд буданд. Дуруст аст, ки касоне ҳам мисли шодравон Ҷазлиддин Муҳаммадӣ буданд, ки аз воқеияти зиндагӣ дур рафтани масалан, Юсуф Ақобиров барин нависандагонро ифшо сохтанд, вале боз дар ҳамон маҷлис касоне пайдо шуданд, ки гуфтаҳои ин адиби дурандешу нуктасанҷро ба инобат нагирифтанд ва ҳатто ба ӯ фишори рӯҳӣ оварданд. Ин ҳақиқат аст. Ба ҳамин монанд фишорҳои ба мушоҳида гирифтани мумкин буд. Аммо ҳоло мо бояд аз пай ифшоии ин навъ фишорҳо нашавем, тавре ки мегӯянд, — «қоҳи кӯҳна» бод нақунему сирри аз воқеият дур рафтани адибонамонро аз дигар сӯ равшан созем. Гап дар ин аст, ки адабиёти бадеӣ дар ҳама давраҳои инкишофаш мавзӯву қаҳрамонҳои худро дошт.

Мавзӯҳои инкилоб, Ленин, сохтмони социалистӣ, саноатикунониву коллективонидан, ташкили колхозҳо, муборизаи зидди босмачигарӣ, ташвиқи тарғиби маорифу маданияти нав ва ғ. мавзӯву масъалаҳои марказии адабиёти нави тоҷик дар солҳои бисту сӣ буданд. Яъне адибон дар офаридаҳои бадеии худ ҳеҷ гоҳ аз ҷараёни ҳаёти қафо намондаанд ва ҳамеша ҳамқадами зиндагӣ буданд. Мо низ он намунаҳои меҳондему қаноат ҳосил мекардем ва ба шуҷоату қаҳрамонии тоҷикдӯхтар Гулнор офаринҳо мегуфтем, ба фаъолияти инкилобиву ҷамоатчигии Ёдгор бошад таҳсин меҳондем. Ин қабил қаҳрамонҳои муосир мисли Рустами Фирдавӣ шахсони дӯстдоштаи ҳама буданд, зеро онҳо бо рафтору гуфтор ва фаъолияти ҳеш боиси рӯҳбаландии мардум мегардиданд ва ҷавононро дар рӯҳияи фаъолиятмандӣ тарбия менамуданд. Оптимизми С. Айни чунон боло гирифта буд, ки ҳар фард меҳост, ки дар ҷомеа ҳамин навъ одамони шуҷоатманду ҷомеасоз бештар тарбия гарданд, то ки душвориҳои зиндагиро зудтар паси сар созанду ба як марҳалаи оромӣ бофайзи зиндагӣ расанд. Яъне ин талаби замона буд, зеро ба доштани чунин адабиёту қаҳрамон ҷомеа эҳтиёҷ дошт ва гуё дар офариниши чунин қаҳрамони бадеӣ (мисли Гулнор, Ёдгор дар «Дохунда»-и С. Айни, Гулрӯву Қодир аз «Одамони ҷовид» ва Холи ворухӣ дар «Шӯроб»-и Р. Чалил ва амсоли онон) адибон психологияи хонандаи онвақтан тоҷикро ба назар гирифта буданд. Ҳамин буд, ки касе шубҳа намекард ва аз паи тафтиши пайдо намудани ин қабил қаҳрамонҳои воқеӣ намешуд. Дар ҳақиқат аксарият аз асари бадеӣ ҳамин навъ образҳои дарҳост менамуд. Яъне, чунин муносибати хонанда ба воқеияту асари бадеӣ аз он рӯ ҳақиқиву дилҷасп маълум мешуд, ки асарии қулли хонандагонӣ тоҷик ба мутолиаи ин рақам асарҳои бадеӣ одат карда буданд. Дар тасаввури алоқамандони адабиёти бадеӣ қаҳрамони мусбат ҳамон шахсе буд, ки чи дар зиндагии шахси ва чи дар қорҳои ҷамъиятӣ ҳамеша бо ташаббускориву фаъолиятмандиаш аз дигар ҳамкасбонаш фарқ мекард. Ӯ ҳатман узви ҳизб буд ва ҳеҷ гоҳ ба камбудӣ роҳ наметод. Аз ҳама ҳислати начоби ин қаҳрамон ҷомеасоз будани ӯ буд, ба ин маънӣ, ки вай пайравони зиёдеро тарбия мекард ва дар душвортарин мавридҳо ҳам муваффақиятҳо насиби ӯ мегардид. Ба ҳамин тартибу равиш, адабиёти бадеӣ дили мардумро ба сохти социалистӣ гарм месохт, меҳру муҳаббати онҳоро ба ҷомеаи социалистиву ҳизби ленинӣ афзунтар мегардонд ва мардумро дар рӯҳияи ватандӯстӣ тарбия менамуд ва ҳоказо.

Чунин ба назар мерасид, ки методи ягонаи адабиёту санъати шӯравӣ — методи реализми социалистӣ қолиби эҷодиро мемонд, ки аз он берун баромадан барои адиб ғайри имкон буд. Хоҳу нохоҳ қаҳрамони мусбати даврон он кас буда метавонист, агар санъаткор онро «дар инкишофи инкилобиаш» ба тасвир

меовард, дар ғайри ин он қаҳрамон ба дарди ҷомеа даво шуда наметавонист, баръакс одамонро ба сӯи дунёбозорӣ хидоят меод. Тамоми адабиёту санъати нав ба ҳамин минвол инкишоф мекард. Аз ин ҷиҳат, ҳоло ки аз нигоҳи бозсозӣ ба адабиёти баъди инкилобии тоҷик назар меандозему давраҳои инкишофи онро пеши хотир меорем, мебинем, ки адабиёти нави тоҷик чун ҷузъи ҷудонашавандаи «адабиёти сермиллат» ба тамоми ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ ҳамовозӣ дошт ва ҳамеша намоёндогони он кӯшиш менамуданд, ки дар ҳамон сатҳе, ки қарор доштанд, дар инъикоси бадеии мавзӯву масъалаҳои замон аз дигар адабиёти халқҳои бародарӣ қафо намонанд. Вале як ҳодисаро бояд таъкид намуд, ки адибони мо, махсусан дар солҳои бисту сӣ ва чихилу панҷоҳ бештар ба инъикоси мавзӯву масъалаҳои даст мезаданд, ки онҳо дохили адабиёти бадеии рус ё адабиёти бародарии дигаре гардида буланд. Агар гуём, ки дар адабиёти тоҷик ягон мавзӯ ё проблемаи зиндагӣ, аз ҷиҳати намоёндогони ин адабиёт ихтироъ ё кашф нагардидааст, хато нахоҳем кард. Ин ҳодисаро дар солҳои баъдина ҳам ба мушоҳида гирифтаи мумкин аст. Дуруст аст, ки заминаи мавзӯ ва образҳои адабиёти бадеии тоҷик муҳити Тоҷикистон мебошанд, аммо қилиби ин мавзӯҳо ва тарзи қаҳрамонсозиву ҳалли масъалаҳо пешакӣ барои адиби тоҷик маълум мебошанд. Хуб аст, ки дар ин самт иқрорҳои нависанда Ҷалол Иқромӣ дилчасп мебошанд. Ӯ худ борҳо таъкид кардааст, ки дар иншои ақсади асарҳои дар насри калон эҷодкардаи вай манбаи илҳом асарҳои алоҳидаи адибони рус шинохта шудааст. Дар аввалҳо мегуфтем, ки чунин амали нависандаи тоҷик ба мақсади аз мактаби эҷодии адибони дигар омӯхтаи сурат мегирефт. Ин ақида бояд фақат ба ҷараёни инкишофи адабиёти солҳои бисту сӣ нисбат дода мешуду бас. Мутаассифона, баъд аз солҳои «таҷрибаомӯзӣ» ҳам як навъ тақлидкорӣ дар адабиёти тоҷик ба мушоҳида мерасид. Адабиёте, ки анъанаи беш аз ҳазорсола дорад, боз маътали он аст, ки кай як ҳодисаи адабӣ, мисли «психологизми тасвир»-ро кашф мекунанд, ки инҳо ҳам дар ҳамон рӯҳия ба насри андеша дода шаванд. Ҳол он ки ин навъи тасвирро аз адабиёти гузаштаи худ бояд ҷустуҷӯ кард, на аз адабиёти муосири халқҳои Назди Балтик ё Гурҷистон. Ҳамин навъ «ҳодисаҳои адабии сохта» ба адабиёти бадеии тоҷик то имрӯз дохил шуда истодаанд. Ин ҳодиса, яъне тақлидкорӣ танҳо ҳоси адабиёти бадеӣ не, балки ҳоло барномаҳои радиову телевизиони тоҷикро низ фаро гирифтаанд. То кай «меомӯзему» тақлид мекунем? Чаро адабиёти тоҷик барои адабиёти дигар намунаи омӯзиш намешавад?

Вобаста ба тезисҳои болоӣ бояд илова кард, ки сохтакориву замонасозӣ аз эҷодии як гурӯҳи адибони муосири тоҷик берун намонда буд. Ҷӣ зарурат дошт, ки масъалаи дӯстии халқҳо ё ба истилоҳ интернационализму ба воситаи ҳамхона сохтани ду намоёнҳои миллатҳои гуногун, боз дар шакли бисёр дағалу бе-

маъниаш — зани тоҷикро ба марди рус ҳамсари доимӣ сохтан, ҳал намоем? Шакли дигари ҳалли масъалаи мазкурро дар он медиданд, ки ба таври зӯракӣ, бамавқеу бемавқеъ ба хатти суҷаи асар намояндагони халқҳои бародариро дохил менамуданд. Дар романи «Шӯроб»-и Р. Чалил намояндагони халқҳои русу украин, ўзбеку қирғиз, қазоқ ва ғ. дохил гардидаанд, аммо дар тасвири адиб онҳо бо урфу одат ва характери миллиашон аз миллати худ намояндагӣ қарда наметавонанд. Ба ҳамин монанд, Ю. Ақобиров дар солҳои 70-ум шахсути романи «Норак» Қарповро қарор дод. Чунин образ агар дар солҳои 20—30 офарида мешуд, аз нигоҳи мантиқ дуруст буд, ба ин маънӣ ки сохтмонҳои онвақтаи Тоҷикистон ба муҳандисону лоиҳакашони касбӣ зарурат дошт.

Чунин фактҳои номувофиқ ва сохташударо дар тасвири бадеии адибони дигари тоҷик низ ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Дар ҳалли бадеии мавзӯҳои дигари ҳаёти низ таҳминан ҳамин навъ буд. Ба ҳар ҳол, адабиёти солҳои бисту сӣро аз давраҳои минбаъдаи инкишофи адабиёти муосири тоҷик бояд фарқ кунанд. Зеро ҳар чӣ қадаре ки инкишофи ҷомеаи социалистӣ боло гирифт, ҳамон андоза намояндагони сухани бадеӣ аз инъикоси ҳақиқии ҳаёти дур шудан гирифтанд.

* * *

Ба ҳамин тартиб, адабиёти баъди инқилобии тоҷик таърихи беш аз ҳафтодсолоро дарбар қардааст. Ҳоло меъёрҳои бозсозӣ тақозо менамояд, ки таърихи адабиёти муосири тоҷик низ аз нав таҷдиди назар гардад. Ба ин мақсад саволе ба миён хоҳад омад, ки ин таърихро чӣ тавр бояд навишт, дар сурате ки адабиёти то замони бозсозӣ ба таври бояду шояд ба талаботи имрӯз ҷавоб дода наметавонад?

Маълум аст, ки таърихи адабиёт илми мустакил аст ва он ҳар чиро, ки дар эҷоди адибони давраҳои гуногун ба мушоҳида мегирад, ба саҳифаи худ шомил месозад, сарфи назар аз ин ки он адабиёт дар қадом сатҳ қарор дорад. Ба ин маънӣ, тамоми асарҳои хурду калони бадеие, ки то имрӯз дастраси хонанда гардидаанд, ба таърихи адабиёти муосири тоҷик дохил қарда мешаванд ва, албатта, таҷқиқи илмиву филологии онҳо аз нигоҳи имрӯз мавриди баҳс қарор мегирад. Дар баҳо додан, ҳатман замону шароити таърихии давр, муҳити иҷтимоии адиб, ҷаҳонбинӣ, дараҷаи донишу истеъдоди ӯ меъёри асосӣ доништа мешавад.

Адабиёти бадеии то бозсозиро назар ба моҳияташ ба давраҳои инкишоф тақсим намудан аз рӯи мантиқ хоҳад буд. Таснифоти давраҳои пешинани таърихи адабиёт, ки ба асоси давраҳои таърихи ҳизби коммунист сурат гирифта буданд, ҳоло ба тарзи дигар бояд муайян қарда шаванд. Агар моҳияти адабиёти бадеӣ ба назар гирифта шавад, таърихи адабиёти тоҷикро ба се давра: солҳои 20-50, 60-80 ва даврани бозсозӣ — аз соли 1985 ин тараф тақсим намудан мумкин аст. Чунин даврабандӣ

ба ин маънист, ки масалан, моҳияти адабиёти солҳои 20-50 ҳам аз нигоҳи мавзуву масъалҳои ҳаёти ва ҳам аз ҷиҳати мақсаду вазифаояш яке буд — сохтмони ҷомеаи социалистӣ, мавзӯи ҷангу акибгоҳи он, ки инъикосу ҷамъбасти бадени ин мавзӯё фақат дар солҳои шастум ҷиддитар сурат гирифт. Ҳар мавзӯе, ки мавриди баҳси бадени адиб қарор мегирифт, он ҳатман ба мавзӯи доғи ҷанг, даҳшатҳои он, обутоби қаҳаромони аз ҷанг баргашта вобаста кунанда мешавад. Дар солҳои шастуму ҳаштодум ва минбаъд, симои ботинии инсон бештар боиси тавачҷӯҳи адибон гардид. Дар ин давра адибон то андозае аз тасвирҳои иҷтимоӣ дур шуда, дохили қалбу ботини инсонии бадеӣ гардиданд. Адибон ба ҳаёту инсон наздиктар шуда, робитаи хешро кавитар намуданд. Яъне дарки бадени ҳаёти ҷомеа аз ҷониби намоёндагони сухани бадеӣ боло гирифт ва оҳанги тасвир ҳам ҷонибҳои тозатарро қасб намуд. Давраи баъд аз соли 1985 чун давраи нави инкишофи кори эҷодӣ пеш аз ҳама ҷиҳатҳои ошкорбаёнӣ демократикуниро дар адабиёти бадеӣ амалӣ намуда, проблемаҳои муҳими зиндагиро мавриди баҳси бадени худ қарор хоҳад дод. Вобаста ба ин, шояд мавзӯҳои таърихӣ бештар боиси тавачҷӯҳи адибон гардад. Ин давра боиси инкишофи сифатии адабиёти бадени тоҷик хоҳад гардид. Вале, бояд таъкид кард, ки маҳсули бафайзи эҷодии давраи бозсозиро фақат баъд аз 10-15 соли сипарӣ шудани он бардоштан мумкин мешавад. Он вақт бозсозӣ чун ҳодисаи муҳими тағйирдиҳандаи тамоми соҳаҳои зиндагии нав аз тарафи адибони тоҷик дарк хоҳад гардид.

Ба ҳар сурат, ҳоло масъалаи ҳалталаб он шуда истодааст, ки таърихи адабиёти муосирамонро аз нав мавриди тадқиқи адабиётшиносӣ қарор бидиҳем. Дар ин маврид фикрҳои муҳталифу пешниҳодҳои ҳархела ба вуҷуд омаданаҷ мумкин аст. Фақат баъд аз ҷамъбасти ҳамаҷонибаи пешниҳодҳои арзшуда метавон ба таҳрири тозаи таърихи адабиёт шурӯъ кард. Дар ғайри чунин амал омӯзишу мутолиаи нави таърихи адабиёти беш аз ҳафтодсолаи тоҷик натиҷаи дилхоҳ нахоҳад дод.

Пеш аз ҳама, намунаҳои адабиёти баъди инқилобии тоҷик аз тариқи жанрҳои бадеӣ мавриди таҳлили адабиётшиносӣ бояд қарор гирад. Тадқиқи жанрии тамоми ҷиҳатҳои асарии бадеиро равшан сохта, боиси омӯзишу мутолиаи филологӣ он шуда метавонад. Дар ҳамин боб хеле бамақсад мебуд, агар таҳлили филологиву жанрии маводи маълумбуда аз поён то боло ба таври типологӣ сурат гирад. Чунин тарзи таҳқиқ мақоми шахсиятҳои алоҳидаро дар ҷараёни инкишофи давраҳои марбутатаи таърихи адабиёт хубтар равшан месозад. Дар ин вақт дар паҳлӯи ин ки ҳар кадом аз намоёндагони адабиёти бадеӣ ҷойҳои поёну миёна ва баландтарро ишғол менамоянд, дар ҷараёни инкишофи насури назми муосири тоҷик хизматҳои эҷодии С. Айниву Лохутӣ, С. Улуғзодаву Ф. Муҳаммадӣ ва Лоик Шераливу Бозор Собир, албатта, аз нигоҳи имрӯз, чун сутунҳои асосии

адабиёти тоҷик шинохта хоҳанд шуд. Махсусан, С. Айнӣ ва А. Лоҳутӣ, ки сутунҳои бадеии замони инқилоби Октябру давраи оғози сохтмони социализм дар Тоҷикистон буда, эҷодиёти онҳо то солҳои аввали панҷоҳум идома ёфтааст, мавриди таҳқиқи ҷиддии адабиётшиносӣ қарор дода шавад, ба ин маънӣ, ки тақдири минбаъдаи ду шоян асосии адабиётгамон — назму наср ба фаъолияти эҷодии ин ду сатуни таърихи адабиёти муосири тоҷик саҳт вобастагӣ дорад. Дар мавриди С. Айнӣву Лоҳутӣ он суҳанҳои кӯлисро, ки то бозсозӣ аз гуфтани онҳо ҳазар мекардем, арз намоем, то ки бисёре аз торикиҳои роҳи тайқардаи фарҳангу адабиёти тоҷик равшантар шавад. Ҳар чӣ қадар ҳақиқати мавҷударо вобаста ба сарнавишти ин ду шахсияти таърихиву фарҳангӣ равшан созем, ҳамон қадар пояи эҷодии онҳо баландтар хоҳад рафт. Чаро нагӯем, ки ин ду таърихи адабиёти тоҷик чун санъаткорони пухтаву расида ба ҷомеаи социалистӣ дохил гардидаанд ва онҳо ба ҳеҷ хел мактаби эҷодӣ эҳтиёҷ надоштанд. Онҳо фақат мавзӯи осорашонро инкишоф бахшидаанд ва бас. Ба ҳамин монанд, оё устод С. Айнӣ ба моҳияти ҷомеаи навин, ки дар ҷиҳлсолагиаш ворида он гардиду дар соҳти пешина чун мулло ва мударрис тарбия шуда буд, дуруст сарфаҳм рафта буд? Агар ӯро аз обхонаи амири Бухоро аскарони рус озод намекардаанд ва ё ба мақсади зинда мондан Айнӣ табачии русиро дар Самарқанд қабул намекард, ӯ ин қадар ба зудӣ ҳимоятгари инқилобу ташвиқгари соҳти социалистӣ мегардид? Он ҳодиса ҷолиб аст, ки Айнӣ хубиву дӯстии халқи русро бевосита дар баробари худ санҷида ва аз ин рӯ вай дуруст хулоса баровард, ки ин табақа хайрҳои мардуми бенавоҷанд ва барои начоти халқҳои мазлум ворида ин кишвар шудаанд ва мехоҳанд, ки соҳти нави сиёсӣву иҷтимоиро барпо намојанд. **Ҳамин хулосабарорӣ** Айнӣро вазифадор соҳт, ки ташвиқгари соҳти нав дар байни халқаш бошад. Ҳатто Айнӣ дар қисмҳои охири романҳои «Дохундаву», «Ғулумон» кӯшиш намуд, ки каме аз боби ҳаёти муосир, соҳтмони колхозӣ ва муборизаҳои синфӣ суҳбат намојад, ҳарчанд ки дар тасвири бадеии онҳо муваффақияти дилхоҳ ба даст наовард.

Маъсалаи ҷиддии дигар дар боби таърихи адабиёти муосири тоҷик ин доништан ё надоништани қонуниятҳои дохилии адабиёти бадеӣ аз ҷониби насли солҳои бистуму сиюм мебошад. Масалан, устод С. Айнӣ пеш аз пеш дар қадом жанри насри иншо намудани асарҳои широкӣ мебуд, ё истилоҳҳои жанриро муҳаққиқони адабиёт барои осори ӯ таъин намудаанд? Ё ин ки аз таъини жанри «Ятим», ки устод «румон» гуфтааст, ба қадом хулоса омадан мумкин аст? ва ғ. Насри Айнӣро ба таври типологӣ ба насри классицизми наздик доништан ва сипас хусусиятҳои тозаи онро бо далелу бурҳонҳои воқеӣ кашф намудан аз рӯи ҳақиқат хоҳад буд. Маъсалаҳои сюжетсозӣ, образфаринӣ, фардиқунониву қаҳрамонҳои мусабату манфии С. Айнӣро ба тарзу услуби таҳқиқи нав бояд баррасӣ намуд.

Фаъолияти баъди инқилобии С, Айниро ба се давра: солҳои 20—30, замони Чанги Бузурги Ватанӣ (1941—45) ва даҳ соли баъди чангӣ (1946—1954) бояд тасниф кард. Давраи аввал сермаҳсултарин солҳост, ки Айни худро аз тариқи повесту романҳо ҳақиқатан ба ташвиқу тарғиби ҷомеаи навин ва дар муқоиса бо ҳаёти пеш аз инқилобӣ нишон додани бартири ҳаёти социалистӣ пайваста медонист. Панҷ соли чанг Айни ба сарнавишту қаҳрамони гузаштагонӣ ҳеш таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, аз ҳамин тариқ адиби шӯравӣ будани худро исбот кард. Дар давраи охири эҷодиёти ӯ асарӣ пеш аз марғиаш «Еддоштҳо» гӯё ҷамъбасти кори эҷодии Айни буд, ки дар айни замон он як гӯшаи фоҷиаангези таърихи миллат намудор гардид. Аз ин ҷиҳат, се давраи эҷодиёти Айни таҳлили амиқи филологӣро тақозо намуда, муносибати навро меҳодад, ба ин асос, ки ду давраи баъдӣ гӯё нависандаро аз воқеияти социалистӣ ба қанор бурдааст. Шояд таҳдиду таъқиқи поёни солҳои сӣ, ки Айни ба онҳо рӯ ба рӯ шуда буд, бовариӣ вайро нисбат ба ин ҷомеаи дар аввалҳо барои устод «идеалӣ» камтар сохт ва меҳру муҳаббати ӯро маҳдуд кард. Ҳеч ҷои шубҳа нест, ки Айни ҳам зери фишори замон ва шахсиятҳои он монда буд ва баъзе сохтакориҳо, масалан дар мавриди баҳогузориаш ба ҷараёни ҷадидӣ ва ғ. дар қанор намонда буд. Агар дар омӯзиши боби нави Айнишиносӣ чанд таъкидҳои болоӣ ба назар гирифта шаванд, бисёре аз нуқтаҳои паси парда мондан воқеияти таърихӣ халқӣ тоҷик равшан гардида ва боиси он ҳам мешавад, ки бузургии Айни чун шоиру носир ва ҷамоатчиӣ давраи нави инкишофи адабиёту фарҳанги тоҷикӣ — форсӣ боз ҳам равшантар хоҳад шуд.

Дар мавриди фаъолияти эҷодии устод Лоҳутӣ низ аз ҳамин принципи таҳқиқ бояд қор гирифт. Махсусан, инкишофи жанри достони ҳамоса дар кори эҷодии Лоҳутӣ пояи худро аз ҳисоби маводи адабиёти пешина ва «воқеияти» замони социалистӣ мустақкам сохт. Ба тарзи муқоиса омӯхтани ду ҳаёт ва баланд бурдани бартариӣ дуҷумӣ услуби ҳоси Лоҳутӣ набуд, балки Айниву дигарон ҳам аз ин тарзи таҳқиқи бадеӣ қор мегирифтанд. Бояд илман исбот шаванд, ки дар эҷодиёти Лоҳутӣ таҳқиқи ҳаётдонӣ боло гирифт, ё масалан, дар «Тоҷ ва байрақ» барин достонҳои ӯ дарки бадеии «тоҷ» нисбат ба образи давраи нави «байрақ» ҷиддитар сурат гирифтааст. Ҳиссу андешаи шоиронаи ӯ «сари замони пуравчи сохтмони социализм» дар Тоҷикистон чун баёнгари эҳсосоти мардум аз ин дигаргунҳои «азим» намоёндагӣ қарда метавонист? Ё ин ки Лоҳутии бузург ҳам аз таъқиқи замон ҳориҷ шуда натавонист ва то андозае дар инкишофи адабиёти фармоишӣ мавқеъ ҳам дошт. Вобата ба ҳамин оё беадолатӣ ҳо, ки нисбат ба Лоҳутии шоир сурат гирифтанд, ба эҷодиёти баъдӣ ӯ таъсири манфӣ ворид сохтанд, ё ин ки ӯ то нафаси охири, дар ҳолати бекасӣ ву бепарасторӣ аз тарафи оила ва ҳам аз ҷониби шахсиятҳои маъмурии онвак-

таи Тоҷикистон ба ақидаи инкилобии хеш содиқ монд ва ҳеҷ гоҳ бечуръатиро ихтиёр накардааст. Мутаассифона, мо то имрӯз Лоҳутишинос надорем ва аз ин рӯ, бузургии ин шахс ҳамчун шоири беҳамто, шоире, ки аз сугунҳои назми классикиамон мондани надорад, дар торикӣ мондааст. Баръакс, дар тадқиқотҳои сар-сарини чашниву табрикии хеш ҳар чӣ ки аз умумигӯӣ дар мавриди шеърӯ шоирӣ доштем, анҷом додаем. Давраҳои эҷодиёти Лоҳутиро танҳо ба асоси ғаслҳои зиндагии шонр омӯхтан бамаврид аст, зеро тавре ки мегӯянд, баъд аз Бедил дар адабиёти Шарқи Муслмониву шӯравӣ Муҳаммад Иқбол нуфуз пайдо карду Лоҳутӣ ба дунболаи ӯ шеърӣ баландмазмуну баландғояро дар ихтиёри алоқамандони шеърӯ шоирӣ гузоштааст. Аз ин рӯ, ба ғаъолияти эҷодии Лоҳутӣ низ ба таври тоза муносибат кардан зарур аст.

Ба ҳамин тариқ, таърихи нави адабиёти тоҷик бо ҷилдҳои назму наср оғоз шуда, дар ин ду сарғаҳ ғаъолияти эҷодии ус-тодони бузурги назму насри тоҷик С. Айниву А. Лоҳути қарор хоҳанд гирифт. Чараёни иккишофи ин ду шоҳи сероби адабиётро бо ғаъолияти эҷодии ин ду тани азим алоқаманд сохтан ва хатти ҳаракати онро аз нигоҳи сифатӣ равшан намудан вазифаи муҳаққиқи таърихнависи адабиёти бадеӣ дар замони бозсозӣ хоҳад буд.

Дар тадқиқи адабиётшиносӣ дар мавриди на танҳо Айниву Лоҳутӣ ва умуман намоёндагони дигари адабиёти бадеии тоҷик аз суҳанбофиҳои илмиву истилоҳсозии номувофиқ, ба таъсирҳои эҷодӣ вобастагониҳо, баланд бурдани як адабиёти ғайритоҷикӣ ва бидуни он тасаввур нашудани пешравии эҷодии ин ё он адиби тоҷик ва ғайраву ҳоказо, ки мутаассифона шакли анъанавии адабиёти пешинани ғании хеш марбут доништан қобили анъанаро ихтиёр кардаанд, қанорагирӣ намуда, баръакс тамоми муваффақияти эҷодии шоиру нависандаи тоҷикро ба асоси анъанавии адабиёт пешинани ғании хеш марбут доништан қобили қабул мебошад. Гап дар сари ин аст, ки ҳар ҳодисаи нави адабиёро дар адабиёти нави тоҷик аз муҳити адабиву иҷтимоии хеш ҷустуҷӯ накарда, балки шаклҳои русиву аврупоӣ онро пайдо карда, дохили тадқиқотҳои худ менамудем. Масалан, истилоҳҳои жанриро ба хотир орем: повест, роман новелла ва ғайра ки дар гузашта адабиёти мо аз ингуна унвонҳои жанрӣ орӣ буд. Хушбахтона, дар шаклҳои шеърӣ мо пешдастиҳо доштем ва он истилоҳҳои жанриро имрӯз ҳам истифода менамоем. Аз жанри драма сӯхбат бечост, зеро ин навъи бадеӣ дар гузаштаи мо анъана надошт. Аммо дар мавриди жанрҳои насрӣ дурусттар, илмитар бояд андеша ронд.

Масалан, романи тоҷикӣ мисли дигар жанрҳои насрии он алҳол таърифи хоси худро надидааст. Ҳамин аст, ки ҳикояро аз новелла фарқ кардан душвор шуда истодааст. Ба ҳамин мақсад зарур аст, ки дар ҷилди аввали наср ва ҳам назму драматургия назарияи ин навъҳои адабӣ чи дар гузашта ва чи

имрӯза дода шавад, баъд ба асоси он таърифҳои назрӣ маводи адаби мавриди тадқиқи адабиётшиносӣ қарор гирад. Яъне чиҳати илмӣ-назариявӣ таҳлилҳои филологиро доир ба намунаҳои бадеӣ бақувват кардан лозим аст, то ки хусусиятҳои миллии адабиёти муносири тоҷик кашф карда шаванд.

Масъалаи бисёр нозук вобаста ба омӯзиши таърихи адабиёт он аст, ки на ҳамаи мавзӯҳои дарбаркардаи адабиёти бадеии тоҷик ба талаботи бозсозӣ ҷавоб дода метавонанд. Ба ғайри ин, бисёр мавзӯҳои ҳастанд, ки доир ба онҳо аз ҳикояву дoston то повесту роман навишта шудаанд, аммо имрӯзҳо мебинем, ки онҳо ҳақиқати воқеаи нашоштаанд ва як навъ асарҳои мавсимиву фармоишӣ ва зӯран эҷодшуда буданд. Масалан, дар давраи муттаҳидсозии хоҷагии қишлоқ гӯё дар иттиҳоди шӯравӣ якумил миллион одамон ҳалок шудаанд, вале адибон ин фоҷиаи халқро дар мавриди тасвир ноидеа гирифтаанд. Албатта, дар адабиёти тоҷик асарҳои калонҳаҷме, ки ба мавзӯҳои деҳу муттаҳидсозӣ ва муҳоҷиршавии кӯҳистон ба водихо бахшида шуда бошанд, ба монанди романҳои «Шодӣ»-и Ҷ. Иқромӣ ва «Навобод»-и С. Улуғзода буданд. Дар ҳақиқат ҳодисаҳои нимаи дуҷуми солҳои сӣ дар ин асарҳо ҳам хеле орому нарм ба тасвир омадаанд, ба истиснои ин ки гоҳ-гоҳе аз «душманони сохти колхозӣ» ё «халқ» ишоратҳо сурат гирифтаанд. Аз тарафи дигар, албатта, боз архиви санадҳо хубтар маълумот хоҳанд дод, лекин фоҷиаи мазкур дар колхозсозии Тоҷикистон ба он дараҷае набуд, ки дар қисматҳои Россия авҷи баланд дошт. Ба ҳар навъе ки буд, ин ҳодисаи манфӣ дар адабиёти бадеӣ характери мусбатро гирифта буд ва задухӯрдҳои бадеӣ низ сари он буданд, ки «кулак ҳамчун синфи зараррасон барҳам дода шавад». Замола низ аз адибон чуни тарзи ҳалли масъаларо талаб мекард. Аз ин рӯ, ин ҳодиса хоси тамоми адабиёти сермиллат гардид. Навиштан ҳам имкон надошт. Зеро таъкиди «аз ҳаёт қафо намондани адиб» вайрон мегардид. Ҳамин шарт буд, ки бисёре аз воқеаҳои таърихи адабиёти бадеӣ дар гармогармиаш рӯи тасвир овардан ва дар натиҷа маълум шуд, ки он воқеаи ҳақиқати таърихӣ надоштааст ва ё қаҳрамони мусбати замонасозе, ки эҷод карда буданд, аз воқеият дур буда, «инкишофи инкилобии» ӯ бофтаю сохтаи шахси адиб будаасту бас. Савол ин аст, ки бо ин навъ асарҳои бадеӣ ҳангоми тадқиқи тозаи таърихи адабиёт чӣ навъ бояд муносибат намуд? Муносибат ба таври объективона ва беғаразона сурат гирифта, фақат масъалаи ҷуръатнокиву дурандешии адибон бояд таъкид шавад, зеро на ҳамаи адибони тоҷик тамома аз инъикоси воқеият дур рафтанд, балки баъзеҳо аз ҷуръати хешу дурандешиашон истифода бурда, аз тасвири мавзӯҳои ба назари онҳо ҳоло ҳому бенатиҷа канорагирӣ намуданд, баъзеи дигарон бошанд, сухани худро ба мақсади инъикоси бадеии гузаштаи халқӣ тоҷик арз карданд. Барои тасдиқи ин ақида эҷодиёти С. Айни ва С. Улуғзода мисол шуда мета-

вонад. Вале як ходисаро бояд таъкид кард, ки масъалаи аз воқеияти ҳаёти дур рафтани адибони тоҷик ба даҳ-понздаҳ соли охир рост меояд. Ҳарчанд ки аз нигоҳи назарӣ дар ин солҳо инсон зиёдтар боиси тавачҷӯҳи адибон гардид, ботину психологияи ӯ бештар мавриди баҳси санъаткорон қарор гирифт, вале ҳангоми тасвири бадени инсон ба баъзе хараҷу марачҳои бадеӣ роҳ дода шуд. Яъне ҳамон зиндабодкуниҳои минбарҳои баланд, изофанависӣ, шахспарастиву мансабхоҳӣ, суханбозиву қарсаққӯбиҳои ҷамъомадҳои расмӣ-давлатӣ яқоя бо одамони воқеӣ дохили суҷаи асарҳои бадеӣ гардиданд. Шаҳси хизбӣ дар саҳифаи асари бадеӣ касе буд, ки тамоми соҳаҳои ҳаётро мефаҳмид ва вобаста ба ҳар мавзӯ изҳори ақида мекард. Яъне дар бораи ин қабил одамон сухани манфӣ илова кардани адиб аз рӯи қонуни қори эҷодӣ набуд. Дар ғайри ин, ин қабил нависандаву асараш зери таҳдид менамуд ва гумони он ҳам буд, ки ӯро рӯҳан шикаст дода, аз қори эҷодӣ меандохтанд. Бадбахтии Ҷ. Одина он буд, ки ӯ дурандеш набуд «созиш» (компромис) қарда наметавонист: зуд «дар» мегирифт ва дар баробари фишорҳои рӯҳӣ камтоқаттар буд. Ҳамин буд, ки дар ҳолати «бетокати» ба марги бемаҳал таслим гардид. Баръакси Ҷ. Одина ду нависандаи хуби дигари тоҷик С. Улуғзода ва Ф. Муҳаммадӣ дорои ин ду хислати зарурӣ барои он солҳо буданд. Яъне ин ду тан, хушбахтона, ҳам бочуръат буданд ва ҳам дурандеш, С. Улуғзодаро таҳдидҳои пай дар ҳамин мансабдорони хизбии онвақтаи ҷумҳурӣ ва роҳбарони пешинаи Иттиҳодияи нависандагон маъҷуб қарда натавонист. Ӯ пас аз эҷоди ҳикояи «Марги Ҳофиз» тамоми рӯҳу қони ҳешро дар мутолиаи бадеии таърихи аҷдодони халқи худ дид ва «Ривояти суғдиву» «Воҳсеъ» ва «Фирдавсӣ» барин асарҳои ҳамешазинда офарид. Инҳо асарҳои мебошанд, ки дар ҳақ давру замони баъдӣ ҳам боиси «ревизия» нахоҳанд шуд. Зеро ин китобҳо рӯҳӣ миллатро дар худ ҷой доданд ва он рӯҳ рӯҳӣ поки ҳам инсонҳои пешина ва ҳам имрӯза мебошанд. Бешубҳа, ба истиснои романи «Навобод»-у қисман повести «Ёрони боҳиммат»-и Улуғзода, дигар асарҳои ӯ ҳамчунин намунаҳои абадзинда дар таърихи адабиёти тоҷик саҳми арзандаро ишғол хоҳанд кард.

Меғӯянд, ки адабиёти бадеӣ оинаи ҳаёт аст. Гуфтани ин сухан, албатта, содда аст ва дар талаффуз ҳақ ҳел душвориреро пеш намеорад. Аммо, вақте ки ба он оина зарурат пайдо мешавад ҳаёти як давраи зиндагии мардуми тоҷикро дар солҳои бисту сӣ, ё баъд то замони бозсозӣ дидан меҷӯяд, шахс ба шубҳа гирифтӣ мешавад. Ба таври умумӣ гуфтан мумкин аст, ки адабиёти давраи нави тоҷик дар инъикоси бадени ҳаёти муосир он пешдастиву муваффақиятҳоеро, ки дар тасвири сарнавишти пеш аз инқилобии тоҷик ба даст овардааст, дар ихтиёр надорад. Мавзӯҳои таърихӣ ҳубтару ҷиддитар таҳлили бадеӣ шудаанд, нисбат ба даврае, ки халқи тоҷик дар ҷомеаи нав зиндагӣ ба сар бурда истодааст. Яъне дар бораи ҳаёти

муосир асари бадеи навиштан душвортар аст.

Ин проблема бояд чиддитар мавриди тадқиқи адабиётшиносӣ қарор дода шавад. Тадқиқи бадеии ду ҳаёт — гузаштаву имрӯза бисёре аз гӯшаҳои торики таърихи адабиётро равшан хоҳад намуд.

Дар чараёни таҳлили нави эҷодиёти адибони тоҷик, таҳқиқи муҳаққиқ бояд ба шакли «ревизия», ё айбдор намудани адиби ҷудогона ва ё камбудихо ҷустан аз осори ӯ сурат нагирад. Ҳамаи эҷодкоронро бо нияти нек пеши рӯ оварда, қудрати нависандагиву шоирии онҳоро ба таври тоза нишон додан лозим аст. Ҳеҷ гоҳ чунин кӯшиш нашавад, ки ҳама номуваффақиятҳои адабиёти бадеиро бо замони шахспарастиву замони қарахтӣ алоқаманд созем. Чунки на Сталину на Брежнев ба адибон «ин тавр нависеду он тавр ишро кунед» нагуфта буданд. Рӯҳи замонаро бояд мавриди баҳс қарор дод, ки ҳамаро фаро гирифта буд. Фақат адибро дурандешӣ зарур буд, саросемакор намешуд, натиҷаи ин ё он ҳодисаву воқеаи тасвиршавандаро бояд пешакӣ медид ва аз паи «аз ҳаёт қафо намонам» намегардид ва ғ. Яъне адиби тоҷик аз паи дарёфти мавзӯи абадзинда мегардид, на мавзӯҳои майда-чӯйдаи беоқибат. Дурӯя будани адибонро дар тамоми адабиёти сермиллати советӣ ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Ҳамин дурӯягӣ ба таъкиди адабӣ ҳам дохил шуд, ки зарарҳои зиёдеро барои адабиёти бадеи пеш овард. Дар айни вақт замонасозӣ ҳам боло гирифт.

Бояд гуфт, ки тамоми мавзуву масъалаҳое, ки то бозсозӣ мавриди баҳси бадеии адибони тоҷик сурат гирифта буданд, метавонанд бори дигар аз нигоҳи бозсозӣ тадқиқи бадеии худро дар тасвири бадеи пайдо кунанд. Махсусан, мавзӯҳои сохтмонҳои социалистӣ дар Тоҷикистон, деҳоти тоҷик, муҳоҷиршавии мардуми кӯҳистон ба водихо, ҷанги граждани ва муборизаи зидди босмачигарӣ, тарзу услуби роҳбарияти мансабдорони ҳизби, фаъолияти зиёниёни тоҷик дар инкишофи илму санъати республика ва ҳоказо асарҳои тозаи бадеиро дар жанрҳои гуногун тақозо доранд.

II. АНДЕШАЕ ЧАНД ОИД БА НАҚДИ НАСР

Рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» (22. XII. 1989) мақолаи сокини Душанбе К. Қароевро таҳти унвони «Нависандае, ки қолаби набуд» ба таъри расонд. Муаллиф бо як эҳсосоти изтиробомез менависад: «фақат ҳаминаро гуфтаниам, ки сабабгори ба чунин рӯз расидани ӯ (Чумъа Одина — Х. А.) бешак шахси номаълум буданд. Қистанд онҳо? Чикораанд? Чӣ, ё кӣ онҳоро маҷбур сохт, ки аввал як гап ва сонитар гапи дигар гуфтанд. Чаро имрӯз, дар айёми фашгӯӣ дар бораашон чизе наметавонем наменависем?...» Маълум аст, ки муаллифи ин мазмун яке аз алоқамандони хуби адабиёту фарҳанги тоҷик аст ва даъвоиаш ҳам сари ноодилона ҳал шудани сарнавишти на-

висандаи шодравон Чумъа Одина дуруст аст. Изтироби мӯхтарам Қароев намояндагони соҳаи нақди адабии тоҷикро бетараф гузошта наметавонад. Соҳиби мақолаи мазкур дар мавриди романи «Гузашти айём» ва муаллифи он маълумоти кофӣ бояд дошта бошад, зеро як намоиши телевизионӣ (XI-1989) маҳз ба ҳамин масъала бахшида шуда буд ва баъзе аз адабиётшиносону мунаққидон дар он ҷо суханронӣ карда буданд. Қ. Қароев агар он намоишро тамошо карда бошад, ба саволҳои ҷавоб мегирифт. Танҳо ба тавачҷӯҳи Қароев расонида ниам, ки эшон на ба ҳамаи мақолаҳои ҷопшуда дар мавриди «Гузашти айём» ошно аст.

I

Романи «Гузашти айём» бори нахуст дар панҷ шумораи соли 1976-и маҷаллаи «Садои Шарқ» (№ 8-12) ба таърифи расида буд. Нахустин тақризи аз Шуқри Чумъа аст, ки ба ҷопи маҷаллави роман бахшида шуда буд «М. ва М.», 1977, 10 февраль) Мулоҳизаи дуюм ба қалами Рачаб Амонов тааллуқ дошт, ки зимни маҳсули «Насри соли 1976» сурат гирифтааст. С. Ш, № 10, 1977). Баъд мақолаҳои С. Табаров ва Х. Асоев («М ва М.», 1987, 23 май), А. Набиев («Ҳақ. Ленинобод», 1978, 26 июнь) ба вучуд омаданд, ки ҳамагӣ заҳмати Ҷ. Одинаро кадр кардаанд. Ҳамон вақтҳо нависанда ба ҷопи китобии ин асар омодагӣ дошт. Барои ин нашриёти «Ирфон»-ро лозим омад, ки чувзбанди «Гузашти айём»-ро ба тақризи дохилӣ диҳад. Маълумоте, ки банда дар ихтиёр дорад, чунин тақризо аз ҷониби Атахон Сайфуллоев ва Соҳиб Табаров, Р. Мукулмонкулов ва Х. Асоев навишта шудаанд. Тақризи се каси баъдӣ муштарак буд. Эшон романи «Гузашти айём»-ро ба ҷоп тавсия кардаанд. Тавре ки дида мешавад, дар аввал аз романи мазкур истиқбол намудаанд. Аммо, вақте ки ҷопи китобии он ба поён мерасад баъзе нусхаҳои аллақай дастраси муштариён мегардад, ба таъбири нависанда Саттор Турсун «дар натиҷаи айбҷӯӣ ва нотавонбинии баъзе қаламбадастони беҳунар», муддаиён аввал ба баровардани қарори бюрои Ҳизб (10 май 1977) ва баъд (апрели соли 1979) қарори «таърихии» Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон дар мавриди «зиддисоветӣ» будани «Гузашти айём» мушарраф мешаванд. Ин марҳалае буд, ки мунаққид А. Сайфуллоев дар мақолааш «Ба дараҷаи вазифаҳои нав» («Т. С.» 1979, 23 сентябрь) роҷеъ ба моҳияти романи «Гузашти айём» баҳои зайлеро раво дид: «...Магар мо, мунаққидон, ба романи Ҷ. Одинаев «Гузашти айём», баҳои муносиб дода тавонистем?... Мо, мунаққидон, ки дар сари вақт нуқсонҳои ҷиддӣ ғоявию бадеии «Гузашти айём»-ро кушоду равшан ошкор накардем, нависанда низ хотирҷамъ шуд ва харчанд ки камбудии асар дертар ба танқиди ҳаққонии партиявӣ дучор омад, муаллиф ба таҳриру такмили дубораи он напардохт...»

Мӯхтарам А. Сайфуллоев як сол қабл дар тақризи барои идораи нашриёти «Ирфон» навиштааш гуфта буд: «Муаллиф дар тасвиру ҷамъбасти реалистонаи тамоми процессҳои ҳаёти ҷамъият дар мавқеи ҳалқият ва партиявият меистад. Образҳои қаҳрамонони асосӣ ва персонажҳои роман якранг ва схемавӣ нестанд... Хулоса, нашри романи Ҷумъа Одинаев «Гузашти айём» наъси бадеии муосирро ганитар хоҳад кард».

Тахминан, баъд аз як моҳи ба таъб расидани мақолаи ҳангомоталабонаи А. Сайфуллоев нависанда ба идораи «Маориф ва маданият» мактубе навишта, аз он тариқ дар як бахш мақолаи ҳешро таҳти унвони «Адлу инсоф чӣ шуд?» ва дар бахши дуюм тақризи ба «Ирфон» навиштаи А. Сайфуллоевро ба ихтиёри хонандагон гузошт (М. ва М. 1979, 20 октябр). Ҷумъа Одина ба мақолаи мунаққиди ишора карда навишта буд: «...Имрӯз ба рафиқ А. Сайфуллоев чӣ шудааст, ки акси он гуфтаҳои худро менигорад?»

Гап дар ин ҷост, ки дар моҳи апрели соли чорӣ романи ман «Гузашти айём» дар ташкилотҳои болоӣ ба танқиди «ҳаққонӣ» ва «принципиалӣ» (нохунак аз мост) дучор гардид...

Рафиқ Сайфуллоев бошад, аз ин қарори ташкилотҳои мазкур суиистифода карда ва хонандагони гиромиро, ки аз асли воқеа хабар надоранд, гӯл зада, худро дар назди онҳо чун мунаққиди борикбин ва шахси принципнок ҷилва додани мешавад. Чунин ашхосро классикони мо «гандумнамои ҷавфурӯш» мегуфтанд. Чунин ашхос ба пешрафти адабиёт, ки нишонаи маданият ва моҳи ифтихори миллат аст, қоре надоранд... Онҳо бор ва заҳмати адабиётро ба дӯш намегиранд ва тавассути адабиёт фақат худнамоӣ ва фазилатфурӯшӣ қардан мехоҳанд. Ҳой мардум, бубинед, ки мо чӣ хел оқилу доно!» Баъд он мазмуни мутантани муқарризи пурра ба дасти нашр месупорад.

Бояд ишора кард, ки он солҳои қарахтӣ ё руқуд дар ҷумҳури ягона рӯзнамае, ки ба рӯҳияи бозсозӣ фаъолият дошт, «Маориф ва маданият» буд, ки ба он зани мардсифати тоҷик, модаре, ки барои фарзандонаш ҷон нисор мекард, мӯхтарам Бӯриниссо Бердиева буданд, ки ҳоло умри нафақахӯриро сипарӣ менамоянд. Бамаврид хоҳад буд, ки ба арзи ин зани бафарҳангу миллатдӯсти хеш назар андозем: «Ҷумъа Одинаро ҳанӯз вақте ки дар журнали «Тоҷикистон» муҳаррир будам, мешинохтам. Инсонӣ оличаноб, ҳалолкор, покиза буд. Аммо баъзеҳо ўро бад медиданд. Романи «Гузашти айём»-ро ман хонда будам. Нависанда ҳақиқати талхро нишон додааст. Ин роман беҳтарин асар дар адабиёти советии тоҷик аст. Ҳайронам, чаро мунаққид Атаҳон Сайфуллоев дурӯягӣ карда, як вақт романи ўро бо таъриф ба осмони ҳафтум баровард ва пас аз муддате боз сиёҳ намуд... Шундаам, ки романи «Гузашти айём»-ро аз нав ҷоп мекардаанд бо ислоҳу ихтисор. Ин хел шуданаш ҳеҷ мумкин нест. Зеро Ҷумъа Одина дар вақти дар ҳаёт буданаш ба ин қор розӣ набуд. Бинобар ин пас аз маргаш чӣ хел асари

ӯро ислоҳ мекардаанд?! Романи «Гузашти айём»-ро нашриёти «Ирфон» чоп карда буд, вале ба фуруш бароварданаширо манъ карданд. Ҳатто фикр накарданд, ки барои чопи ин китоб чӣ қадар вақту маблағу коғаз харҷ гардид. Ва имрӯз дар замони бозсозӣ дарк карданд, ки ин асар даркорист...» («Тоҷ. советӣ», 1989, 5 май).

Болотар ишора рафт, ки ба мақсади чоп намудани романи «Гузашти айём» хизби Коммунист аввал қарори бюрои хешро бароварда буд. Справкае ҳам омода сохта будаанд. Аммо аз ин қарору справка ба истиснои чанд мансабдор, дигарон беҳабар буданд. Ҳамон шабу рӯзҳо мақолаи С. Табаров ва банда бо номи «Ташаққули фардияти нависанда» дар рӯзномаи «Маориф ва маданият» (23 май 1978) чоп гардид. Тақризи мо баъд аз 13 рӯзи қабул шудани қарори бюрои хизби Коммунист ба нашр расида буд. Ҳатман аз ин «хуҷҷати таърихӣ» сармуҳаррири рӯзномаи номбурда Б. Бердиева иттилоъ дошт. Аз ин ки он мақола ба нашр расид, исботи баҷуръатии муҳаррир буд... Баъд аз чанд рӯзи нашри мақолаи номбурдаи мо, пагоҳие домулло Соҳиб Табаров ба банда занг зада, хабари ба Комитети марказии хизб даъват шуданаширо расонданд. Маълум шуд, ки эшонро мудири ҳамонвақтаи шӯъбаи ташвику тарғиб Искандар Қаландаров хоста будааст. Вақте ки мансабдори хизбӣ фаҳмонданҳои С. Табаровро «намефаҳмад», мунаққид дарвозаи утоқи ӯро саҳт пӯшида, бо қаҳру ғазаби шадиде аз пай қораш мешавад. Ҳамеша домулло афсӯс меҳӯрданд, ки «ҳамин навъ шогирди бефаҳм тарбия кардааст». Бадбахтона, он «адабиётфаҳм» кадом замоне шӯъбаи филологияи Донишгоҳи Давлатиро ғойбона хатм карда будааст. Идораи хизбӣ ба ин қаноат накарда, қонишини И. Қаландаров — Абдулло Ҳабибро ба назди банда фиристонд, то ки мо ба он мазмунамон раддия нависем. Сӯҳбати мо дар ҳавлии бинои таълимии 6 сурат баст. Ман бо асабонӣ гуфтам, ки «мебахшед, шумо адабиётро намефаҳмед». Дигар идома додани баҳсро нораво донистам, бо ӯ хайру хуши бедилона кардам. Дуруст аст, ки баъдтар он мақола ба таври расмӣ дар баёния ва гузориши хангоматалабе ба анҷумани ҳаштуми Иттиҳодияи нависандагони Тоҷикистон маҳкум гардид ва аз тариқи «Литературная газета» хулосаи он ба хонандаи русзабон ҳам расонда шуд. Хуб аст, ки таърих гувоҳӣ медиҳаду замона ҳақро ба тарафдори ҳаққӯй ҳал менамояд.

Албатта, он замони руқуд, ба ашхоси ҳаққӯй ниёз надошт. Ҳамин буд, ки Б. Бердиеваро низ ором нагузоштанд. Ӯ дар як гузоришаш бо номи «Ҳама ростӣ чӯю мардонагӣ» («Омӯзгор», 1989, 25 июль) менигорад:

«...Маро ҳар гоҳ ба ҚМ ҷеғ зада, хуни цигар мекарданд... Маҳз замони барҷомондагию беадолатӣ, маҳз бетарафию беаҳамиятии зиёиён, маҳз бахилию нотавонбинии як тоифа адибони ҳасадхур ба марғи нобахангоми насрнависи ҳақпараст

Чумъа Одина сабаб шуд. Романи «Гузашти айём»-и ўро барои ҳаққонӣ тасвир кардани образи котиби райком асари зиддӣ-советӣ эълон намуданд, чунки мувофиқи ақидаи ҳукмрон ҳодимони партиявию советиро танқид кардан имкон надошт ва шаҳсоне ҳам набуданд, ки аз ин истифода бурда, мисли амалдорони аморати Бухоро рӯирост пора меҳӯрданд, аз ҳисоби халқ сармоя чамъ карда, саробӯстонҳо месохтанд ва дар ҳаққи бекасонӣ бечорагон ноҳақиҳо раво медиданд. Ҳамин гуна шаҳсони олудаю чиркин бинои ҚМ-ро охурча карда, ба номи ҚМ мактубҳо навишта, моҳияти асарро нодуруст шарҳ доданд.

Ва як идда ашхоси дар идеология бесалоҳият ва аз кӯчаи адабиёт нагузашта, китобро нахонда, амр карданд, ки ба навишанда чазо дода шавад. Ба Чумъа Одина выговори саҳти партиявӣ дода, аз кор пеш карда, китобашро, ки нав ба дӯконҳо баромада буд, чамъ оварда нест карданд. Бечора бекор монд, касе ҷуръат накард, ки ўро ба кор гирад. Ман ўро ба кор гирифтаам. Аз як гапӣ ў доимо чашмам пури об мешавад: «Апа, синну соли шумо ба нафақа наздик шудааст. Мо — сағираҳо чӣ кор мекарда бошем?!» Ин сухани марди 49 сола. Сухани шаҳсест, ки чанд китоб навишта, ба таълифи роман дар бораи Искандари Мақдунӣ сар карда буд, орзу дошт, ки ду ҷилди нави романи «Гузашти айём»-ро нависад! Сухани шаҳсест, ки аз муҳити ифлос ва золимона ба танг омада, сари ҳисоби зиндагиро гум карда, аз ояндаи торики худ ба даҳшат афтадааст!

Рӯзе айни кор дили пурғаму пурҳасрати ў аз задан бозмонд. Сари гураш таҳминан ин хел сухан кардам: «Чумъа Одина, туро куштанд. Халқи мо ҳамеша шоиркушӣ кардааст. То кай номардӣ мекунему шоиркушӣ?! Акнун шоиркушӣ бас! Муттаҳид шавед! Барои маданияти халқ, барои илму маърифати халқ муттаҳид шавед!» Як қисм адибоне, ки дар митинг ҳузур доштанд, аз гапӣ ман тарсида гурехтанд ва ҳоло баъзеашон худро муборизи бозсозӣ ба қалам медиҳанд».

Ҳақ ба қониби апаи Бӯриннисо аст. Имрӯз ҳам ҳамон «гандумнамоёни чавфуруш» тақдири адабиёту фарҳанги тоҷикро ҳал карда истодаанд. Бубинед, мунаққиди муҳтарам А. Сайфуллоев аз болои солҳои ҳаштодум ба поёни солҳои ҳафтодум чи наъвъ менигарад ва навишандаи шодравонро чӣ хел тӯхмат мекунад: «Соли 1978, моҳ ва рӯзашро ёд надорам, Чумъа Одинаев аз ман илтимос кард, ки чувзбанди «Гузашти айём» тайёр аст, бояд ба чоп равад ва китоб ба дастӣ хонандаҳо бирасад. Аммо директори нашриёти «Ирфон» С. Ҳочаев аз асар камбудихо ёфтааст, ба чопаш иҷозат намедихад. Ман ба ҳаққи қалами роман мӯхтаҷам. Агар шумо як тақризи мусбат диҳед, китоб чоп мешавад ва ман ҳам аз ҳасту нести рӯзгор халос мешавам.

Ба ҳоли ў раҳмам омад. Романро хондам. Камбудихои онро С. Ҳочаев дуруст дарёфта будааст. Нуксонҳои асарро ман ҳам дар сӯҳбат бо муаллиф таъкид кардам. Чумъа Одинаев ба исло-

ҳаш ваъда дод. Ман ҳам бовар карда, тақризи мусбат навиштам. Бо даҳолати банда нашриёт китобро чоп кард. Аммо ҳайхот!... Ҷумъа Одинаев ҳам маро ва ҳам С. Хоҷаевро фиреб дода, нуқсонҳои романро ислоҳ накардааст. Баъд аз ин ман ўро дар мақолаи худ «Ба дараҷаи вазифаҳои нав» андаке танқид кардам. Ҷавоби Ҷ. Одинаев ба некӣ бадӣ буд, ки ман лоқиқи баҳс нашуморида будам...» («С. Ш.», 1988, № 7, с. 103).

Хол он ки соли 1979 дар ҳамон мақолаи мутантани хеш мунаққид ин тавр эрод гирифта буд: «Чунин ҳам мешавад, ки як муаллиф дар бораи як асари нависанда ду хел тақриз чоп мекунад. Масалан, Ҷура Бақозода, ки мунаққиди хушсалиқаест, дар тақризи худ роҷеъ ба романи Ҷалол Иқромӣ «Зоғҳои бадмур» муваффақият ва баъзе нуқсонҳои романи мазкурро нишон дод... Вале худӣ ҳамин Ҷура Бақозода дар журнали «Помир» дар бораи «Зоғҳои бадмур» тақризи дигар ба табъ расонд, ки сар то по таъриф аст. Як мунаққид, як роман ва ду хел фикру андеша. Қас намедонад, ки ба кадомӣ ин тақризиҳо бовар кунад».

Бале, муҳтарам Атаҳон Сайфуллоев, мо ҳам намедонем, ки ба кадом тақризи Шумо дар мавриди романи «Гузашти айём» бовар кунем. Шояд худатон роҳ нишон медиҳед? Бехтараш дар назди муштариёни адабиёти асил узр хоста, иқро шудан лозим аст. Нотарсона гӯед, ки ба ин тангназарӣ шуморо Гулҷаҳон Бобосодиқоваву Искандар Қаландаров ҳидоят доданд.

Муҳтарам Қароев! Бояд фаҳмида бошед, ки он шахси конкрет кист. Аз мунаққидон фақат як кас «Гузашти айём»-ро нодида гирифтааст. Дигарон, сарфи назар аз ин ки камбудии қисси мазкурро ошкор кардаанд, онро асари хуб гуфтаанд ва ба чоп тавсия намудаанд.

* * *

Назар ба ёддошти нависанда Равшан Ёров, ки муддате бо Ҷ. Одина ҳамкор будаасту дар як утоқ менишастаанд, рӯзе ба дафтари онҳо шодровон Мухиддин Фарҳат меояд. Лаҳзаи дохили утоқ шудани ў Ҷ. Одина «аз тиреза ба берун менигарист ва аз омадани Фарҳат беҳабар буд». Фарҳат ба ў гуфт:

— Ҷумъабой, ба чӣ хаёл фуру рафти? Роман ба охир расид?

Ҷумъа Одина баргашта ба Фарҳат салом кард, сонӣ ҷавоб дод:

Менависаму фикр мекунам, раваду рӯзе як аблаҳ гӯяд, роман намешавад, баъд чӣ бояд кард?

— Парво нақун, аввал романро навис.

Айнан ҳамин тавр шуд: гуфтанд, ки романат намешавад...

...Соли 1978 буд. Дар ҚМ бо кормандони нашриётҳо вохӯрӣ баргузор шуд... Дар он маҷлис Қотиби ҚМ Партияи Коммунистии Тоҷикистон Гулҷаҳон Бобосодиқова, мудирӣ шӯъбаи про-

паганда Искандар Қаландаров ва дигарон ҳузур доштан... Дар қатори дигарон ба романи «Гузашти айём» ҳам эродҳо гирифанд... Баъд Чумъа Одина аз толор сухан кард... Забони русиро хуб медонист...

Асри мо асри мутахассисин аст. Ба ҳар як чиз бояд мутахассисон баҳо бидиҳанд. Асари маро дар ҚМ ПК Тоҷикистон муҳокима карданд... Наход маро даъват кардан мумкин набуд? Ба ғайр аз ин ба роман мутахассисон баҳои мусбат додаанд, аз ҷумла аъзо-корреспонденти АИ Тоҷикистон Соҳиб Табаров, номзади илми филология Худойназар Асоев ва дигарон. Ман хайронам, дар ҚМ ягон шахсеро намебинам, ки мутахассиси адабиёт бошад, ба асари бадеи баҳо дода тавонад. Чӣ гуна ин рафиқон асари маро муҳокима карда баҳо додаанд?..

Ана ҳамин суханон ба иззати нафси баъзеҳо расид. Баъд аз ду-се рӯз борони танкид ба сари нависанда борид. Роман дар байни ҚМ, Иттифоқи нависандагон, Комитети матбуот, нашриёти «Ирфон» ба мисли моку рафтуомад мекард... Оқибат... нависандаро аз вазифааш холи карданд, асарро аз фуруш боздоштанд?»

Дар ҷумлаи мутахассисон номбар кардани исми банда ба зеҳни мансабдорони ҳизбӣ зуд нақш баст ва он тақризи шарикиро бағарз донистанд. Натиҷааш он шуд, ки китоби ман аз соли 1976 то соли 1983 дар идораи «Ирфон» зери ҷанг монд. Ҳарчанд ки бо нашриёт шартнома доштам, ҳар дафъа ки ба нақша мегирифтанд, дар ҚМ номи маро хат мезаданд. Ду дафъа ба Ҷаббор Расулов аз тариқи мактуб муроҷиат кардам. Натиҷа надод. Соли 1980 маҷбур шудам, ки аз Қобул ба унвони котиби дуҷуми ҚМ ПК Тоҷикистон Полукаров мактуб фиристам. Аз рӯи иқрори Шароф Шараф, ки ба ивази шодравон Ҷ. Одина мудири шӯъба таъйин шуда буд, худи Полукаров ҷопи китоби бандаро таҳти назорат гирифтааст. Бо вучуди ин, нашриёт аз шӯъбаи нақди Иттиҳодияи нависандагон, ки сарвараш мӯхтарам А. Сайфуллоев буд, тавсиянома талаб мекард. Дар ин шӯъба як зумра мунаққидону адабиётшиносони насли калонсол ба рӯйхат даромада буданд, ки онҳо ягон кори олимони ҷавонро ба ҷоп тавсия намекарданд. Бештар якдигарро дастгирӣ менамуданд, маҷмӯаву монографияҳои хешро бидуни муҳокима ба дастӣ нашр месупориданд... Шӯъба дастнависи маро ба донишманди гиромӣ, доктори илми филология Абдунабӣ Сатторов супорид. Рӯзи муҳокима ҳам расид. Муқарриз китобро писандид, аммо дар хотима ҳамон ҷумлаи қолабии «ба ҷоп тавсия кардам»-ро гуфта натавонист. Фикр мекунам, ки ҳамон вақтҳо ин донишманди гиромӣ ба таъсири А. Сайфуллоев даромада буд... Ҷилави суханро Аскар Ҳаким гирифт: «мо китобҳои шахсонро ҷоп мекунем, ки онҳо машхуранд». Ку мантиқ? Хулосаи муҳокима ба ихтиёри раис гузошта шуд: «Муаллиф бояд як фасли дигар илова кунад. Зеро ӯ маводи адабии баъди

соли 1975-ро таҳқиқ накардааст. Баъд аз ин боз мо мебинем, ки онро ба чоп тавсия кардан мумкин аст ё не...» Ин ҷамъбасти ноодилона бандаро аз ихтиёр баровард. Гуфтам он чӣ ки ба он олимони подидагир дуруст шуморидам. Вале се моҳи дигар болон он мавод қор кардам ва сӣ-чиҳил саҳифаи дигар илова намудам. Яъне бо душворихон саҳт ин китоб аз чоп баромад. Ин ҳамон «заҳре» буд, ки мӯҳтарам А. Сайфуллоев ба хотири дастгириям аз «Гузашти айём» ба банда «нушонд». Бале, ин табақа ба «нишонаи маданияту, мояи ифтихори миллат қоре надоранд». Ба хотири обрӯву мансаб чанд қасро қурбон меку-нанду иддаеро мефурушанд, зеро худ «гандумнамон ҷавфу-рӯшанд»...

«Чумъа Одина нест, — мегӯяд шоир Убайд Раҷаб, — аммо китоби «Гузашти айём» хизмати худро дар замони бозсозӣ да-вом медиҳад».

Сарнавишти Ҷ. Одина ва нахустромани ӯ — «Гузашти айём» хеле талх аст. Ин китоб то замоне, ки соҳибашро кушт, чандин қасорро аз муштариёни худ ба ҷазо кашид. Дар ин бобат дар ҷумлаи аввалин ҷазодидагон Убайд Раҷабро бояд дид, ки «аз вазифаи муҳаррири «Садои Шарқ» сунистифода карда, романи мазкурро ба табъ расонда буд. Ҳарчанд ки аз наشري маҷалла-вӣ се сол сипарӣ шуда буд, ӯро моҳи май 1979 дар Пленуми Правлениаи иттифоқи нависандагон аз вазифа кашиданд. Эшон он рӯзҳоро ба хотир оварда, менависад: «Аввали соли 1977, вақте мундариҷаи «Садои Шарқ» дар соли 1976-ро Президиуми Иттифоқи нависандагон муҳокима карданд, ба ҷама асосан ба-ҳои мусбат доданд. Худи ҳамон баҳор Пленуми Иттифоқи на-висандагон... мавзӯи наشري муосирро муҳокима кард. Мӯҳтарам Раҷаб Амонов маърузачӣ буд. Пленум зери раёсати устод Мир-зо Турсунзода гузашт. Пленум ҳусну қубҳи романро муайян кард ва баҳои умумӣ бад набуд.

Муаллиф «Гузашти айём»-ро баъди мулоҳизаҳои рафиқон ду-бора таҳрир кард. Ба дафтари дуум ва умуман роман дар ҳаҷ-ми 134 саҳифаи чопи машинка илова даровард ва дар соли 1979 онро ба шакли китоб чоп карданӣ шуд. Ин вақт устод Мирзо Турсунзода дар қайди ҳаёт набуданд, вазъи адабӣ низ тағйир дида буд.

Ана, ҳамин вақт чиркқобӣ аз зери ноҳун сар шуд ва «Гузаш-ти айём»-ро мувофиқи супориши баъзе қалоншавандаҳо ҷап-пагардон карданд ва то метавонистанд айб ҷустанд ва эрод гирифтанд ва ба ҚМ ПҚ Тоҷикистон хабар бурданд, ки чунин як асари зараровар дар арафаи китоб шудан аст...

Китобро наҳонда ба маргаш маҳкум карданд. Қӯдакро дар гаҳвора куштанд... Сад афсӯс. Адабиёти мо як нафар нависан-дан соҳибҳунарро бой дод...»

Айёми дигар расид ва имрӯз «Гузашти айём» дар адабиёти тоҷик ҷояшро ёфт.

5 ноябри соли 1990 дар Театри давлатии драмаи ба номи В. Маяковский чамъомади тантанавӣ баргузор гашт. Дар ин маҷлис шоирону нависандагон, оҳангсозону рассомон ва намояндагони ҳунарҳои дигари ҷумҳурӣ ҳозир буданд.

Раиси кумитаи Мукофотҳои давлатии Тоҷикистон ба мукофоти давлатии ҷумҳурӣ ба номи Рудакӣ сазовор гаштани қиссаи «Гузашти айём»-и Ҷумъа Одинаро баъди марғи нобаҳангоми муаллифаш иброз дошт. Мукофотро ба духтари нависанда Зулфия супорид...

II

Дар он муҳит на танҳо муаллифи «Гузашти айём» зери танқиду таҳқир монда буд, балки аз Ҷ. Одина дида адибони барҷастан тоҷик Сотим Улуғзода, Фазлиддин Муҳаммадӣ, Урун Кӯҳзод, Муҳиддин Хоҷа ва амсоли онон низ кам азоби рӯҳӣ нақашиданд. Имрӯз, ки бозсозӣ аст, мо озодона фикру мулоҳиза меронем, номи баъзе «бузургон»-ро ба забон меорем, таҳдид менамоем ва аз бечазо мондани онҳо асабӣ мешавем ва ғайра. Бояд таъкид кард, ки адибу мунаққид наметавонист аз он муҳите, ки ҳоло онро даврони қарахтӣ меномем, берун монад. Хонанда хуб медонад, ки бисёри адибоне, ки зери таъсири фармонфармоӣ монда, асарҳои шиормонанду фармонӣ эҷод карданд, имрӯз пушаймонӣ мекашанд. Агар чунин намебуд, чӣ ҳоҷат буд, ки дар як адабиёти тоҷик дар бораи сохтмони Норақ як повесту ду роман ва садҳо ҳикояву очеркҳои портретӣ ба вучуд ояд?

Ба ғумонам коҳи кӯҳна бод қардан ҳақиқатро ифшо намесозад, зеро бисёре аз он гунаҳкорон ҳоло аз вазифаҳои ҳизбӣ идеологияи ҷумҳурӣ қашида шудаанд. Дигар ин ки чунин зиндагидорӣ тамоми кишвари шӯравиро фаро гирифта буд. Ногуфта намонад, ки агар имрӯз бозсозӣ ба қафо гардаду рӯ ба сӯи муҳити то соли 1985 оварад, баъзе аз «бочуръатоне», ки акнун овоз баланд карда истодаанд, аз раъйи хеш даст мекашанд, боз ҳамон шароитро зиндабод мегӯянд. Аз ин ҷиҳат, бисёр боэҳтиёт ва дурандешона бояд сӯхбат орошт, то ки боз ба хатоҳо дучор наоем. Камбудҳои гузаштаро гуфтан дарқор, аммо на ба хоҳири шахсонро мазаммат қардан, балки ба мақсади инкишофи сифатҳои адабиёту фарҳангамон. Ман гуфтани нестам, ки мо мунаққидон айбдор набудем. Бадбахтона, он вақт чунин буд, ки як маъмури кумитаи ҳизбӣ, ки ҳеҷ гоҳ адабиётро мутолиа накардааст, ба мунаққид, ё як шахси донишманди дигар гап ёд меод, ҳатто онҳоро барои сарқӯб қардани адибе тайёр менамуданд, албатта ба ивази мукофотҳо. Дар чунин ҳолатҳо, он шахси донишмандро дурандешӣ ба қор буд, аммо на ҳама вақт чунин фикр ба сари шахс дар гармогармиаш меояд. Ин хел мешуд, боз пушаймонӣ аз байн мерафт. Ҳол он ки инсон бе пу-

шаймонӣ инкишоф намеёбад. Фақат аз маданияти баланд кор гирифта, дар мавриди зарурӣ аз пушаймониву хагоҳон карда натиҷаи дилхоҳ бароварда тавонистан лозим аст. Мутаассифона баъзе аз мунаққидони мӯхтарам ба хатову пушаймониҳои хеш-икрор нашуда истодаанд. Аммо таърих хоҳу нохоҳ бо мурури замон ҳақиқатро ба ҷои аслиаш расмӣ месозад.

Танкиди адабии тоҷик он солҳо то андозае аз вазифаи хеш дур рафта, дар бисёрии мавридҳо аз дурӯягӣ кор гирифт ва боиси нооромии ҳосе дар зиндагии адибони ҷудогона ҳам гардид. Ин ҳақ аст ва мо, мунаққидон, ба чунин рафторамон хонандаро ба роҳи ғалат андохтем ва ҳатто сабабгори он ҳам шудем, ки алоқамандони адабиёти бадеиро кам намудем. Ба ин маънӣ, ҳоло ки бисёре аз адибон аз воқеияти зиндагии дур рафтани хешро гуноҳи замони қарахтӣ медонанд, мунаққидон ҳам дар ҳамон зина қарор доранд. Бо вучуди ин, ҳар чӣ ки дар соҳаи адабиёти бадеӣ то бозсозӣ ба вучуд омадааст, хоҳ асарҳои эҷодкорона асту хоҳ асарҳои заиф, ба саҳифаи таърихи адабиёти беш аз ҳафтдасолаамон дохил мегардад ва дар оянда маводи микдоран фаровоне барои илми адабиётшиносӣ хизмат хоҳад кард. Яъне то бозсозӣ он чӣ, ки эҷод шудааст, аллакай маводи таърихи адабиёт гардид ва чунин кӯшише ҳам, ки он давраро аз нигоҳи имрӯз таҳқиқ кардани мешавему баъзан ба қисми зиёди он маҳсулҳои эҷодӣ хати ботил мекашем, аз рӯи маантиқи инсоф ноҳад буд. Вобаста ба ҳамин тарафи масъала, он чиз ҳузновар аст, ки баъзе аз шахсони мӯътабари ҷумҳурӣ, бадбахтона он зумра, ки ӯ филолог ҳастанд, ӯ аз ин соҳаи маънавӣ бархурдоранд, дар адабиёти бадеии имрӯз, махсусан дар наср асарҳои дилчаспери гуё кашф намекунанд.

Дар ҳақи вохӯрӣ бо шоғирдони фоқултан шарқшиносии Доғистон аз ҷавоби мӯхтарам Акбар Турсун ба саволи як шоғирдони маълум шуд, ки ӯ насри муосири тоҷикро хонда наметавонад, фақат бо мутолиаи чанд саҳифаи аввал аз идомаи он, даст мекашад. Албатта, А. Турсун ки аз насри аврупову Шарқи ҳориҷӣ ва ба эҷодиёти бисёре аз намоёндагони барҷастаи адабиёти сермиллати шӯравӣ ошно мебошад, барои ишон мутолиаи насри муосири тоҷик душворӣ меорад... Вақте ки ин қабил доғистондаро дар мавриди адабиёти муосири тоҷик ақидаи сатҳӣ меронанд, хоҳу нохоҳ онҳо ба шуури психологияи шоғирдон таъсири манфӣ ворид мекунанд. Албатта, кашфи асарҳои худ ба кори ҳар хонанда аст. Чӣ магар «Ёддоштиҳо»-и устод Айний, асарҳои таърихии С. Улуғзода, махсусан ҳикояву повестҳои «Варта», «Шоҳии Япон»-и Ф. Муҳаммадӣ ва ғайра асарҳои ноҳонданианд? Дар соҳаи назм ҳам хизмати Лоҳутиву Турсунзода, Муъмин Қаноату Лоик, Бозор Собирӣ Гулрухсор ва амсоли оноро ноҳида гирифтани аз рӯи адолат ноҳад буд. Дуруст аст, ки ҳам намоёндагони наср ва ҳам офарандагони шеърҳои имрӯз дар як зинаи эҷодӣ намебошанд. Ҷолиб ин аст, ки

адабиёти муосири тоҷик (аз солҳои бистум ба ин тараф) ба чанд сутуни мустақкам соҳиб гашт: дар наср — Айниву Улуғзодаву Фазлиддин Муҳаммадӣ ва дар назм — Лоҳутиву Лоикӯ Бозор Собир. Ин ақидаи банд аст, вале онро ба каси дигар қабулдонданӣ нестам. Зеро дар муҳити адабии мо расм шудааст, ки ақидаи як мунаққидро ҳукми интиҳории нақди адабӣ дар мавриди ин ё он асари бадеӣ мешуморанд. Ӯ ин ки агар як мунаққиди шинохта доир ба як асари тозаи бадеӣ изҳори ақида кунад, дигарон қаноат ҳосил мекунанд ва аз паи таҳқиқи он намешаванд. Ба ҳамин монанд, ҳодисаи дигар ҳам ҳаст, ки маҷмуаву китобҳои адибон панҷсолаҳоро паси сар мекунанду мунаққидон хомӯш мекунанд. Гоҳ-гоҳе тақризе ё мақолае пайдо шавад, ҳам дар мавриди он адибоне навишта мешаванд, ки онҳоро ҳамеша мебинанд ва умуман онҳо худ дидашаванда ва маълуму машҳуранд. Асарҳои тозаи дигарон чӣ? Ҳол он ки асаре, ки имрӯз тоза аст, баъд аз панҷ сол барои мунаққиди адабӣ мавод дода наметавонад, зеро он моли таърихи адабиёт мегардад, ки талаботи таҳқиқ аз ин илм дигарҳелтар аст. Яъне, вақте ки асар чоп шуда, моли халқ мегардад, бидуни муҳокимаву натиҷагирӣ он маводи хоми илми таърихи адабиёт мешавад. Танқиди адабӣ вазифадор аст, ҳамагуна ҷакидаҳои эҷодиро дар гармогармиаш мавриди муҳокима қарор диҳад. Мутаассифона, нақди адабӣ ҳамчун як шохани мустақили адабиётшиносӣ то алҳол худро аз ду шохани дигари он ҷудо накардааст. Яъне чунин шӯба вучуд надорад (ин ҷо он шӯбае, ки ба ҳамин ном дар назди Иттиҳодияи нависандагон вучуд дорад, сарфи назар мешавад). Пас мунаққидони касбӣ ҳам надорем. Он намоёндогони нақд, ки ҳоло фаъолият доранд, муддати кӯтоҳе наққодӣ менамоянд ва баъд фаъолияти онҳоро соҳаҳои таърихи адабиёту назарияи адабиёт банд месозад. Ба ин маънӣ, вақти он расидааст, ки дар назди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ «Шӯбаи танқид ва назарияи адабиёт» таъсис гардад. Албатта, ин чунин маънӣ надорад, ки нақди асарҳои бадеӣ фақат ба фаъолияти қормандони ҳамин шӯба марбут мешавад, балки ҳар завқманди адабиёт, ҳар хонанда метавонад, ки фикру ақидаашро доир ба асари тоза баён намояд. Яъне ҳар кас метавонад вобаста ба завқи бадеиву донишу ҷаҳонбининаш асарро баррасӣ намояд, вале ин чунин маънӣ надорад, ки адиб гуфтаҳои муқарризонашро хоҳу ноҳоҳ ба назар гирад ва аз паи ислоҳи эродҳои хонандагонаш гардад. Зеро эродро мунаққид на барои он таъкид мекунанд, ки адибро роҳи эҷодӣ ёд диҳад. Он муваффақияти эҷодӣ ва он камбудии эҷодӣ, ки муқарриз аз асари як адиб кашф менамояд, дар айни замон соҳани нақди адабиёро инкишоф мебахшад. Ҳаргиз чунин амали мунаққид ба мақсади ёд додани қори эҷодӣ барои нависанда нахоҳад буд, чунки асар, ки чоп шуд, дигар эҳтиёҷ ба маслиҳатҳои хонандагонаш надорад. Адибон дуруст даъво мекунанд, ки мо он чӣ қудрат дорем,

дар эҷодӣ ҳеш истифода менамоем, аз ин ки мунаққидон баъд аз таъби асари мо чӣ мегӯянд, ин вазифаи онҳост. Дар ғайри ёдоданҳо ҳам дар мақолаву тақризи ҷудогона хоҳу нохоҳ ба чараёни эҷодии адиб таъсири муфид мерасонад, пас чӣ зарурат аст ба баъзе таъкидҳои мунаққидон, ки «ин эродро ислоҳ карду он эродро не», ё ки: «фалон адиб кори мунаққидро эътироф намекунад» ва ғайра. Нақд ҳеҷ гоҳ бояд садди роҳи инкишофи кори эҷодии адибон нагардад. Чунки адиб ба асари эҷодкардаи хеш эҳсоси ҷавобгарӣ зоҳир менамояд ва қудрати эҷодгарии ӯ ба ҳаҷмон дараҷа асту бас, вай дигар хел сохтаю бофта наметавонад. Нақд ҳам дар ҳаҷмон зина бояд асари марбутро муаррифӣ намояд. Яъне мунаққид ба матни асар сару кор дорад. Хангоми мутолиа барои мунаққид матн, мазмун, образҳо, характерҳо, ҷузъиёти бадеӣ ва ғайра дар якҷоягӣ бо маҳорати эҷодии адиб муҳим аст, на шахсияти муаллифи асар. Пушида нест, ки на ҳама вақт мунаққидон чунин мекунанд. Борҳо шундаем, ки баде, адиби хуб аст, аммо инсонгарӣ надорад, майзада аст, бадахлоқ аст, мағрур аст, ва ғ. Муҳим «адиби хуб» будан аст, на ҷиҳатҳои шахсият. Айни даъворо аз ҷониби адибон ҳам мешунавем. Чунин муносибат боиси ривочи хусуматҳои шахсӣ мегардад. Ҳаҷмон хусумат агар аз ҷониби адиб зоҳир гардад, ҳеҷ гоҳ боиси пастваии ҷақди адабӣ намегардад, вале агар мунаққид хусуматбозӣ кунад, адибро бад бинад, дар он сурат ӯ чизӣ беғаразона навишта наметавонад. ӯ ба зерӣ фишори эҳсосоти хеш мемонад, ҷақидаҳои хуби эҷодиро нодида мегирад, кушиши мекунад, ки ҳарчи бештар нуктаҳои сиёҳи кори эҷодии объекташро пайдо намояд ва заҳмату бедорҳои адибро ба дараҷаи нестӣ расонад. Дар ин сурат ҳам, соҳиби чунин ақидаҳо ба саҳифаи таърихи нақд дохил мегарданд, ки дурустиву нодурустии онро замони дигар ҳал хоҳад кард. Дар чунин ҳолатҳо ҳарду тараф — ҳам адиб ва ҳам мунаққид ҷабри рӯйи мекашанд. Бесабаб нест, ки моҳову солҳо баъзе аз адибони мӯҳтарам бо мунаққидони хеш ҳамгап нестанд, қаҳрианд, баногоҳ рӯ ба рӯ оянд, якдигарро песонда мегузаранд. Албатта, чунин «қаҳрамон»-ро аз байни адибон бештар пайдо кардан мумкин аст, зеро онҳо бисёртаранд. Аз ин ки на ҳамаи адибони мо якдигарро эътироф мекунанд, ҷои шубҳа нест. Бисёр таассуфовар аст ки адибон дар шабҳои эҷодии якдигар кам иштирок мекунанд ва агар гӯем, ки на ҳамаи онҳо асарҳои якдигарро мехонанд, ҳато нахоҳад шуд. Ҳамчунин олимони соҳаи адабиётшиносӣ ҳам ба чунин касалии гирифторанд. Онҳо низ якдигарро эътироф намекунанд, дар мавриди якдигар бадгӯӣҳо менамоянд, якдигарро наҳ мезананд. Аз ҳама бадинаш дар он аст, ки чунин амали хешро дар назди ҷавонон ифшо месозанд. Чунин ҳолатҳо ҳам шудзаст, ки дар бораи ягон масъалаи адабиёт кореро анҷом медиҳанд, аммо аз нахусттаҳқиқ ёдовар намешаванд, гӯё ӯ якумин шахсест, ки ин масъаларо ба таҳқиқ гирифтааст. Ҳарчанд ки ҳаҷмон шахси аввал кам заҳмат нақашадааст. Ҳатто аз моно-

трафияҳо ном намебаранд, чӣ чои малули аз он ки диссертация-хоро ёдовар намешаванд. Маколаҳои алоҳидаро надида мумкин, аммо монографияро нодида гирифтаи аз рӯи инсоф нест, ҳатто хонандан оддӣ чунин чихати фаъолияти баъзе аз мунаққидону адабиётшиносонро баҳшида наметавонад. Аз чунин одсб бебаҳра мондан боиси равнақи соҳаи танқиди адабӣ нахоҳад гардид.

Дигар масъалае, ки танқиди адабӣ аз мадди назар онро бояд дур накунад, ин вобаста аст ба фаъолияти эҷодии адибонҳо, ки касби асосиашон адабиётшиносӣ мебошад. Албатта, ин ҳодиса дар адабиёти тоҷик нав нест, сарчашмаи онро аз фарҳанги ҳазорсола бояд ҷустуҷу намоем. Вале гап дар сари ин аст, ки ин тип адибонро аз адибони касбӣ чун қарда тавонистан лозим. Ин ҳодисаи хуб аст, ки доктори илм, профессор ё номзади илм дар мавридҳои алоҳида повесту роман, ё дoston эҷод менамояд. Дар ин ҳолат хоҳу нохоҳ чихатҳои муштараки фаъолияти эҷодӣ зоҳир мешаванд ва ба услуби нависандагӣ таъсир наоварда наметавонанд. Масалан, олимии устод С. Айниро дар осори адабиаш ба хубӣ мушоҳида менамоем. Вале зуҳури масъалаи мазкурро дар эҷодии олим — адибони имрӯза тоҷик чӣ навъ бояд муайян намуд? Қадоме аз инҳо бо фаъолияти эҷодии ҳеш боиси инкишофи сифати адабиётмон гардидааст, чӣ бартариҳои эҷодӣ-бадеӣ доранд? Масалан, Аскар Ҳаким, қабл аз ин ки ба аспирантура рафт, шоир буд. Натиҷаи таҳлили сесола чанд монографияи сари таҳқиқи шеърӣ муосир гардид. Ба наздиқӣ «Литературная газета» ўро ҳамчун мунаққид муаррифӣ намуд. Саволи мухлисе дар шаби эҷодии шоир бесабаб ба вуҷуд наомада буд. Ба ҳамин монанд, назми имрӯзи тоҷик чанд шоир дорад, ки фаъолияти таҳлилгарии шеърро доранд. Ба ин маънӣ, мо дигар аз нақли мазмуни шеър, ба хогири ғояи онро муайян сохтан даст кашида, ба дохили шеър назар афканем ва шеъри образдорро мавриди баҳс қарор диҳем, то ки шеъри ҳофизонаву хайёмонаро кашф қарда тавонем. Дар ҷодаи таҳқиқи наср ҳам таҷдиди назар бояд қард, то ки аз «Қобуснома» жанрҳои новеллаву повести аврупоиро ҷустуҷу қарданӣ мешавем.

Дар чанд соли охир, бархе аз шоирону нависандагони тоҷик аз замони бозсозӣ илҳом гирифта, асарҳои дилчасп эҷод қарда истодаанд. Чунин ҳолатро ба соҳаи нақди адабӣ нисбат додан душвор аст. Вазъи танқиди адабии имрӯз чандон ба талаботи давр ҷавоб дода наметавонад. Ҳоло ҳам сари истилоҳҳо баҳс мекунем ва дар навиштаҳоямон оҳангҳои хурдагириву ҳусуматдорӣ ба мушоҳида мерасанд. Дар солҳои охир назм ба наср боло рафта бошад ҳам, он мунаққиди худро ба таври боядуду шояд дар ихтиёр надорад. Намояндагони нақди соҳаи наср нисбат ба насрон бақувватанд. Ҳарчанд ки фаъолияти мунаққидони насрон аз доираи қудрати худ поёнтаранд. Вақти он расидааст, ки мунаққидон ба соҳаи назму наср чун шаванд. Фаровонии маводи адабӣ имкон намедиҳад, ки минбаъд мунақ-

кид дар ҳарду шоха фаъолият варзад. Аз тарафи дигар, ба як шохаи адабиёт сару қор доштан сифати таҳқиқи адабиётро банданд хоҳад бурд. Дар хотима, бе ном муҳокима рондани банди ба ин маънӣ буд, ки худро аз фишори рӯҳӣ озод нигоҳ дошта ва дар айни замон дархост намоям, ки ҳар донишманди соҳаи адабиёти бадеӣ, қабл аз ин ки ин навиштаро напозирад ва рад намояд, як дафъа худро ба ҳамин чома бипӯшонад, агар ин чома тангӣ кард, баъд метавонад, ки ба худсафедкардан пардозад. Ҳамон вақт танқиди адабӣ тири худро ба ҳадаф мерасонад, ки агар он беғаразона сурат гирад ва дар суҷаи он адибонро ба дӯстдору нодӯстдор чудо накунем. Мутаассифона, аксари тақризҳои мунаққидон на ба асоси завқу хоҳиши хонандаи умумӣ, балки ба хоҳири хоҳишҳо ё соҳиби асар, ё шӯъбаҳои таққиди идораҳои маҷаллаву рӯзномаҳо арзи вучуд менамоянд.

III

Қиссаи Гулрухсор — «Занони Сабзбаҳор» бори аввал тахти унвони «Марзи номус» дар шумораҳои як ва дуҷуми соли 1988-и маҷаллаи «Садои Шарқ» ба нашр расида буд.

Муаллифи асар як дафъаи дигар таъқид кардани аст, ки зиндагии инсон аз заду хурду муборизаҳо иборат аст. Он новобаста ба даври замон сурат гирифта, ҳатман мутен вазъияти таърихиву шароити типӣ буда, ҳамеша ба мақсади пешравии зиндагӣ ва зинда мондану узви чома будан сурат мегирифтанд ва вақте ки чунин муборизаҳо аз назари шоиру нависанда ба таққик меоянд, чун ҳақиқати зиндагӣ ҷамъбасти бадеӣ мегарданд. Дар чунин ҳолатҳо, дарки шоиронаи ҳаёти воқеӣ, ки ба асоси ҳиссу андеша ва эҳсосоти шахси эҷодкор вобастагӣ пайдо мекунад, инъикоси бадеии он ширинтару базавқтар ба назар мерасад ва боиси он ҳам мегардад, ки хонанда, чун узви чома ба мақсади дарки воқеии он ба сарнавишти дуру наздики худ муроҷиат мекунад ва онро аз нигоҳи имрӯз ва ҳунари адиби муосир тасаввур менамояд. Хонанда дар қиссаи «Занони Сабзбаҳор» мардуми тоҷики кӯҳистонро ба мушоҳида мегирад, ки солҳои мудҳиши Ҷанги Олмон дар ақибоҳи он гӯё мечанганд, аммо ҷанги онҳо зоҳиран бидуни хунрезиву нишондорӣ сурат мегирифт.

Пӯшида нест, ки мавзӯву воқеаҳои ин қисса барои адабиёти тоҷик ва ҳатто эҷодиёти ҳуди шоира тоза нест, зеро шоира ҷоҷо дар шеърҳои хурду қалонаш, махсусан дар достони «Мотами сафед» ба мавзӯи мазкур дахл карда буд. Аз тарафи дигар аз ҳикоя то повесту роман адибони тоҷик бисёрҳо гуфтанду ба тасвир оварданд ва ҳар қадам дар инъикоси бадеии мавзӯи ақибоҳи ҷанг қиссаи арзандае ҳам гузоштанд. Вале ҷолиб ин

аст, ки то Гулрухсор мавзӯву масъалаҳои номбурда ба чашми шоирона дохили жанри калон нагардида буданд. Дар эҳсоси шоиронаи Гулрухсор тақдири миллат дар як давраи муайяни таърихӣ дохили сужаи қисса шудааст, ки он ҳеҷ хел оптимизми сохтаву романтикаи ҳаёлангезро эҳтиёҷ надорад. Он чӣ ки инсонӣ воқеӣ он солҳо ба дӯш дошт, заминаи образҳои Гулрухсорро ташкил додаанд ва шояд ин нахустқисса бошад, ки дар насли муосири тоҷик хонандаро аз тасвирҳои ба ном реалистона, аммо бофташуда, одамони ба ном бадеиву аз ҳад зиёд афсонамонанд ва намирандаву шикастнахурда ҳалос карда тавонад. Ҳатто бо мутолиаи ин навъ асарҳои бадеӣ одат ҳам карда будем ва бесабаб нест, ки дар солҳои 80-ум зиндагӣ дорему аз адیبон Гулрухсор бадеиро дархост менамоем ва даъвои онро дорем, ки қаҳрамони замонавӣ он аст, ки ҳеҷ гоҳ рӯҳафтадору дунёбесор набошад ва ҳамеша дар зиндагиаш пешдастиҳову сарбаландиро насибаш бошад, вагарна чунин образи бадеӣ ба «маънии ҷумлаи охириини методи реализми социалистӣ» сарфаҳм нарафтаниш мумкин аст. Тезиси болоиро ин тавр бояд фаҳмид, ки қиссаи мазкурро аз баландии имрӯз бояд دید, ки он баландиро бозсозӣ ба вучуд овардааст. Ва бо ин ҳам гуфтани нестем, ки ин қисса маҳсули замони бозсозӣ аст ва соҳиби он «замонасозӣ» кардааст. Не, албатта. Хушбахтона, дар ҷодаи шеърӯ насли тоҷик солҳои «караҳӣ» адибоне ҳам буданд, ки ба эҷоди бадеӣ ба мақсади ҷанд қарн пешро дидан фаъолият намудаанд. Агар чунин намебуд, имрӯз асарҳои Лоқи Бозор Собир ва С. Улӯғзодаю Ф. Муҳаммадӣ ҳам душворҳои мешуданд. Боз ақибгар нигоҳ кунем, Рӯдакӣву Фирдавсиҳо ҷовид намемонданд. Гулрухсор ба эҷоди қиссаи «Занони Сабзбахор» нишон дод, ки ӯ чун эҷодкори бозавқ аз ҷанд таҷриба ҳамқалами фавақш чудо нашудааст. Ва мисле, ки дар шеърш даъвои «духтари миллат» дорад, дар насрш ҳам аз паи ҳамин ақида мебошад. Вобаста ба мавзӯи мазкур масъалаи марказии асар сари нангу номуси инсонӣ қарор мегирад. Инсоне, ки аз чунин ҳислатҳо орнст, барои ноҳияи Сабзбахор, ки воқеаҳои қисса он ҷо рух медиҳанд ва қаҳрамонҳои бадеии Гулрухсор низ он ҷо ба зиндагии пурташвиш рӯ ба рӯ омадаанд, бегона аст. Гулрухсор сарнавишти персонажҳояшро ба муҳити иҷтимоӣ ва табиати ин диёр алоқаманд сохта, бузургии инсонро дар меҳнатдӯстиву пуртоқати ва олиҳиммати ба тасвир кашида, зинми ҳаминаи барои ҳар шахси воқеӣ ширин будани зиндагиро таъкид карда, дар айни замон аз талхҳои он низ канорагирӣ намекунад. Зоҳиран сужаи қисса мураккаб набошад ҳам, печ дар печии сарнавишти қаҳрамонҳояш аз Майсан сари фарзанд рафта то Нишонаи безабону таққирғашта, фаҳмиши мантиқии воқеаҳои асарро мураккаб сохтаанд. Ин ҷиҳати хуби қисса аст. Ҳеҷ гоҳ нависандаро айбдор кардан мумкин нест, агар завқманде мақсаду моҳият ва фалсафаи ин асарро ба душворӣ дарк карда бошад. Ба кӣ даркор аст он асар, ки бо мутолиаи ҷанд саҳифа ё

боби аввал мақсаду нияти нависандаро бо сарнавишти иштирокчиёнаш хулоса кунад? Хубии «Занони Сабзбаҳор» ин аст, ки пайдо шудани қаҳрамон баробари воқеа таваҷҷӯҳи шахсро ҷалб. менамояд ва аз оғоз то анҷом хонанда худро бо тақопи персонажҳо як ҷо мебинад ва рафти фаъолияти муборизаи ӯро таҳти назорати ҳардақиқии ҳеш қарор дода, аз паси қаҳрамон равои мешавад, то ки кадом сухани тозаву рафтори шоистаеро дар сарнавишти инсонӣ бадеӣ ба мушоҳида гирад. Шояд, баъзан, берабтӣ дар ҳатти суҷа мобайни воқеаҳои фаъолиятҳо ба ҷашм расанд ва хонандаи ботаҷриба нуктаҳои номаълумро, ки кашфашон ҳатмӣ мебошад, фош намояд. Инаш ҳам бахшинда аст.

Воқеан, занони тоҷик, ки аз тариқи образи бадеӣ ба фаъолият мепардозанд, занони Сабзбаҳор мебошанд, ки Гулруҳсор онҳоро хеле табиӣ офаридааст. Вале чунин ҷиҳати асар ин маъниро надорад, ки мазмуни қиссаро унвони он ҷамъбаст карда наметавонад. Ҳаргиз. Номи маҷаллагии асар бо мақсади он мувофиқ буд, вале муаллиф дар ҷопи китобиаш онро «Занони Сабзбаҳор» гузошт. Унвони аввал бо рамз омада ва оғоз анҷомӣ он ҳам ба ҳамин санъат вобастагӣ пайдо карда буд. Як воситаи сухани нишонрасу бомантиқӣ адибони пешина — сухани барамз, чун анъана дар ин асар вуҷуд ёфтааст. Ҷиҳати хубӣ қисса оҳанги миллӣ доштани он мебошад: бо ҳоби Нишона оғоз ёфтани воқеаҳои суҷа, бо ҷашм париданҳои кампири Марҷон намӯён гаштани зиддиятҳо бо кашфи образи ҳаёлии «Қабри шайтон» қанда шудани таноби умри қаҳрамони серфаъолият — Нишона ва ғайра қурқувватанд. Гӯё аз ҳамин тарик, Гулруҳсор таъсирбахшии қиссаашро таъмин кардааст. Анъанаи насри гузаштаи форсӣ, ки дорони оҳанги лириқӣ буди драматизми қавӣ дошт ва баёнгарии эҳсосоти баланди қаҳрамонон, ки вақтҳои зарурат бо порчаҳои шеърӣ ҷамъбаст меёфтанд, дар қиссаи «Занони Сабзбаҳор», мавқеаашонро ба талаботи давру замони навин мантиқан мувофиқ сохтааст. Дар чунин ҳолатҳо рӯҳи шоирии муаллиф боло рафта, эҳсосоти шахсии ӯ бо ҳиссу андешаҳои персонажҳояш маҳлут гардида, мавқеи қаҳрамони лириқӣ ба ихтиёри қаҳрамони бадеӣ мегузарад ва табиист, ки андешаҳои қаҳрамони бадеӣ аз инсонии заминӣ мушаххас намоёндагӣ карда метавонанд. Аз ин амали эҷодии Гулруҳсор чунин маънӣ набояд гирифт, ки ҳақондониву воқеиятдонии ӯ ба он дараҷа боло рафтааст, ки онҳо дигар дар қолиби ҷаҳорҷӯбаи шеър намеғунҷиданд ва шоира маҷбур буд, ки ба насри доманадор камар бандад. Ин ташаббуси хуб аст ва агар ҷиддитар баҳо доданӣ шавем, инро ҳамчун ҳодисаи адабии дилҷасп бояд қабул кард. Шоир, ки мутеи сухани бадеии қолибдор аст, ба қонунмандии забон хубтар риоя менамояд ва хоҳу ноҳоҳ ҳангоми сухани насрдор гуфтанаш ширинии сухани шеърро дар мавриди бофтани андешаҳои насрӣ ниғаҳ медорад. Ба ин маънӣ, қисса навиштани Гулруҳсори шоира ба ҳукми қонун даромадааст ва қобили дастгирӣ, ба он ният, ки нависандазани ҷиддӣ надо-

рем. Вагарна то қиссаи «Занони Сабзбаҳор» симову сурати ҳақиқии зани тоҷик дар торикӣ намонд. Дуруст аст, ки нависандаи пуркорамон Ҷ. Икромӣ як умр ба офаридани занони бадеӣ сару қор доранд. Вале занҳои Сабзбаҳори Гулрухсор нози тоҷикӣ мекунанд, симои шарқӣ доранд, сухани нобофтаи модари-ро мепарваранд, либоси хоксоронаи миллӣ доранд, аз карбосу чандапӯшӣ ор намекунанд, суханҳои инкилобӣ нагуянд ҳам, ҷомеасозанд ва муҳимаш занони бадени ин шоираи дӯстдошта-амон чеҳраҳои гарми тоҷикӣ доранд.

Қисса иштирокчии зиёд надорад. Ба истиснои ду-се мард, дигарон занонанд, ки дар тасвири нависанда ҳар қадам мавқеи худро доранд. Занони калонсол — модарони аскарони тоҷиканд, ки бо арусони ноқомӣ худ талҳии замони ҷангро яққо меҷашанд. Воқеаҳои сужаи асар низ ба асоси фаъолияти ҳамин ду типи занҳо сурат мегиранд ва задухурд шакли иҷтимоӣ пайдо карда, миёни Зебову Нишонаву Нозӣ ва мардони бадтинату фитнагар — Ёғӣ Хидиру Тош руҳ мемиҳад. Дар байни нафарони «Занони Сабзбаҳор» «қаҳрамони мусбати мубориз»-ро ҷустуҷӯ кардан лозим нест, зеро Гулрухсор рӯҳияи халқи тоҷикро дар мисоли соқинони як ноҳияи қўхистон мавриди баҳси бадеӣ қарор дода, ба ҳамин восита мутобик будани рӯҳи халқро ба рӯҳи замон нишон додааст. Ба ибораи дигар, муаллиф дар офариниши образҳои бадеии ҳеш аз ҳақиқати замони ҷанг дур на-рафтааст ва ташвиқ ҳам накардааст, ки зиндагии мардуми ақибгоҳ олиҷаноб буд ва душмани лаъин — Гитлер «ҷони мўрча»-ро дорад ва ҳеч хел бадбахтиву таъсири руҳиеро халқи советӣ намеангезад. Бинобар ин, дар ҷараёни воқеаву задухўрдҳои на ҳамеша тезу тунд, хонанда шахсонро мебинад, ки зиндагии хеле пурдаҳшат доранд, аммо барои зинда мондани худ ва аскарони дар ҳатти фронтбуда мубориза мебаранд. Дар ҷунин ҳолатҳо, барои Гулрухсор тақдири ҷанговарон мавқеи дуҷумдараҷа пайдо карда, — бештар ҳамчун шавҳарону фарзандон боиси тавачҷӯ-ҳи сабзбаҳориён мебошанд. Ҷунин амали нависанда ба он ният аст, ки ӯ доғи ҷангро ифшо созад ва гуяд, ки ин ҷанг то ҷӣ андоза мардумро беҳолу заиф сохт ва баъзеҳои дигарро, ки кам-ирода буданд, фиребгару мардумозор ва касиф тарбия намуд. Дар ин замон ҳар фард меҳост зиңда монад: яке бо роҳи мубориза ва дигаре бо роҳи фиребгарӣ. Албатта, маданияти гурӯҳи аввала баландтар намоён мешавад ва одамони типи Тош ҳаром-хуру касифҳо бо дастони шахсони ҳалолқору ба нангу номус кушта мегарданд. Ҷунин ба назар мерасад, ки дар як деҳи на-ҷандон бузургу серодам воқеаҳои руҳ мемиҳанд, ки зоҳиран факулъодда нестанд, содда маълум мешаванд ва гуё дар тағ-йиру инкишофи ҷомеа мавқеи надоранд. Зоҳиран ҷунин аст. Ҳол он ки он воқеаҳо умуман ҳоси зиндагии ақибгоҳ буданд: Тош гурезан ҷанг аст, ба домани зани аскар даст мезанад, до-мони поки Нишонаи безабонро касиф месозад, молу мулки ҷамъиятиро ба хогири кайфу сафои шахсиашу ҳамқадаҳонаш

тороҷ менамояд. Дар муқобили ин типи манфур образи Зебо, чун зани ҷамоатчӣ боиродаву пуртоқат қарор мегирад. Сиришти ҷолиби диққат Нишона аст, ҳарчанд ки тамоми ғабӯлияташ пинҳонӣ, аз назари мардум дур мегузарад. Аз нахустин саҳифаҳои қисса то поёни он Нишона пеши назари хонанда намоён аст. Саволҳои зиёде, ки дар ҷараёни воқеаҳои асар шахсро ихота менамоянд, маҳз ба сарнавишти Нишона тааллуқ мегиранд. Ҳар нигоҳи ӯ аз тариқи чашмони пурмеҳру пурмаъниаш дар хонанда раҳму шафқатро нисбат ба вай бедор мекунонад.

Қиссаи «Занони Сабзбаҳор» дар эҷодиёти Гулрухсор таҷрибаи аввалин аст. Табиист, ки аз камбудихоӣ композиционӣ оғӣ нест. На ҳамеша, масалан, байни воқеаву ҳодисаҳои хаттии суҷа робита риоя мешавад. Махсусан, тасвири ҷараёни сафари Зебову Нозӣ ба Душанбе ба мақсади ба Сабзбаҳор бурдани аскарӣ маҷрӯҳ — шавҳари Зебо ҷиддитар сурат мегирифт, бисёре аз сифатҳои сиришти қаҳрамонони асосии қисса, барои хонанда равшантар шуда, таъсирбахшии образҳои бадеӣ, аз як тараф, ва хусусиятҳои миллии асар, аз ҷониби дигар, афзунтар мегадид.

Ба асоси гуфтаҳои болоӣ «Занони Сабзбаҳор» аз нигоҳи қиссаи миллии буданиш мавриди баҳс бояд қарор гирад. Албатта, дар навиштаҳову таҳқиқҳои адабиётшиносӣ «Қиссаи миллии» гуфтан осонтар хоҳад буд, аз ин ки исботи илмӣ онро аз насри муосири тоҷик ҷустуҷӯ намоем. Меғӯянд, ки «хусусиятҳои миллии» ин «паспорти миллат» аст, пас ҳамин навъ «паспорт»-ро ки шиносномаи шахси тоҷикро дода метавонад, хулқу атвор, урфу одати ӯро ошкор мекунад, рӯҳу психологияи онро кашф менамояд ва ғайра то андозае дар мисоли ин қисса ба мушоҳида гирифтани мумкин аст.

* * *

Қиссаи «Занони Сабзбаҳор»-ро «романи миллии» номидани банди ба нависандаи хушсаликаи тоҷик Саттор Турсун маъқул наомад. Гӯё истилоҳи «романи миллии» соддалавҳона шарҳ дода шудааст. Нишонаи асосии ҳар асари миллии он аст, ки агар ҷои воқеа маълум бошад, иштирокчиёнаш ватанӣ. Сарнавишти қаҳрамонон бояд аз воқеияти маҳаллу ноҳияи мушаххас намоёндагӣ кунад. Қаҳрамон симони тоҷикӣ дошта бошад ва аз он сатҳ берун сӯхбат накунад. Вақте ки ба рӯзгори он қаҳрамон ошно мешавед, дониш дар мавриди тоҷикони ватанӣ афзояд. Адабиёти бадеӣ шайтонӣ нест, ҳар чӣ ки адиб боғаду созад, хонанда бовар кунад, баъд майнаи шиканад, ки ин рақам рӯзгори ин хел тоҷикро дар кучои кишвараш дида буд. Устод С. Айни ҳеҷ гоҳ ба сарзамини Қаротегин сафар накарда буд, вале бо мутолиаи «Одина» ва ошноӣ бо сарнавишти қаҳрамони марказии он худро дар Қаротегин мебинед ва гумон мекунад, ки бо он мардум садҳо сол ҳамнафасу ҳамтақдир будед. С. Айни солҳои мадраса-

хониаш вақтҳои холиашро бо муллобачаҳои кӯхистонӣ, ки аз Қаротегину Кӯлоб ба Бухорои Шариф омада буданд, мегузаронд, дониши онҳоро дар мавриди рӯзгору зиндагии мардуми кӯхистон «медузид». Бо хондани «Занони Сабзбаҳор» ҳам шахс худро дар Ях мебинад ва дар чеҳраи пурочинги занҳои сарсафеди ин ноҳия тақдирӣ онҳоеро пеши назар меорад, ки айнан дар қарияву диёри ӯ рӯзгор доштанд. Мо баъзан ба маҳсули адибон аз рун сару садоҳои худӣ онҳо ва кӯчаву бозор баҳо медиҳем. Ин гуноҳи танқиди тоҷикӣ аст, ки як бузург, ки таъриф кард, он адиб худро дар осмони ҳафтум тасаввур мекунад ва беҳабар мемонад, ки асари баъдӣ ӯ заифтар аст аз аввала. Аз тарафи дигар, ҳақ ба ҷониби Чумъа Одина аст, ки гуфта буд: «ба адабиёти бадеӣ бояд мутахассисон баҳо диҳанд». Дурӯст аст, ки адиб ҳам мутахассис мебошад, аммо вай соҳибкасбест, ки асари бадеӣ меофарад. Яъне ӯ мисли касест, ки молро истехсол карда, ба бозор чиҳати фурӯш мебарорад. Қимату моҳияти он «мол»-ро мардум, муштарӣён, мунаққидон муайян хоҳанд кард. Хандаовар аст, ки дар бораи назму насри муосирӣ тоҷик мунаққид не, балки шоиру носир баҳо медиҳанд ва маърузаҳо мехонанд. Пленуми Иттиҳодияи нависандагони Тоҷикистон (1990) мавзӯи «Бозсозӣ ва танқиди адабӣ»-ро мавриди баҳс қарор додани шуда, гузориши нависанда Саттор Турсунро роҷеъ ба вазъи танқиди наср ва баёниҳои шоир Гулназар Келдиरो оид ба бурду боҳти нақди назми муосир ба барномаи хеш дохил кард. Албатта, ҳеч кас нахоҳад гуфт, ки «дӯғи ӯ туруш аст», аз ҷумла мунаққидон ҳам...

Боз пас мегардем ба қиссаи «Занони Сабзбаҳор»-и Гулруҳсор. Эроди С. Турсун сари истилоҳи «романи милли» ба он маънист, ки ӯ ин романро эътироф намекунад. Вақти он расидааст, ки романи тоҷикиро дар сифати миллиаш ба таҳқиқ гирифт, вагарна онро аз романҳои «сермиллат» фарқ кардан душвор мешавад. Чӣ навъ нишонаҳои онро муайян карданро ба ихтиёри адабиётшиносони ӯҳдабаро гузоштан лозим аст. Он чӣ банда вобаста ба таҳқиқи қиссаи тоҷикӣ аз «Занони Сабзбаҳор» мисол овардам, пешниҳоди буд, ки равиши таҳқиқи филологӣ қисса—романро дигар карда метавонад. Инкишофи сифати романи тоҷикиро дар ҳамин ҷода бояд сустҷӯ кунем, сарфи назар аз он ки соҳибони романҳои тоҷикӣ ба чунин мутолиаи назарии филологӣ розӣ намешаванд, зеро миқдори романи тоҷикӣ кам шуданиш мумкин мешавад.

III. ДУ СУХАНВАРИ БАРОДАРХОНД

I

Мирзо Турсунзодаву Бокӣ Раҳимзода фарзандони замони худ буданд ва чун шоирони асил дар инкишофи назми тоҷик хидмати арзандаеро ба ҷо оварданд. Мардуми тоҷик ин ду шо-

при ширинсухану бадардраси хешро фаромӯш нахоҳад кард.

Ин ду суханвар ду қахрамони адабиётро мемонад, ки дар наср якҷоя сужа месозанду дар шеър аз эҳсосоти мардум намоидагӣ мекунанд. Вакте ки сарнавишти адабиёти беш аз ҳазорсолаи тоҷик варақ зада мешавад, чунин адибони дугонаро, агар ин ибора дуруст бошад, бисёр пайдо кардан мумкин аст ба мисли дӯстии Чомиву Навоӣ, ки ҳоло онҳоро чун рамзи дӯстии тоҷику ўзбек муаррифи менамоянд. Вале, бояд иқрор шуд, ки дӯстиву бародарии Мирзо Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода ба он дараҷа баланд рафтааст, ки афкори адабиву эстетикӣ онҳоро аз ҳам ҷудо омӯхтан натиҷаи дилхоҳ нахоҳад дод. Дар дӯстии ин ду шахсияти адабӣ ҳеҷ хел рамзу тасавурҳо бофтаи лозим нест, ба ин маънӣ ки онҳо дар ҳақиқат ду шоири бародархонд буданд, ки ҳатто на ҳама вақт мобайни ду бародаре, ки як модар доранд, ба мушоҳида мегирем. Сарнавишт онҳоро соли 1932 ошно сохт. Ба ин ошноӣ Али Хуши Наистонӣ сабаб шуд, ки Боқӣ барои дидорбинӣ ба хонаи ӯ рафту он ҷо Мирзо низ буд. Шиносии дуёми онҳо ба соли 1938 рост омад. Аммо аз соли 1946 сар карда, онҳо қариб ҳар рӯз ба дидори якдигар мушарраф мегардиданд. Чунин менамуд, ки онҳо беякдигар буда наметавонистанд. Маълум аст, ки дар ҷодаи шеъру ҳунари Мирзо Турсунзода ба мартабаи баландтар расида буд ва аз соли 1946 то лоёни умр вазифи раиси Иттиҳодияи нависандагони Тоҷикистонро анҷом меод. Ду соли аввали раисии Мирзо Турсунзода Боқӣ Раҳимзода яке аз котибони Иттиҳодия буд ва минбаъд мушовири шӯъбаи назм шуда, ба тарбияи шоирони ҷавон машғул мегардад. Адибоне, ки хотираҳо навиштаанд ва қасоне, ки имрӯз аз сӣ умри баланд доранд тасдиқ карда метавонанд, ки Боқӣ Раҳимзода дар сафарҳои Мирзо Турсунзода ҳамроҳи донишмӯ буд. Бесабаб нест, ки дар албому суратҳои Мирзо Турсунзода Боқӣ Раҳимзода дар паҳлӯи ӯ ҳамеша аккосӣ шудааст.

Ҳоло мебинем, ки инҳо бо якдигар чӣ навъ баҳо додаанд: «Шеърҳо ва таронаҳои Боқӣ Раҳимзода, чӣ тавре ки уқубон дар қуллаҳои баландии кӯҳсор ошён мегузаранд, дар дили хонандаи сершумори мо лона мондаанд. Беҳуда нест, ки тоҷикон ин шоири худро «булбули ширинсухан» менаманд... Боқӣ Раҳимзода яке аз широне мебошад, ки беҳтарин анъанаҳои назми ҳазорсолаи тоҷикро давом дода, онро ба рӯҳи муосирони мо мутобик гардондаанд». Боқӣ Раҳимзода мегӯяд: «Мирзо Турсунзода инсонии комил, адиби забардаст, фарзанди нангбардор, сарпарасти миллату адабиёти тоҷик, ҳомии сулҳ, сарояндаи дӯстии халқҳо, мураббии ғамхори адибони ҷавон ангиштнамо буд, ангиштнамо мемонад». Ду иқтибосе, ки ҳоло оварда шуд, аз иқрори ду адиби бо ҳам бародархонд намоидагӣ мекунанд. Муҳимаш он аст, ки ҳангоми чунин баҳодихӣ онҳо ба эҳсосоти шахсӣ, ки натиҷаи рафиқии беш аз сисола бояд бошад, дода нашуда, дар бораи якдигар аз рӯи ҳақиқати ҳол баҳо медиҳанд. Хуш-

бахтона, ин ду суханвар аз назари нуктасанҷонаи устод С. Айни берун намонда будаанд. С. Айни Мирзо Турсунзода ро ҳамчун шоири дорон эҳсосоти баланд, ки бо навии образҳо ва самимияти баёни эҳсосот таваҷҷӯҳи касро ҷалб мекунад, таъриф намуда, Боқӣ Раҳимзода ро дили фароҳ ва акли ҷўянда дорад гуфта, хотирнишон сохтааст. Дар ҳақиқат, устод С. Айни ҳато накарда буд. Ҳам Турсунзода ва ҳам Боқӣ Раҳимзода шоирони шинохта ва дўстдоштаи халқ гардиданд. Иҷида нест, ки на ҳар шоир маҳорати ҳамеша бо ҳамроҳии хонандагонаш ҳамсўҳбат шуданро дорад. Ҳол он ки шоири асил тамоми умр меҳмони дўстдорони ашъораш бояд бошад. Агар боре шоир бо китоби ашъори хеш меҳмони мухлисонаш шавад, дигар мизбон аз вай дили ҷудой надорад. Ҳама гузаштагони шеърӣ мо ҷунин мекарданд ва хушбахтона дар мисоли фаъолияти эҷодии Мирзо Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода идомаи он анъанаи классикиро ба мушоҳида гирифтанимон мумкин аст. Дигар ин ки ду шоири дўстдоштаи мо аз бехтарин донандагони шеърӣ классикӣ, махсусан осори Ҳофизу Саъдӣ, Хайёму Ҳилолӣ ва Қамоли Хуҷандиву амсоли онон шинохта шудаанд. Масалан, борҳо шоҳид будем, ки устод М. Турсунзода дар маҳфилҳову шабҳои эҷодӣ қабл аз ин ки ба сухан оғоз намояд, аз Ҳофиз чанд мисраи ҷолибро вобаста ба мавзӯи маҷлис бадохатан ёдовар мешуд. Ин ба он маънӣ буд, ки худро дар назди Ҳофиз ҳеч доништа, ба ҳамин восита шеърӣ гузаштаро эътироф мекард. Амали ҳар шоири асил ҳамин тавр бояд сурат гирад. Фақат бо итминон бояд бигўем, ки аз дўсти ва ҳамкории эҷодии ин ду суханвар адабиётӣ тоҷик баҳра бурдааст, пеш аз ҳама дар он самт, ки аввалин шеър ё аввалин маҷмӯаи ашъори аксари шоирони он вақт ҷавон ва ҳоло баркамолу шинохта, маҳз бо саъю ҳидояти ин ду мураббӣ ҷавонон (баъд аз устод Айниву Лоҳутӣ) рӯи нашрро дидаанд. Бидуни шубҳа, ҳар шоиреро, ки Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода раҳнамоӣ карда бошанд, ба манзили умеду мурод расидаанд. Дар фаъолияти муштарақ ҳар қадом нақши худро гузаштанд. Боқӣ Раҳимзода шеърро интиҳоб карда, баъд соҳиби онро ба Турсунзода муаррифӣ менамудааст. Ҷунин менамояд, ки Раҳимзода ҳамчун ёбандаи шоири навқаламу шеърӣ ҷавонон фаъолият дошта, мавқеи меъёри баҳоро ба ихтиёри дустӣ шоираш Турсунзода мегузоштааст. Дар ҷунин ҳолатҳо ба сахнаи адабиёт қадам гузоштани ҳар як ҷавони болаёқат ба Мирзо Турсунзода хушнудӣ меовардааст. Боқӣ Раҳимзода ба хотир меорад, ки вақте достони «Асрор»-и Гаффор Мирзоро муҳокима кардем, М. Турсунзода хурсандияшро пинҳон карда на-тавонист. Ба ҳамин монанд, боре Мирзо Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода нахустин шеърӣ Гулруҳсорро муҳокима мекунанд. Турсунзода бо самимият ба Боқӣ рӯй оварда мегӯяд:

— «Боқичон, мана дар адабиёт на як Гулҷехра, балки Гулруҳсорҳо пайдо шуданд. Аз шумо хоҳиш мекунам, ки доимо аз ҳолу аҳвол, хонишу эҷодиёти ин духтар боҳабар шавед, маро

огоҳ кунед». Албатта, ин ҷаъолияти адибони каломсанҷ чунин маънӣ нашоист, ки ягон шеър бидуни иҷозату тавсия онҳо ҷоп намешуда бошад. Баъзан дар байни шеърҳои дар рӯзномаву маҷаллаҳо ба ҷоп расида, намунаҳои ҳам буданд, ки аз шеърӣ ё дур буданд, ё танҳо назм буданду бас. Ин ҳолат Мирзо Турсунзода ба ташвиш меовард ва гуё қасосашро аз Боқӣ Раҳимзода гирифтани мешуд:

— «Мана, Мулло Боқӣ, аз шогирдонатон ин хел шеъри суҷт ҳам мебарояд»,— меғуфт ба хотири озурда М. Турсунзода. Баъзан чунин ҳам мешудааст, ки сари шеъре изҳори ақида карда, онҳо якдигарро рад менамуданд, сурху сафед мешудаанд ва ҳаҷто қор то ҷое мерасидааст, ки ба якдигар аз салому алейки муқаррарӣ даст мекашидаанд. Табиист, ки Турсунзода нисбат ба Боқӣ ҳассостар буд, дили нозук дошт ва як навъ фарқи таслимнашуданро дар ихтиёр доштааст. Боқӣ Раҳимзода, ки рафиқи ҷониашро хеле хуб омӯхта буд, нози ӯро мебардошт ва аз он гарданшаҳии «кӯхистониаш» сарфи назар мекарду роҳҳои оштишавиро ҷустуҷӯ кардани мешуд. «Хушбахтона,— меғӯяд Боқӣ Раҳимзода,— дар яке аз чунин рӯзҳо Мӯъминшоҳ, ки дар Донишгоҳ меҳонд, як шеърро назди ман овард. Шеър равои самимӣ, пухта буд... Ман Мӯъминшоҳро гирифта, ба назди Мирзо даровардам. Ӯ ҳанӯз ҳам ҳафа буд.

— Ҷӣ хизмат? — пурсид аз ман.

— Ин қас шоири ҷавон Мӯъминшоҳ,— ҷавоб додаи ман. — Донишҷӯи Университети давлатии Тоҷикистон. Шеъре овардааст.

Мирзо шеърро гирифта, ду-се бор мутолиа кард. Дар ҳаҷраи ӯ торафт осори хурсандӣ айёнтар мегашт. Вай ниҳоят табассумкунон ба ман ниғариста гуфт:

— Боқичон, мана ин гапи дигар.

— Ман гуфтам, ки ҳамина тавр бошад, маҷмӯан шеърҳои Мӯъминшоҳро ба нашриёт тавсия кардан дарқор».

Дар мавриди рӯи ҷопро дидани баъзе шеърҳои ҳому заиф таҳмин кардан мумкин аст, ки баъзан Боқӣ, ки шахси хеле раҳмдил буд, ба хотири наранҷондану дастгирии шоири навқалам шеъри ӯро тавсия мекардааст ва эроди Мирзо Турсунзода сари Боқӣ Раҳимзода, ки «аз шогирдонатон ин хел шеъри суҷт ҳам мебарояд» ба ҳамина маънист. Аз ин ҷиҳат бештари вақтҳо, Боқӣ кӯшиш мекардааст, ки М. Турсунзода аз ҷақидаҳои образдори шоирони ҷавон воқиф созад. Шеъри нахустини Лоикро, ки «Ном дар санг» унвон доштааст, якҷоя меҳонанд. Ҳарчанд ки шеър баъзе нуқсонҳо доштааст, Мирзо Турсунзода хурсанд шуда, хулоса мебарорад:

— Агарчанде ҳом аст, ин шеър мағз дорад. Аз ин баҷа ояндаи шоири хуб мебарояд».

Ин хулоса тавсия ҳам буд, ки он шеър дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ҷоп шавад. Азбаски Турсунзода дар тавсия ба ҷоп ва хулосабарорӣ мавқеи асосиро нишғол мекардааст, Боқӣ Раҳимзода зоҳиран ҳамчун мушоҳидачӣ намудор мегардад. Албатта,

мушоҳидачӣ будан ба маънии фикри шахсӣ надоштан, ё камфаъолиятии Боқӣ не, балки ба он мақсад аст, ки Раҳимзода бо ин амалаш характери Турсунзодаро меомӯхтааст. Масалан, таъби хуши Мирзо барои Боқӣ маънии онро доштааст, ки дӯсташ ягон асари тозаву чолибро аз адибони ояндадор мутолиа кардааст. Натиҷаи ҳамин мушоҳида он мешавад, ки андаке баъдтар худи Турсунзода ба Раҳимзода мерасонад:

«— Агар дар наср монанди Фазлиддин боз панҷ-шаш нафари дигар пайдо шавад, адабиётмон монанди қуллаҳои Тоҷикистон баланд мешавад». Вобаста ба ҳамин ҷиҳати адабиёт Мирзо Турсунзода чунин ақидаи тоза ва илмӣ баён мекунад, ки «бори вазнини адабиётро наср мебардорад. Зеро насри мо анъанаҳои ҳазорсола дорад Барои ҳамин устод Айниро асосзори адабиёти советии тоҷик меномам. Ман пеш аз ҳама бидуни шубҳа, повесту романҳои устодро дар назар дорам». Яъне ҳамон таъби хуш, ки Боқӣ болотар ёдовар шуд, аз он будааст, ки Мирзо дастанвиси «Дар он дунё»-и Ф. Муҳаммадиरो хонда будааст.

Аз мушоҳидаҳои Боқӣ Раҳимзода боз он чиз чолиби диққат аст, ки мавзӯи аксари асарҳои М. Турсунзода дар шоҳидии Боқӣ ё бо маслиҳати ӯ пайдо шудаанд. Духтари М. Турсунзода ёдовар шуд, ки падараш дӯстони шоири дигар ҳам доштааст, чун: Миршакар, Ф. Ниёзӣ, аммо дӯстие, ки бо Раҳимзода дошт, махсус буд. Ӯ на фақат мавзӯи асарҳояшро пеш аз пеш бо Боқӣ маслиҳат мекард, балки тамоми қорҳои хонаводагиро бе машварати Боқӣ анҷом намедод. Ҳар вақт ки ба маслиҳати Раҳимзода зарурат меафтид, падарам телефонро бардошта, ба гӯшақ «Боқишқа» гуфта мурочиат менамуд,— ба хотир меорад Фирӯза Турсунзода. Хуб дар хотир дорем, ки рӯзи дафни Мирзо Турсунзода бо ду дидани оболуд «Мирзочон, ту маро дар ин баланди пешвоз хоҳӣ гирифт». Афсӯс ки орзӯи Боқӣ амалӣ нашуд. Онҳо, ки дар зиндагӣ якҷо буданд, оромгоҳашон низ бояд, якҷо қарор мегирифт. Вобаста ба ҷиҳати асарофарии М. Турсунзода, махсусан асарҳои ӯ, ки натиҷаи сафарҳои ба ҳамроҳии Боқӣ ва дигар адибони тоҷик ба шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистон мебошанд, сухани тозаеанд дар боби Турсунзодашиносии тоҷик. Маълум аст, ки тамоми сафарҳои Турсунзода аслан ба мақсади ҳаётмузӣ ва ба сарнавишти халқи заҳматқаш аз наздик ошно шудан, сурат мебастанд. Аҷибаш он аст, ки ӯ дигар адибонро низ ба «ҳаётмузӣ» даъват мекардааст ва ҳатто баъзан онҳоро ҳам бо худ мебардааст. Дар чунин сафарҳои М. Турсунзода солҳои охири ҳаёташ шоирони нисбатан ҷавон Лоиқу Бозор, Гулрухсор ва дигарон ҳамроҳӣ мекардаанд. М. Турсунзода, Боқӣ Раҳимзода дар як сафарашон ба ноҳияи Ғарм баъд аз дидани марқади Мулло Ҳофиз ном шоире, ки мазораш дар деҳаи Навобод будааст, ба зиёрати оромгоҳи муаллимоне, ки Фузайл-Махсум онҳоро қатл карда буд, мераванд ва ҳамон лаҳза Мирзо Турсунзода аз Боқӣ хоҳиш менамояд, ки дар бораи ин шаҳи-

дон хотираҳо чамъоварӣ кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад, он хотираҳо ба достони «Роҳи нури офтоб» дохил мегарданд. Маъ-хазҳои ҳаётии дигари достони номбурда аз сафари ба Норақ кардаи ин ду шоир сарчашма гирифтаанд. Ин дoston низ бо хо-ҳиши М. Турсунзода ба вучуд омада будааст. Рӯзе Турсунзода ба Бокӣ мегуяд: «Миёниро маҳкам бандед, ҳамроҳ як дoston ме-нависем». Ин дoston «Роҳи нури офтоб» буд. Шеърӣ «Ағбаи кафтаргузар»-и М. Турсунзода ҳам аз ҳамон сафари ба Ғарм кардашон сарчашма гирифтааст.

Дар бораи М. Турсунзода бисёриҳо, чи олимону адибон ва чи дӯстону ҳамкорон ва хешу ақрабо хотираҳо навиштаанд. Ал-батта, ҳамин онҳо хоҳу нохоҳ баъзе аз ғӯшаҳои сарнавишти шоирро кашф менамоянд. Вале ба як чиз бояд иқрор шуд, ки ҳеҷ кадом аз он хотираҳо ба дараҷаи хотираҳои Бокӣ Раҳимзо-да доир ба М. Турсунзода дорoi аҳамият намебошанд. Зеро аксари хотираҳои дигарон табиӣ набуда, характери расмӣ дош-та, бофтаву сохтаҳои зиёде доранд, ки шахсияти М. Турсунзо-дарo чандон равшан карда наметавонанд. Вале мазмуни хоти-равии Бокӣ, таҳти унвони «Дӯсти ба чон баробарам» ба нашр расидааст, хеле чолиби диққат буда, ба ҳақиқат наздиктар ме-бошад. Таври мисол, ҷӣ навъ ба миён омадани достони «Чароғи абадӣ»-ро ба ин маънӣ медонистем, ки шоир дар яке аз субҳ-ҳои баҳорон ду инсонии дилхоҳашро пешвоз гирифтани аст:

Яке фарзанди ман, навзоди ман буд,
Дигар панди ману устои ман буд.

Аммо сабабҳои асосии он, кай ва дар кучо ва дар кадом ваъзияти рӯҳии шоир ба вучуд омадани мавзӯи он то хотираҳои Бокӣ Раҳимзода шояд норавшан буд. Нақшаи ба миён омадани ин дostonро болои коғазе ҳам надидаем. Маълум мешавад, ки Турсунзода бори аввал мавзӯи онро ба дӯсти ҳамкасбаш дар танҳои, хангоми сайру гашт дар тепаҳои Душанбе баён дошта-аст. «Боре бегоҳӣ Мирзо маро ба хона даъват кард,— ба хотир меорад Бокӣ Раҳимзода. Омадам, ӯ бо хотири парешон гуфт, ки ҳамсарашро ба таваллудхона фиристодааст. Вай тақлиф кард, ки ба сайри талу тепаҳои Душанбе бароем... Хангоми саёҳат аз рӯи таҷриба аз ҳолати Мирзо пай бурдам, ки дар сар андешае мепарварад. Аз афташ, ӯ бо ман гап мезаду дар бораи мавзӯе фикр мекард...

— Мулло Бокӣ... дарак дорӣ? Пагоҳ ё пасфардо устод Айни аз Самарқанд ба ин ҷо меояд. Шояд аз кудуми ин шахси хи-радманд дар хонаи мо меҳмони нав ба дунё ояд.

Ман дар бораи пешвозгирии устод Айни фикр мекардам, ки боз овози латифи Мирзо ба ғӯшам расид.

— Бисёр хуб шуд, ки устод меоянд. Номӣ фарзанди навро ба он кас маслиҳат мекунем... Мулло Бокӣ ман кайхо боз як чиз-ро фикр мекунам. Ба ҳаёлам ин мавзӯъ, ки ҳоло пазонда исто-

даам, бозёфти хубест... Яъне ба Душанбе омадани пири хирад-манд устод Айни ва тавлиди тифл дар фасли баҳор.

Шабе ки то сахар бедор будам,
Мушавваш, тангдил, ночор будам...
Чаро ки доштам умедворӣ,
Ба сӯи роҳ чашми интизорӣ...

Ин оғози достони... «Чароғи абадӣ» буд... Устод Айниро бо-тантана пешвоз гирифтем. Вай аз хушхабари соҳиби писар бу-дани Мирзо хеле шод гашт ва номи барои тифл ёфтаи ӯро пи-сандид.

— Парвиз номи хуб аст,— гуфт устод Айни.

Ёддоштҳои Боқӣ Раҳимзода дар мавриди Мирзо Турсунзода дар роҳи тадқиқи лабораторияи эҷодии шоир боз аз он ҷиҳат аҳамияти хоса доранд, ки гуё М. Турсунзода ҳафт-ҳашт маро-тиба шеърро рӯйбардор мекардааст. Хусусан баъзе бобҳои достони «Қиссаи Ҳиндустон»-ро,— мегӯяд Боқӣ,— то даҳ ҳор рӯйбардор мекардааст. Дигар мушоҳидаи дилчаспи Боқӣ он аст, ки «агар Мирзо бо ангушт лабашро мемолид, нишонан он буд, ки вай мавзӯи шеър ёфтаасту онро дар кураи хаёлу тафак-кураш обутоб медиҳад, меназонад. Ҳар касе ин хислати Турсун-зодаро медонист, дар ин лаҳза ба ӯ халал намерасонд, ҳатто шӯҳӣ ҳам намекард...»

Ба ҳамин тартиб, вақте ки маводи ба дастомадаро дар мав-риди ҳамкорин Турсунзодаву Боқӣ ба тадқиқ мегирем, чунин ба назар мерасад, ки Боқӣ аз Турсунзода бештар ёд мекарда-аст, ӯро ҳамчун шоири бузург эътироф менамудааст ва дар вас-фаш аз шеър то портрети эҷодӣ асарҳо навништааст ва ғайра. Зоҳиран ҳамин тавр аст. Вале, ҳангоме ки ба таҳқиқи ёддошт-ҳову хотираҳои Боқӣ Раҳимзода ҷиддан машғул мешавем, ме-бинем, ки ҳар ҷо ки Раҳимзода аз шахсияти Турсунзода сӯҳбат ороस्ताаст, дар паҳлӯи ин ки характеру хислатҳои Турсунзодаро равшан сохтааст, шахсияти ҳуди Раҳимзода низ пинҳон намон-дааст. Аз ҳамкорин ин ду шахсияти адабӣ, он вақт пеш аз ҳама масъалаи шафқат ҳалли худро ёфта буд. Тасаввур кунед: аз вақте ки ин ду шоири тоҷик яке пештара дигаре ҷор сол баъд-тар сафи адибони тоҷикро падруд гуфтанд, рӯз то рӯз шафқат ру ба инкироз овард. Барои Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода иш-тирок қардан дар махфили шеърдӯстону навқаламони дониш-кадаҳо душворӣ надошт. Аз ин миён онҳо намояндагони шеъри оянда ва идомадиҳандагони шеъри форсӣ — тоҷикиро ҷустуҷу мекарданд. Ҳофизи халқии Тоҷикистон Одина Ҳошим, ки аз мухлисони ҳақиқии ин ду шоир мебошад, қисса мекунад, ки ҳар вақте аз Кӯлоб ҷониби Душанбе меояму Хаси Сафедро поён мешавам, ҳис мекунам, ки маро Турсунзодаву Боқӣ Раҳимзода дигар пешвоз намегиранд. Аз ин рӯ, назди чашмае нишаста, лутфу қаромату одамгарии баланди онҳоро ба хотир меораму гиря мекунам. Барои он гиря мекунам,— мегӯяд Одина Ҳошим,

— ки дигар дар Душанбе қадрдоне надорам чун Турсунзодаву Боқи. Бале. Хело хуб мешуд, агар насли имрӯзаи адабиёти тоҷик анъанаи ин ду шоири бародархондро идома меоданд. Ҳамин кифоя буд, ки рӯҳи онҳо ором монад.

II

Раванди бозсозӣ воқеияти зиёдеро равшан сохта истодааст, ки собиқ паси парда монда буданд, ё дигар навъ шарҳу эзоҳ дода мешуданд. Вобаста ба ҳамин ҳодисаи пешрав дар мавриди адабиёту фарҳанги беш аз ҳафтодсолаи шӯравӣ бахсу мунозираҳои дилчаспе сурат бастааст. Бозсозӣ гӯё Инқилоби Октябрро яққоя бо дастовардҳояш «титу пора» қарда истодааст. Имрӯзҳо дар мавриди шахсиятҳои адабие чун Мирзо Турсунзодаи тоҷик низ гапҳои пасту баландеро хондану шунидан мумкин аст. Чунин ранг гирифтани сарнавишти адибони барҷаста табиист ва ҳеҷ ҷои ташвиш надорад, агар гӯянд, ки «устод М. Турсунзода дар шеъраш ду рӯ дошт, дорон ду тарафу ду сифат буд».

Ба ҳамагон маълум аст, ки дар чунин ҳолатҳо таваҷҷӯҳи тадқиқгари адабиёти шахси шинохта ва маъруф бештар ҷалб менамояд, на осори як адиби миёнаҳол. Мисоле, ки барои тасдиқи фикраш муҳаққиқ интиҳоб менамояд, аз эҷодии Турсунзодаҳо интиҳоб мешавад, на аз осори Фарҳадҳо. **Аз** ин ки профессор Раҳими Мусулмониён ба шеъри М. Турсунзода аз нигоҳи бозсозӣ мурочиат кард, ба ҳамин маънӣ буд. У Турсунзодаро бо шеъраш мепазирад, бо тоҷикдӯстиаш эътироф мекунад, ба сулҳохиву дунёдӯстиаш мафтун аст. Меғуянд, ки «гунчишкро кушад ҳам қасоб кушад». Дар ғайри ин ҳаром шудани гӯшти гунчишк мумкин мешавад. Пас, чаро сари мазмун дар ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» чоп кардаи Р. Мусулмониён ин қадар сару садоҳои бемантик баланд гардид? Аввалтар аз ҳама Қутбии шоирро ташвиш фаро гирифт ва ба зудӣ ба Р. Мусулмониён гӯё «Чавоби даҳшатборе» дод. Чавобе, ки гӯё бузургии М. Турсунзодаро кашф мекарду «ноодамии» мунаққидро мазаммат. Хайҳот! На инаш шуду на онаш. Қутбӣ Киrom як дафъаи дигар бемаданӣ ва ҳатто бефазилати худро ифшо сохт. Шоир ҳамкасбашро ин тавр дастгирӣ намекунад, ба нафси муқаррар намерасад, илми нақдро таҳқир намекунад, балки бо далелу бурҳон ҷойҳои номаъқули навиштаи «рақибаш»-ро рад менамояд. Яъне бахси илмиву шоиронаро меписандад. Мактубҳои дигаре, ки ба «тарафдорӣ» Қутбӣ ё мунаққид чамъ мешаванд, ҳамагӣ аз рӯи эҳсосотанду бас. Меҳоҳанд, ки ҳисси бадбиниро нисбати якдигар афзоёнд. Чаро Қутбӣ дар ин «чангандозӣ» пешдастӣ кард? Чавоб он хоҳад шуд, ки Қутбӣ ғами М. Турсунзодаро не, балки ғами худашро хӯрдааст, ки пасон дар бораи ашъори ӯ чӣ меғуянд. Шеъри Турсунзода ба ин навъ «ҳимоятгарон» зарурат надорад. М. Турсунзода бузург буд, бузург менамояд. Фарзанди миллат буд. Фарзанде, ки берун аз хоки

Тоҷикистон аввал тоҷикам меғуфту баъд шӯравӣ. Халқи тоҷик бо гум қардани Бобочон Ғафуру Мирзо Турсунзода як аср ба қафо рафт. Шояд замоне мерасад, ки модари тоҷик боз фарзанди бананг мисли эшон таваллуд намояд. Барои фарзанди миллат шудан як шоир будану шеъри барҷаста иншо қардан кам аст. Хушбахтии М. Турсунзода он буд, ки ҳеҷ гоҳ ба халқаш хиёнат нақардааст. Ӯ рамзи Тоҷикистон шинохта шуда буд. Сад афсӯс, ки бузургони адаб на ҳама вақт тадқиқгари ҷидди осори хешро пайдо қарда метавонанд. Агар чунин намебуд, даҳсолаҳо адабиётшиносони муҳтарам сари кӯриву нобиноии устоди назми форсӣ — Рӯдакӣ баҳс намеқарданд, балки сирри эҷодии ӯро кашф меқарданд, илман исбот менамуданд, ки чаро маҳз вай сардафтари адабиёти форсӣ шинохта шуд. Ба ҳама маълум аст, ки садан бистум баъд аз Муҳаммад Иқбол дар шеъри асил Лоҳутиро дод. Вале, Лоҳутиро низ воқеияти социалистӣ дурӯя сохт, аммо ин «сифат» ҳеҷ гоҳ мақоми шеъри саъдиёнаву ҳофизона ва Қамоли хучандиёнаи ин сутуни назми форсиро паст қарда наметавонад. Чаро то имруз, ки садсолагии ӯ сипарӣ, шуд, ягон шеършиноси хуб аз паи тадқиқи осори асили ӯ намешавад? М. Турсунзода низ бо шеъри асилаш то имруз муҳаққиқ надорад. Чанд муддат шеъри ӯро адабиётшинос Юрий Бобоев ба тадқиқ гирифт, то он ҷо ки навиштаҳояш ба фурӯш нарафтанд ва дар дӯкони китобфурӯши «Гулдаст» нархи китоб дар бораи М. Турсунзода ба як тин фаромад. Яъне ягона роҳи халосии китобфурӯшон аз «тадқиқотҳо»-и мӯҳтарам Ю. Бобоев он шуд, ки китоби ӯро арзон қарданд.

Солҳое, ки устод бо обрӯи баланду мӯътабарият расида буданд, мутолиаи ашъори вай ба ихтиёри мунаққид Атахон Сайфуллоев ҳавола гардид. Эшон низ чанд китоб сари эҷодиёти М. Турсунзода таълиф қард. Боз афсӯс, ки ба таҳқиқи шеъри М. Турсунзода шеършиносони табиии тоҷик машғул нашуданд, вагарна шеъри ӯ беқадр намешуд. Ин ҷо банди аз шеъри М. Турсунзода қазоват қарданӣ нестанд, фақат гуфтаннам, ки як сабаби дар баъзе доираҳо аз Турсунзода «шиқоятҳо» қардан аз он рӯст, ки ба «дарбори ҳизби коммунист» муносибати наздик дошт. Собиқ қотиби аввали кумитаи марказии ҳизб дар тамоми ҷамъомаду шабнишиниҳои пурайшу ишраташон М. Турсунзодаву Бокӣ Раҳимзодаро даъват меқардаанд. Дар сурати беруни Душанбе рафтанишон низ тақрибан ин ду шоирро бо худ меғирифтаанд. Ин ҷо ҳеҷ хел далел ҷустан лозим нест, зеро ҳама медонанд, ки маҳсусан дар замони ҳокимияти бистсолаи Ҷабор Расулов М. Турсунзодаву Бокӣ Раҳимзода ӯро ҳамеша механдондаанд, то ки умри «фарзанди қаҳрамони миллат» зиёдтар шавад. Ҷӣ чора доштанд, он ду шоири дидадаро, ки мансабдори аввали ҳизб дар ҳар шаҳру ноҳия ҳамон мавқеъро доштанд, ки шохони Бухорову амирони Қӯқанд замоне дар ихтиёр доштанд. Албатта, муносибату наздикии Турсунзодаву Бокӣ ба идораи аввали Ҷизби Коммунист чунин маъно надошт, ки онҳо

дар мавриди «бузургии» онҳо қасидаҳои мадҳӣ гуфта бошанд. Он замон ин «касали» саросари кишвари сермиллати шуравиро фаро гирифта буд ва шoire, ки Ленину инкилоб ва хизби коммунистиро васф намекард, уро шоири асили шӯравӣ намехисобиданд. Агар чунин намешуд, В. Маяковский шеъри «Паспорти советӣ»-ро шояд иншо намекард. Чӣ чои таачҷуб аст, ки ҳоло ҳам баъзе аз адабиётдонҳои насли калонсол аз шоири тоҷик талаб менамояд, ки дар бораи Ленину инкилоб шеър эҷод кунанд. Ин ашхосро ҳам мазамат кардан лозим нест, зеро онҳо маҳз дар «хамон дег» чушидаанд, онҳо ба тарзи дигар фикр ронда наметавонанд. Дарди бедаво бонси садди роҳи бозсозӣ дар соҳаи адабиёту фарҳанг шуда истодааст, зеро дар садри идораҳои иттиҳодияҳои нависандагон ҳамонхӯе қарордоранд, ки дар замони руқуд «шоиркушӣ» мекарданд. Имрӯзҳо, ки ба солҳои фаъолияти раиси М. Турсунзода назар меафканем, мебинем, ки ӯ хеле дипломатона идораҳои хизбиرو истифода карда, «фиреб дода», амри онҳоро дар мавриди тақдири хидмати ин ё он адиби тоҷик ба даст меовардааст. Аз сӯи дигар, он замон, адиби бузургро бе доштани ордену медалҳои давлатӣ тасаввур намекарданд. Гӯё ордену медал, ситораи қаҳрамонӣ як навъ имтиёзе буд, ки роҳи ӯро васеътар мекушод ва имконият меод, ки суҳанаш бақуват шавад ва аз халқи худ намояндагӣ карда тавонад. Дуруст аст, ки шеъри ӯ сифати баландро намегирифт ва худ то андозае аз инкишофи сифатӣ бозмемонд, вале барои Турсунзода барин шахсияти иҷтимоӣ ба он орденҳо мушарраф шудан ҳатмӣ буд. Ҳамон мартаба буд, ки амри ташкили маҷаллаи «Помир»-ро хеле ба зудӣ аз М. И. Суслов дарёфт кард. Барои М. Турсунзода ҳаллу фасли масъалаҳои марбут ба инкишофи адабиёту фарҳанги тоҷик ҳеч душворӣ надошт. Ҳама ба ин хотир буд, ки ба халқаш хизмат кунанд. Табиист. Имрӯз барои асари бозсозӣ адибро кадр мекунанд, он вақт барои воқеияти набудани социалистиро «воқеи тасвир кардан», тақдир менамунданд. М. Турсунзода бисёр хуб медонист, ки модари тоҷик бенавову бадбахт аст, ҳафтаву моҳҳо зани дехот рӯи ҳаммомро намебинад, хӯроқаш се вақт як бурда нон асту як пиёла чои сифаташ паст, вале боз ӯ занро хушбахт ба тасвир мекашид. Чунки ба социализм боварӣ дошт, хизб идеали ӯ буд. Орзу дошт замоне мерасад, ки зиндагӣ хуб мешавад. Шояд шоирро эҳсосоташ фиреб додааст. Ӯ бояд эҷод мекард, аммо дигар хел навишта наметавонист, зеро барномаи зиндагӣ аз боло то поён ҳамин навъ сохта шуда буд. Пас, замона айбдор аст? Вале, диктаи дуруғини беш аз ҳафтодсолаи мансабдорони хизби коммунист, тамоми мағзҳоро хушк кунанд. Мардум аз андешаву фикр кардан бозмонданд. Мағзи адибон ҳам хушк шуд, аз ин рӯ воқеъбинона сӯҳбат накарданд. Методи ягонан эҷодӣ аз адиби шӯравӣ хушкгуиро тақозо менамуд. Ҳамин сабабҳо буд, ки инсон худро дар «оинаи ҳаёт» — адабиёт хеле хушбахт медид, ҳарчанд ки бовариаш намеомад ба чунин «зиндагии гул-гулшукуфта», ва-

ле изҳор карда наметавонист. Ана ҳамин «воқеият» маводи тасвири санъаткор буд...

Ҳамин тавр, М. Турсунзода, ки вазифаҳои масъули ҷамъиятиро ба хотири сулҳу дӯстӣ ба ўҳда дошт, то андозае зерин таъсири фармонҳои ҳизбӣ монд ва шеърҳои ҳам эҷод кард, ки имрӯз ҷомеаи бозсоз онҳоро ё хонда наметавонад, ё қабул кардан намехоҳад. Бозсозӣ завқи мардумро тағйир дод, онҳоро дар ҳалли тақдирӣ хеш ҷиддӣ сохт, ҷаҳонбинии ҳақиқии инсониро барояшон ато намуд ва ғайра. Вале бо боварии том бояд гуфт, ки ашъори ноҳандани М. Турсунзода вазиру қимати осори аслии ўро кам карда наметавонад. Саромадони шеъри пешина ҳам дар мавридҳои ҷудоғона аз эҷоди шеъри мадҳия гурехта натавониста буданд. Агар чунин набошад, сара кардани шеъри хуб душвор хоҳад шуд.

Бинобар ин, хоҳу ноҳақ ашъори М. Турсунзода чун тамоми маводи адабии баъдинқилобии тоҷик таҷдиди назар мехоҳад. Акнун таҳлили мавзӯӣ, ки то имрӯз фаъол аст, ба дарди муҳаққиқ намехӯрад, балки аз таҳлили филологӣ бояд кор гирифт, то ки падидаҳои адабии дилчаспу асил рӯи об бароварда шаванд. Дар чунин ҳолатҳо чи муштариӣ шеърро шоирӣ ва чи муҳаққиқ ба эҳсосоти шахсӣ дода нашуда, балки ҳақиқати ҳолро гуфт, он ҳақиқатро, ки аз шиори «адабиёт — оинаи ҳаёт» намояндагӣ карда тавонад. Ин ҳолат мақоми шеъри тоҷикиро муайян хоҳад кард, ва аз сӯи дигар, ба мақсади инкишофи сифатии шеъри баъдии форсӣ — тоҷикӣ замина тайёр мекунад. Сарнавишти М. Турсунзода барин шахсиятҳои боистеъдод, аммо зерин таъсири муҳити сиёсимонда ба насли ояндаи адибони тоҷик дарс хоҳад шуд, то ки аз паи сиёсатбозӣ дар шеър нашуда, балки шеъри абадзинда эҷод кунанд, ашъоре, ки баъд аз садсолаҳо низ ба дарди мардум дармон шуда тавонад.

IV. ИСТЕЪДОДРО ҚАДР БОЯД ҚАРД

I

Дар толори «Ворбад» (1988) ду барномаи калони хунармандони театри мазҳакаи мусиқии вилояти Қўлоб ба номи С. Вализода сурат гирифт. Дар бораи концерте, ки аз тариқи хунармандони овозхонҳои гуногунистеъдод, раққосону машшоқон ва ҳатто актёрон баргузор мегардад, фикру мулоҳиза рондан душвортар хоҳад буд, нисбат ба он ки дар бораи ягон роман, ё асарҳои саҳнавӣ мақола ва тақризе навишта мешавад. Вале, нозуқиҳои ин навъи санъат зиёдтар аст.

Концерти мазкур аз ду барнома иборат буда, ду рӯз идома ёфт. Ҳамин буд, ки баъзе аз номераҳои концерти, масалан, раққосҳои украинӣ, «Духтари арғуштӣ», «Садон қошук», «Қумбок» ва саҳнаҳои ҳаҷвӣ дар иҷрои артистони бомаҳорату дӯст-

доштаи мо Толибҷон Бобоеву Ҷумъахон Сироҷов (Очаи Бика ва Зика»), монологи артисти хуштабъ Бобочон Ҳасанов такрор шуданд. Ин номераҳо, албатта, барои як дафъа бештар меҳият доштанд. Азбаски рӯзи дуҷум мухлисони тоза илова шуданашон мумкин буд, такрори онҳо аз рӯи мантиқ сурат бастан. Муҳим он буд, ки дар ин ду рӯз хунармандони шинохта Одина Ҳошим, Бобочони Азиз, Фотимаи Тӯра, Ҷумъахон Сафар (рӯзи аввал), Давлати Хол, Сурайёи Қосим, Адолати Комил (рӯзи дуҷум) хунарнамоӣ карданд. Ҳар кадоме аз номбурдагон ҷор-панҷтои суруд хонданд ва ҳамаашонро мухлисони шеър суруд бо қарсаку дастагул тақдир намуданд. Назар ба тартиби барнома агар рӯзи аввалро Ҳофизи Халқии Ҷумҳурии Одина Ҳошим чамъбастан карда бошад, рӯзи дуҷуми онро Артисти Хизматнишондода Давлати Хол ба ноён расонд. Албата, чунин тартиб додани барномаи концертӣ, ки овозхони асосиро ба охир меоранд, шояд ба он сабаб бошад, ки муштарӣён то хатми концерт ҷояшонро тарк нагӯянд. Хол он ки агар Одина Ҳошим ва Давлати Хол дар аввал, ё дар мобайн ҳам пайдо мешуданд, мухлисони тамоми номераҳоро нодида намерафтанд. Аз сӯи дигар ҳамаи ҳофизоне, ки бо барнома шомил шуданд, машҳур буда, кадршиносони зиёде ҳам доштанд.

Масалан, навозиши «Хайрбод»-и Рустами Абдурахим, ки таваассути дутори тоҷикӣ сурат гирифт, хеле пуртаъсир ва пурмаънӣ буд. Зеро он садои «Хайрбод» садои қалби инсонии зинда аст, инсоние, ки таҷрибаи рӯзгор дорад. Умуман оҳангу навозишҳои мардумӣ худ рамзи рӯҳияи халқ буда, пурра ба асоси завқу психологияи он эҷод шудаанд. Ҳамин рӯҳияи халқро Давлати Хол дар фаъолиятҳои инкишоф бахшида истодааст, ки ҷолиб аст. Қудрати артистии ин хунарманд ҳам, пеш аз ҳама ба асбобҳои мусикӣ миллии тоҷикӣ — най, ғиччақ, дутору сетор ва ғайра алоқа гирифтани ӯст. Ба таъбири Лоиқ ягон асбоби халқие нест, ки Давлати Хол навохта натавонад. Ҳамин ҷиҳати мусикидонии ӯро чун ҳофизи машшоқу мутариби беҳамто дар байни мухлисони машҳур сохтааст. Илова ба ин, шеърҳои шоири бомаҳорат Лоиқ Шералӣ — «Ману дарё», «Дилам месӯзад» ва рубоӣҳои «Фалак» рӯҳи мардумӣ доштани барномаи ин овозхонро боз ҳам барҷаста гардондааст. Яъне овози ҷарангосиву операвии ӯ хангоми иҷрои сурудҳои оҳангҳои халқӣ хеле мувофиқ ба мушоҳида мерасад. Аммо ҳамин баландии овоз дар иҷрои шеърҳои «Сегоҳ», ки ба оҳанги классикӣ дароварда шудаасту майл ба сӯи равиши «Шашмаком» дорад, ба фоидаи сарояндагии Давлат Хол намегардад. Оҳанги классикӣ нармӣ оромӣ, маҳинӣ ва нафисиро тақозо дорад. Овози кашишдори ҳофиз бо садои баланди мусикӣ якҷо шуда, серғавғогиро дар иҷрои «Сегоҳ» ба вучуд меорад ва боиси дилхарошӣ мешавад. Қашидани овоз ва тӯлонӣ будани мавҷи он, то андозае хоси фалакиёт мебошад, ки мо мисоли онро дар иҷрои «Фалак»-и Давлат Хол бар оҳанги мардумӣ ба мушоҳида гирифтём. Мусикӣ Д. Хол хеле бой бо-

шад ҳам, баъзан баланд садо додани овози ҳофиз боиси он мешавад, ки шахс ба мақсаду маънии шеър камтар сарфаҳм меравад. Дар ҳамин ҷо масъалаи тоза ва пурра талаффуз кардани мисраъҳои шеърӣ низ муҳим аст.

Хушбахтона, гуруҳи хунарии Кӯлоб дарёёро мемонад, ки ҷӯйборҳои он аз доманаи кӯҳҳои баланд сарчашма гирифта, ба як баҳри калон мубаддал шудаанд.

II

Дуруст истифода бурдани ин баҳри серобро Одина Ҳошим барин сарояндагони бомахорат ба ўҳда доранд. Агар ин ташбеҳ бачо бошад, Одина Ҳошим дар ҳоли ҳозир ва баъд ҳам рамзи театри халқии вилояти Кӯлоб аст. Ин ҳофизест пеш аз ҳама дорои маданияти баланд, доманаш пур аз шеърӯ сурудҳои классикиву имрӯзи тоҷик, сарояндаест дар интиҳоби шеърҳои баландмазмун беҳамто, санъаткорест нозуктабӯ нозукбин ва аз ҳама муҳиммаш садои тори ў садои қалби инсонхост, ки ҳамеша муштоқи шунидани овози пурмаънии Одина Ҳошим мешоянд. Он шаб, ки навбат ба ў расид, дақиқаҳо кафкӯбии аҳли толор идома ёфт. Ҳама мунтазири дидори акаи Одина буданд. Меҳостанд зудтар ўро болои сахна бинанд, ки тораш ба як дасту дасти дигараш чун рамзи меҳрубонӣ ба болои синааш. Фақат хандан номаълуми ў ва дастро пеши бар гирифтаниш бас буд, ки муҳлисонаш ором шаванду тамоми хушу гӯшро ба сӯи сурудҳои «Шўълаи оташ», «Гардиши айём», (Сайидо, «Шод накардӣ», (Ҳазин), «Мубтало шудем», (Қассоб), «Меранҷӣ» (Саҳбо), ки Одина Ҳошим онҳоро оҳанг бастааст, бо маҳорати баланди овозҳои манзури шунаванда мегардонад, равона менамояд... Бале, Одина Ҳошимро эҳтиёт бояд қард. Ҳоломо чанд овозхони хушсалиқа дорем, ки метавонанд мактаби эҷодӣ дошта бошанд ва қарнҳо аҳамияти тарбиявину маънавии худро гум накунанд. Мисли Борбад шояд исмашон таърихӣ гардад ва сазовори чашнҳо шаванд. Як сирри эҷодии Одина Ҳошим он аст, ки овозхонии ў ҳар чӣ қадар ки идома ёбад, ҳамон қадар тавачҷӯҳи шунавандаро бештар месозад. Барои ҳофизии ўро шунидан, аввал худро бояд тайёр қард. Зеро акаи Одинаро гӯш қардан лозим аст. Вай чунон бозавқ ва ширин меҳонад, ки шахс ҷаҳон-ҷаҳон маънии барои худ пайдо мекунад. Фаъолияти Одина Ҳошим мазмуни зиндагии инсонро дар худ таҷассум менамояд. Дар вақти ҳофизии вай шахс ба андешаи дуру дароз дода мешавад, то ки дар чӣ будани маънии зиндагиро дуруст дарк карда тавонад. Ҳамин ҷиҳатҳои санъаткориаш ўро абадӣ гардонда метавонад. Ин ҳофизе нест, ки хунараш аз даҳ—бист сол беш умр дида наметавонад, балки эҷодкорест, ки ҷомеа дар тамоми давраҳои инкишофаш ба ў эҳтиётманд мешавад. Шояд ҳоло шахси эҷодии дигаре бошад, ки аз Одина Ҳошим камӣ надошта бошад, ам-

мо ҳамин ҳофизӣ имрӯз|ба акаи Одина мусовӣ, баъд аз ду даҳ-сола муосирӣяги хешро гум карданаш мумкин аст. Ҳоло ки чунин ҳофиз дорем, пас ба қадри заҳмату хунарнамоии ӯ бояд расид. Одина Ҳошим беш аз сӣ сол дар соҳаи санъати мусиқиву сарояндагии ҷумҳуриамон хизмат мекунад. Уро чун ҳофизӣ боистеъдод дар дигар гӯшаву канори мамлақати паҳноварамон ва ҳамчунин дар Ҳиндустону Эрон ва Афғонистон ҳам ба хубӣ мешиносанд. Муваффақиятҳои хунарии Одина Ҳошим барои касе пӯшида нест. Ҳоло ки аз минбарҳои баландпоя дар бораи қимати инсонӣ эҷодкор сухан меравад ва ҳар сари вақт таъкид мешавад, ки ба қадри чунин одамон бирасем, магар як унвони «Ҳофизӣ халқӣ», барои акаи Одина басанда аст? Магар вақти он нарасидааст, ки ба мақсади ташвиқу тарғиби санъати ҳофизиву сарояндагӣ натиҷаи заҳмати Одина Ҳошим як филми ҳуҷҷатии тоҷикро ташкил диҳад? Одина Ҳошим панҷохро сипарӣ кард ва умри ӯ хеле бобаракат аст ва барои ҳар навъ асари санъат материал дода метавонад.

Шоирӣ барҷастаи тоҷик Лоик Шералӣ хунари мақоми Одина Ҳошимро дар ҷомеа дуруст дарк кардааст: «Ҳофиз бошад Одина Ҳошим бошад». Ҳар завқманди мусиқиву суруди форсӣ-тоҷикӣ тарбия шудани ҳамин навъ овозхонро дархост дорад. Бешубҳа, ба Муқофоти давлатии ба номи Абӯабдулло Рӯдакӣ (1989) сазовор шудани Одина Ҳошим, дар ташвиқу тарғиби насли ҷавони овозхонони тоҷик аҳамияти бузурге хоҳад пайдо кард, ҳол он ки мактаби ҳофизии Одина Ҳошим аз ҷавонони хунарманди боистеъдод баҳравар аст.

Илова ба он чӣ гуфта шуд, сирри ҳофизии Одина Ҳошим боз дар ҷист? Ва ҷаро ӯро ин қадар зиёд мепазиранд, ҳурмату эҳтиромаш мекунад ва ҳар суруди хондашро бо кафкӯбиҳои бардавом тақдир менамоянд? Барои ҷавоб гирифтани ба ин саволҳо, бояд ба фаъолияти эҷодии Одина Ҳошим, ба барномаи ӯ назар андӯхт. Дуруст аст, ки ин меъёрро дар тадқиқи фаъолияти ҳофизии хунарманди дигаре ҳам раво дидан мумкин аст. Вале дар мутолиаи тадқиқи эҷодиёти Одина Ҳошим ду-се ҳодисаи раднопазир аст, ки онҳоро надида гирифтани боиси нодуруст муайян кардани мавқеи мақоми ин хунарманд хоҳад шуд. Ҳодисаи аввал ин аст, ки Одина Ҳошим шоиру шеърӣ баландпояву баландғояро ҳубтар дида метавонад. Яъне на ҳар шоир бо шеъраш ба завқ ҳофизии акаи Одина мувофиқ омада метавонад. Ҳамин аст, ки ӯ намунаҳои беҳтарини пайғамбарони шеърӣ тоҷикро интихоб менамояд. Он шеърхоеро, ки халқ қариб ҳама сара кардааст ва ба қалби хеш яқсон сохтааст:

Рафтам ба сари хоки азизон видод,
 Онон ки буданд чанд гаҳ бо мо шод.
 Ҳарчанд ба хокашон бикардм фарёд,
 Охир ба кучоел? Қас овоз надод.

Ин рубой аз Амир Хусрав аст, ки Одина Ҳошим онро чун шеъри дилчасп шинохтааст ва ба оҳангаш даровардааст. Чунин муносибати Одина Ҳошимро дар мавриди шеъри имрӯзи тоҷик низ ба мушоҳида мегирем. Ҳофизӣ нуктасанҷ ба ақидаи шоир Пайрав Сулаймонӣ пурра ҳамовоз аст, ки гуфтааст:

«На ҳар одам адибу шеъррас аст,
Ва на санъат барои булҳавас аст».

Тавре ки худи ҳофиз изҳор дошт, ӯ барои шеъри дилчаспиро аз эҷодиёти ин ё он шоир пайдо кардан, чанд маҷмӯаи дастрасро ҷараҳ мезадааст ва беҳтарин порчаву байтҳои онро ёддошт мекардааст. Аз ҳофиз байти зеро маъқул дидааст:

Хуснат ба иттифоқи мулоҳат ҷаҳон гирифт,
Оре, ба иттифоқ ҷаҳон метавон гирифт».

Ин байти Мунзими афғон ҳам барои ӯ хуш омадааст:

«Дар видои дӯст ҷашм ашкборонӣ накард,
Об камтар мечакад чун пухта мегардад кабоб».

Ба ин маънӣ, ба таври ҷиддиёна интиҳоб шудани шеърҳои беҳтарин боиси ифшои сирри дигаре дар фаъолияти ҳофизии Одина Ҳошим гардидааст, ки он вобаста аст ва босаводона ва беғалат сурудани шеър. Ҳамин ҷиҳати хунармандии Одина Ҳошимро ҳанӯз Мирзо Турсунзода эҳсос карда, борҳо таъкид ҳам кардааст, ки «Одина Ҳошим нагуёд, мулло Одина гуёд, чунки сурудро бисёр босаводона иҷро менамояд». Ҳамин кайфият буд, ки Бокӣ Раҳимзодаи ширингуфтор изҳор доштааст: «Агар ман қудрат медоштам, барои Одина Ҳошим дар шаҳри Душанбе қасри боҳашамате месохтам». Ин гуфтаҳои ҳаққонӣ ба ду шахсияте тааллуқ доранд, ки назар ба ёдоварии ҳофиз онҳо ягон маҷлисӯ тантана ва маҳфилҳои расмиро бе иштироки Одина Ҳошим тасаввур карда наметавонистанд.

Албатта, «мулло Одина» гуфтани фарзанди миллат — Мирзо Турсунзода ҳақиқат дорад. Одина Ҳошим на фақат шеърҳои сурудаашро беғалату босаводона иҷро менамояд, балки назар ба иқрори худаш беш аз як миллион мисраъ шеър менамояд, ки асосан аз эҷодиёти Саъдиву Ҳофизу Сайидову Собӣ ва Амир Хусрав барин сутунҳои марказии назми форсу тоҷик таълуқ доранд. Аз тарафи дигар, пӯшида нест, ки ӯ дар ҳар сафари ба кишварҳои Шарқи Мусулмонӣ кардааш, вақти холии худро дар ҷойҳои таърихӣ ва дар сари мазори бузургони назму санъат сарф менамояд. Қатибаи ҳар сари қабрро мехонад ва ба зудӣ онҳоро ҳифз менамояд. Байти болои қабри Мирзо Бедил дар Деҳлӣ чунин будааст:

«Хунам охир ба кафи пои касе хоҳад рехт,
Ин ҳамон ранги ҳиноест, ки ман медонам».

Мазори Амир Хусрав, ки дар Деҳлии кӯҳна қарор дорад,
болои санги он байти зеринро хондааст:

«Тани Хусрав бмирад ин яқин аст
Вале Хусрав намирад ҳеч гоҳе».

Дар як қабристони дигар роҳбаладон сари санге ин байт-
ро хондаанд:

Даъвии сӯхтагӣ пеши ман эй лола макун,
Мешиносад дили ман бӯи дили сӯхтаро.

Аммо аз кӣ будани ин мисраъҳо барояшон номаълум мон-
дааст. Одина Ҳошим, ки бо ин ҷамъият ҳамроҳ будааст, як
дафъаи дигар шеъри болоро бо таваҷҷӯҳи тадқиқгарӣ хонда
гуфтааст: «Аз ин байт бӯи Соиб Табрэӣ меояд ва аниқ қар-
дем, ки аз Соиб будааст».

Он чӣ дар боло ишора шуд, аз сӯхбатҳои Одина Ҳошим
сарчашма гирифтаанд. Ба ин маънӣ, ҳар сӯхбати ин ҳофизи до-
нишманд кайфияти ҳосе дорад ва гумон меравад, ки бисъёре
аз масъалаҳои назарии шеъри пешину имрӯзро эшон аз тадқиқ-
гарии ин соҳа камтар намедонад. Новобаста ба ин, ки Одина
Ҳошим маълумоти комили мусикиву филологӣ дорад, дар масъ-
алаи шеърфаҳмиву охангсозиаш боз хизмати падари бузургво-
раш — Қосимро набояд фаромӯш кард. Ба таъбири хуби шоири
барҷастан имрӯзи тоҷик Лоик Шералӣ:

«Он мард, ки аз нусхаи Қосим бошад,
Дар сахни ғазалсарой доим бошад».

Одина Ҳошим типӣ санъаткори имрӯз аст, ҳунарманде, ки
аз дилу нияти халқ бохабар аст, ба шодиву ғами мардумаш
шарикӣ дорад ва ҳар сурудааш аз тариқи торҳои тори ӯ амалӣ
шуда, дар якҷоягӣ садои тори қалбхоро ба чилва меандозад.

Одина Ҳошим санъаткори тавоноест, ки бидуни таърифу тав-
сифҳои мухлисонаш ва дар ғайри мақолаеву мазмуне дар бо-
раш, ҳунари ҳофизиаш ӯро хубтар муаррифӣ менамояд. Яъне
тақягоҳи асосии ин санъаткор кафкӯбиҳои мардум аст. Ӯ ҳаме-
ша аз рӯҳи поки халқаш ғизои маънавӣ мегирад. Зеро хуб дарк
кардааст, ки санъаткори ҳақиқиро мардуми заҳматкаш бехтар
пазирой менамояд. Дар назари Одина Ҳошим завқи бадени та-
бақои заҳматкаш аз қадимулайём баланд будааст. Ҳамин буд,
ки пас аз азобҳои рӯҳӣ дидану ба шифохонаҳо, бистарӣ шудан,
боз дар ҷодаи санъати ҳофизӣ қадамҳояшро қавитар сохт. Он
вақт Одина Ҳошим панди Бедилро замзама кард, ки чунин аст:

«Бар тавозуҳои душман тақя қардан аблаҳист,
Пойбӯси сел аз пой афканад деворро».

Ҳарчанд ки ҳоло ҳам, баъзан, бо номи идораҳои ҳизбӣ пе-

ши роҳи хунарашро мегиранд ва он сурудаҳои ба талаботи завқи мардум ҷавобгӯро манъ мекунанд ва ҳатто намегузоранд, ки марсияи «Нолаи модар»-ро ки аз сӯзу гудози модари фарзандгумкарда қисса менамояд, дар маҳфилҳо хонад. Чӣ ҷои бадӣ доштааст? Чӣ, магар, кам фарзандони тоҷик ҳангоми иҷрои «вазифаи интернационалӣ» дар Афғонистон қурбон гардиданд? Дар бораи чунин қурбониҳо кадом навъи шеър ҷавоб гуфта менамояд? Марсия. Пас, марсияҳо бояд навишт, ки ҳақиқатро рӯи об барорад. Зиндагӣ печу хамиҳо дорад. Санъаткори ҳақиқӣ худро дар канор гирифта наметавонад. Тавре, ки халқ бофтааст: «бо ҳалво гуфтан даҳон ширин намешавад». Ба ин маънӣ, аз камбудиву норасоӣҳо сӯҳбати ҳофизона кардан, асло маъноӣ онро надорад, ки ҳофиз рӯҳафтадагиву дунёбездориро тарғиб менамояд, ё сохти имрӯзаро мазаммат мекунад. Баръакс, ифшо сохтани чунин ҷиҳатҳои зиндагӣ мардумро аз ҷодан бепарвоӣ, беҳавасалагӣ, бечуръатӣ, танбалӣ, бетаваҷҷӯхӣ ва ғайра берун мекашад. Онҳоро ҳушёр месозад ва дар роҳи ислоҳу рафъи камбудӣҳо ташвиқашон менамояд. Ҳамон кас муш-тоқи хонданҳои ин ҳофиз, аст, ки агар сурудҳои ўро баробари оҳангҳои мақбулаш гӯш кунад ва фақат аз паи маънӣ гирифтани шавад, вагарна қувваи ҳофизии Одина Ҳошимро дарк карда нахоҳад тавонист. Хонданҳои ў бо писараш Раҳматулло як қиссаи сужети муайяндоштаро ба хотир меорад, ки роҳи тайкардаи қаҳрамон хеле пурпечу тоб ва сарнавишти мураккаб дорад. Одина Ҳошим ҳофизии фардо ҳам мебошад. Сурудаҳои вай шунавандаро ба фикр кардан мачбур месозад. Маҳорати ҳофизиаш бошад, тамошобинро аз тамоми фикру тақопуи зиндагиаш берун кашида, диққати ўро ба як нуқтаи асосӣ ҷалб менамояд, ки он нуқтаи зиндагии бардавоми инсон аз тариқи рӯи қор омадани наслҳои нав ба нав мебошад. Дар ин ҳолат ҳофиз як байти Раҳӣ, ё Сояро: **Тифливу домони модар хуш бихиште будааст. Чун ба ҷои худ равон гаштем, саргардон шудем...** бо оҳанги дилчаспе ман зури мухлисонаш намуда, баъд аз Амир Хусрав ёдовар шуда, **Гарчи зоғ фориг зи бӯи гул бувад, Нафраташ аз сӯҳбати булбул бувад**-ро дар хотири шунавандааш нақш мегардонад. Одина Ҳошим ба шеърӣ баланд, оҳанги баланд мебандад ва агар соҳиби шеърро надонад, онро ба барномааш дохил намекунад. Аммо, агар он шеър дилчасп бошад, ў ба он гӯё мӯхтоҷ мешавад ва ба ҳар роҳе, ки хаст, соҳиби онро пайдо карда, сипас ба оҳангаш медарорад. Одина Ҳошим ҳофизии баландмақом будани худро медонад, яъне ў худро хуб мешиносад. Аммо дар айни замон ҳамкорони хунарманду соҳибистеъдодашро эътироф мекунад ва ҳамеша дар байни халқ дар мавриди онҳо суханҳои арзанда мегӯяд, эҳтиёҷдоштаашро тарбия менамояд. Дар айни замон душмани санъаткори тақлидӣ ва ҳофизии ғалатхону сунъигӯ мебошад. Чунин амалро гуноҳи азим дониста ва ин қабил хунармандонро боиси инкишофи санъати мусиқиву ҳофизӣ на-

мешуморад. Одина Ҳошим ҳофизии намоишқор нест. Чи дар саҳна ва чи дар хонаи хеш ва чи дар маҳфилҳои эҷодӣ, вохӯриву сӯҳбатҳои шахсӣ якрағ маълум мешавад. Ҳофизии маданӣ аст ва ботину зоҳираш, чун шаклу мазмуни санъаташ як хел зоҳир мегардад. Чунин чиҳатҳои одамгарияш имкон намедиҳад, ки ҳатто ҳавлии шахсиятро ба қасри боҳашаммате табдил диҳад, то ки хонаи ӯ аз хонаи ҳамкӯчагиҳояш фарқ карда шавад. Ҳол он ки қудраташ ба доштани чунин қаср мерасад. Хонаи оддӣ дар кӯчаи Пушкини шаҳраки Москва, таҳти рақами 43 қарор дорад, ки он аз акаи Одина аст. Дар дохили чанд хона хоначае қарор гирифтааст, ки он ҳам дафтари қорӣ аст ва ҳам ҷои ҳоби ҳофиз. Дар девори рӯ ба қиблаи ин утоқ дар паҳлӯи дутори таърихӣ Акашарифи Ҷӯра, ки аз ҷониби шоир Муъмин Қаноат тақдими ҳофиз шудааст, боз 5—6 дутори дигар низ овезон мебошанд. Дар девори дигар сурати калони шоири инқилобгар Лоҳутӣ овезон аст, ки он чун падари маънавӣ ва қибла барои ӯ хизмат мекунад. Пеш аз истироҳати шабона Одина Ҳошим ба ин сурат як назари пурмеҳр мекунаду сипас ба хоб меравад. Дигар гӯшаҳои ин хонаро қаламкашиҳои духтарони хонаманд оро медиҳад, ки акси овозхонро сӯзанӣ кардаанд. Болои мизи начандон бузургро тӯҳфаҳо, тақдирномаҳо ва дигар мактубу дархостҳои муҳлисонаш пурмаънӣ сохтаанд. Ин хона аз тӯҳфаҳои хотиравӣ чунон танг шудааст, ки барои кати ҷӯбӣ ё дивон ҷой намондааст ва ҳофизии овозадори мо болои замин истироҳат менамояд. Агар гӯем, ки зиндагии Одина Ҳошим аз ҳад зиёд хоксорона сурат дорад, муболиға нахоҳад буд. Шоҷад чунин буданиш беҳтар аст, зеро ҳама бузургон ҳамин навъ зиндагии хоксорона доштаанду Одина Ҳошим ба онҳо пайравӣ кардани аст. Бесабаб нест, ки ҳар дафъа ҳофизии байти сари қабри духтари Шоҳи Олам—Ҷаҳоноро-бегимро, ки завқи қалам доштааст:

«Ба ғайри саба напӯшад касе мазори маро,
Ки қабриӯши ғарибон ҳамин гиёҳ бас аст».

ба хотир оварда, ҳақиқат доштани ин ҳодисаро таъкид менамояд ва бо гуяндаи ин байт таҳсин мекунад. Азбаски дар ҷомаи мо баъзеҳо аз ин қабил сурудаҳо бадашон меояд, имрӯз сари мазори тоҷикон бекатибаҳо мондаанд, изҳор менамояд Одина Ҳошим.

Он чӣ дар боло ишора рафт, порчае буд дар мавриди сарнавишти ҳофизии дӯстдоштаи халқ Одина Ҳошим. Ба таъбири Амир Хусрав,

То дар сари шамъ нур бошад,
Парвона кучо сабур бошад.

* * *

Мутаассифона, рӯзҳои тирамоҳи соли 1990 овоза паҳн шуд, ки Одина Ҳошим аз Тоҷикистон меафтааст... Дар яке аз маҷлисҳои Қомитети якдилӣ бо мамлакатҳои Оснӣ ва Африқо дар ҷумҳурии Одина Ҳошим ҳам навабати суҳан гирифт. Ӯ бо овози гирифтаи ашқолуд ҳарф мезад. Таъсири суҳанҳои вай дар то-лорбудагонро ба хомушии андохт. Дар поёни суҳанрониаш худро дошта натавонист, эҳсосоти ӯ боло гирифт ва маротибаи аввал ашқ рехтани санъаткори мардумиро ба мушоҳида гирифтанд.

— Бале, — гуфт акаи Одина ба сӯи мусоҳибаи нигариста. «...Маҷбур шудам, ки ба иштироккунандагони ин маҷлис дарди диламро ҳолӣ кунам... Ба сарам балои азим омад: туфони аҷал дарахти умри ҳамсарамро решақан кард, ману фарзандонам дар кӯҳи ғам мондем. Манзили гармам сард, рӯзгори ширинам талх шуд, дар панҷоҳу дусолағӣ якбора пир гаштам, дар дил мадор намонда... Сахтӣ ба сари ҳар кас меояд ва дар рӯзи сиёҳ ёру дӯстон, хешу табор шарикӣ андӯҳат шуда, бо суҳанони нек дилбардорӣ мекунам. Умедвор будам, ки хабари марги занамро шунида, одамони зиёде аз Душанбе меоянд. Афсӯс, ки... Наход, одаму одамгарӣ намонда бошад? Ё? (ман қадр надорам?... Маро хор карданд, ҳатто дилам аз днёр хунук шуд, ба номи Раиси Шӯрои Олии Тоҷикистон нома низ навиштам...»

— Дар хусуси аз Тоҷикистон рафтан? — пурсид хабарнигор.

— Ҳа, — ҷавоб дод Одина Ҳошим.

— Ба кучо меравед? — пурсон шуд Мақсуди Ҳусейн.

— Илтимос, бехтараш, дар ин бора нанавис. Барои сӯҳбат гапи гуфтаам кифоя аст. Хайр, — гуён ҳофизи мардумӣ аз ҷой хесту азми рафтан кард.

Рост мегӯянд: одамгарӣ ҳам камчин шудааст...

Дар хотима бояд гуфт, ки вақти он расидааст, ки фаъолияти эҷодии Одина Ҳошим боиси баҳси чиддӣ соҳаи санъатшиносӣ гардад, то ки бисёре аз гӯшаҳои дар ториқӣ қарордоштан санъати мусиқии тоҷикӣ ва сирри овозхони мардумӣ равшан гардад. Масалан, илман бояд тадқиқ шавад, ки чаро оҳангу овози Одина Ҳошим барои тамошобин мисли он аст, ки гӯё ҳофиз мусиқиву сурудаашро бо тарзи дикта ба шунавандааш тақдим мекорад. Вале як ҳофизи дигар, бо вучуди он ки овозадор аст, сурудаш аз тариқи овозаш дар дохили садои мусиқӣ гум шуда, шеъри пурмаъниро ғуломи садои мусиқии гӯшхарош мегардонад. Айб дар чӣ аст? Шаклу мазмун ва номувофиқати онҳоро дар мусиқӣ (оҳангу суруду овоз) чӣ хел фаҳмидан мумкин аст? ва ғайра.

3с. 50т.

